Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Særudgave af

EN DANSK PRÆSTE OG SOGNEHISTORIE

(Kirkelig geografi)

Samlet og udgivet af

PAUL NEDERGAARD

Sognepræst

SØNDERJYLLAND I

Ribe stift

Hefte 1

Meddelelserne på bagsiden bedes venligst læst!

KØBENHAVN 1971

SØNDERJYLLAND I.

(Ribe stift)

SØNDERJYLLAND

Indledning ved provst, dr theol Jens Holdt

Træk af kirkelivet i Vestslesvig 1849–63

Vestslesvig har en god klang i Sønderjyllands kirkelige udvikling. Omraadet – med havet som grænse i vest – omfatter Tørninglen og Tønder provstier med 23, hhv 24 sognekirker plus 3 frimenighedskirker. Tørninglen har fra middelalderen kirkeligt hørt under Ribe stift. Det samme gælder i Tønder provsti de saakaldte kongerigske enklaver fra dronning Margrethes tid, Trøjborg og Schackenborg tidligere godsomraader. Dette kirkelige tilhørsforhold mod nord har givet Vestslesvig dets danske kirkelige særpræg fremfor det øvrige Sønderjylland.

Dertil kommer, at det flade landskab med de vide udsyn under en høj himmel – og havets lurende nærhed har præget befolkningens sind baade med en vis sjælelig tynge og med evighedens alvor. Her bor og virker fra Arilds tid en stout befolkning med gudsfrygt og nøjsomhed til huse.

Den kirkelige arv bestemmes i nyere tid af Brorsons pietistiske forkyndelse, omsat i hans lyrisk skønne, i brugen uopslidelige salmer, plejet især af fra Brødremenigheden i Christiansfeld paavirkede lægmandskredse. Dernæst af *Grundtvigs* og *Kolds* menigheds- og frihedstanker i kirke og skole. I Rødding ind mod Ribe rejstes i 1844 den første danske folkehøjskole, der efter den nye grænsedragning i 1864 maatte flyttes til Askov lige nord for den nye tvangsgrænse ved Kongeaaen. I Mjolden ved havet virkede før 1864 *Grundtvigs* præstedisciple *L. D. Hass, L. C. Hagen* og *O. H. Boisen,* i Vodder og Agerskov *G. F. Boesen,* i Rødding-Skrave *H. Sveistrup.* I religiøs grundindstilling var afstanden mellem Brorsons og Grundtvigs lærlinge i virkeligheden ikke saa stor. Det drejede sig kun om en strukturforskel. Individuel eksistenskristendom og menighedsfællesskab var bærende begge steder.

Den danske tid 1850–64

Tre-aars-krigens heldige udfald for Danmark førte en intensivering af den danske indflydelse med sig, baaret frem af nye danske embedsmænd. Bemærkelsesværdigt er, at 3 Kierkegaard-disciple fik deres virke herude i disse brydningsaar, nemlig kapellan *J. M. Dahl* i Tønder, 1851–61, og sognepræsterne *A. C. Sonne* i Møgeltønder, 1845–64, og *J. Kok* i Burkal, 1851–64. Den første fik ifølge sit impulsive sind en tragisk skæbne, idet hans voldsomme angreb paa de statskirkelige tvangsformer, især konfirmationsløftet, til sidst førte til hans suspension og ved sagens afslutning til hans tidlige død, 42 aar gammel. Hans kampfælle i Møgeltønder, *Sonne,* talte ved hans baare og fremhævede vennens hensynsløse sandhedskærlighed imod al hyklerisk forløjethed. »Han blev bogstaveligt et offer for statskirken«, skriver *Carsten Petersen* i en omtale af ham i sit store værk »Slesvigske præster« (1938). Seminarierektor, dr. *A. Nyholm,* Tønder, som i sin bog »Nationale og religiøse brydninger i Tønder paa sprogreskripternes tid« (1958), udførligt har skildret *Dahls* præstevirke i Tønder, konkluderer: »Hvad der personligt optog ham mest, var ikke kirke- og skolelovenes betydning for det nationale liv, men deres betydning for det religiøse liv. Hans primære ønske var at være »en inderlighedens apostel«. De to andre bestræbte sig paa at vække Kierkegaards »uro i retning af inderlighed«. Om *Sonne,* der siden i Thisted oprettede den første danske brugsforening, skriver Carsten Petersen: »Der var lys over al hans færd, sandhedens tindrende lys.« *Kok* gjorde tillige banebrydende studier i det sønderjyske folkemaal. – I Højrup virkede den ejendommelige forfatter *V. A. Thisted,* 1855–62, i Bylderup den nationalt aktive *H. F. Lützhøft,* 1851–64, og i Døstrup den gammelkirkelige provst *Gabriel Koch,* 1821–65, den sidste af den kendte Ribe-slægt i sønderjysk embede.

Cornelius Appel, der siden blev navnkundig, repræsenterede den grundtvigske frihedslinje i disse ombrudsaar. Han var lærersøn fra Aabøl, Tirslund sogn, født 1821, kom efter kortere lærergerning i Ribe, Lovrup og Løjt – 1847 til Bodsbøl-Ballum og derfra 1851 til Tønder. Fra 1858 var han ogsaa ansat ved det nye danske seminarium under professor *A. Kühnels* ledelse. Sammen med den grundtvigske friskolelærer *Sigfred Ley* blev han hovedmanden bag den saakaldte »Klosterpolitik«, hvis første møde holdtes i Løgumkloster i 1861. Den gik ind for hjemmenes religiøse og sproglige selvbestemmelsesret i det nationalt og sprogligt blandede grænseland, især i konfirmationsspørgsmaalet, uden at man dog opnaaede nogen mildnelse paa det punkt i de vedtagne sprogreskripter. Men det blev den frihedslinje for mindretallet, som siden, da sønnen *Jacob Appel* var dansk undervisningsminister, blev knæsat i den danske skolelovgivning efter genforeningen i 1920.

Grundlovsfesterne i Mandbjerg skov med *C. Appel* og *Morten Eskesen* som ledere var fra 1852–59 et aarligt grundtvigsk hærskue paa vesteregnen. Danskheden plejedes i øvrigt i lokale »Danske samfund« og vandt skridt for skridt frem. Kirke- og skolelivet blomstrede.

Men Prøjsens ledende statsmand fyrst *von Bismarck* og de revanchelystne slesvig-holstenere ville det anderledes. De erobrede – med overlegen militærmagt og Østrigs støtte – det nationalt delte grænseland og agtede at beholde det for al fremtid.

Den tyske tid 1864–1920

Som i 1850 skete der ogsaa ved statsskiftet i 64 en omfattende udskiftning af embedsmændene i alle administrationsgrene. De nye tjenestemænd, mest landets egne sønner, skulle nu aflægge troskabseden til den prøjsiske konge. Men deres virke blandt en overvejende danskindstillet befolkning, som i henhold til Prag-fredens § 5 saa hen til en kommende folkeafstemning og dermed en tilbagevenden til moderlandet, skete i mange tilfælde med en saaret kirkelig og folkelig samvittighed. De fleste paalagde sig i situationen en vis national tilbageholdenhed, og blev til gengæld gennemgaaende yderst virksomme og almindeligt respekterede præster. Med tiden øgedes tallet af ansatte, som stammede syd fra.

Sidst i 60'erne kom i Tørninglen en danskpræget Indre Missions bevægelse i gang. »Kirkelig Forening til Guds Riges Fremme i Slesvig«, stiftet 1868 i Vojens og ledet af den aktive kapellan i Gram fra 64, nu sognepræst i Fole *A. Grove-Rasmussen,* der ogsaa redigerede foreningens opbyggelige maanedsblad »Elias«, der udkom fra 1867 til 74. Som kolportør og lægprædikant udsendtes rebslager *Mads Jensen,* Jegerup. Ogsaa en kongerigsk lægprædikant, *Jens Javngyde,* rejste i disse aar i omraadet. Men dette blomstrende arbejde standsedes brat i 1870, da præsterne ikke ville bede for de tyske vaabens sejr i Frankrig og derfor blev afskedigede.

»Elias«-arbejdet afløstes paa sin vis af det grundtvigsk-danske frikirkefremstød i 1874, hvortil *Mads Jensen* da ogsaa – betegnende nok – sluttede sig. Dette nye kirkelige initiativ bygger fortrinsvis paa den kendte grundtvigske sognepræst *H. Sveistrups* stærke virke i Rødding-Skrave 1861–67, da han paa grund af edsnægtelse fik sin afsked. Han blev dog boende i Rødding som fri præst, indtil de prøjsiske myndigheder i 70 forbød ham at foretage kirkelige handlinger, og han da flyttede til Vejen lige nord for statsgrænsen. Ogsaa *Grove-Rasmussen* fortsatte efter sin afskedigelse en fri præstevirksomhed i Gram, hvor han købte hus og indrettede gudstjenestesal, indtil ogsaa han efter et par aars forløb maatte flytte nord paa til Harte ved Kolding. De afsatte præster vedblev dog stadig at komme over grænsen til maanedlige private møder, indtil i 74 kongerigske præsters optræden i Nordslesvig blev helt forbudt. I denne kirkelige nødssituation dannedes den første grundtvigske frimenighed i Rødding 1874. Valgmenighedspræst *V. Birkedal* i Ryslinge ordinerede da den 30. juli *Cornelius Appel* til dens frie præst. Han havde efter sin afsættelse i Tønder fortsat med en pigehøjskole i Rødding. Bag dannelsen stod bl.a. ogsaa den kendte *Skrumsager* paa »Bejstrupgaard«, Skrave sogn, i hvis storstue de første gudstjenester blev holdt. Siden indrettedes kirkesal paa højskolen. I 1879 fulgte Bovlund frimenighed efter med lærer *L. B. Poulsen* som præst og kredse i Øster Aabølling, Vodder, Lundsmark, Forballum og Visby. I 1895 kom Skærbæk til med lærer og redaktør *J. Jørgensen* som præst, der saa ogsaa overtog Forballum, Mjolden sogn, og Visby. Et stærkt grundtvigsk menighedsliv med betydningsfulde folkelige impulser var hermed sat i værk – i modsætning til den tysk dirigerede statskirke.

I Ballum ved havet samledes efter 1870 – med grundlag i en gammel Christiansfelderkreds – ogsaa en dansk-præget lægmandskreds, der lededes af arbejdsmændene *H. Pedersen Nielsen* og *H. Paulsen,* begge krigsveteraner fra 64. I 1880 førte det under nærværelse af *Chr. Møller* fra Bornholm til dannelsen af »Luthersk Missionsforening for Vestslesvig«, med kredse i Skærbæk, Brede og Burkal, hvor Christiansfelder-udsendinge ogsaa stadig kom.

Baptister og adventister fik ingen større indgang i Vestslesvig. Der opstod dog mindre, skiftende kredse i Emmerlev, Visby, Brede, Løgumkloster og Brøns, mest smaakaarshjem.

De tyske kirkemyndigheder saa naturligvis ikke blidt til disse frie lægmandstiltag, der i nogen grad unddrog sig deres indflydelse. Men størst afvisning og bekæmpelse mødte – af forstaaelige politiske grunde – dog den grundtvigske frimenighedsbevægelse, som gennemgaaende havde sit hold i den økonomisk uafhængige, fribaarne bondestand. Man stemplede den bevidst som en separatistisk sektdannelse – trods dens evangelisk-lutherske bekendelse. Begrundelsen lød officielt paa, at frimenighedsfolkene var udtraadte af landskirken (eller som skrækpropagandaen lød: af selve kirken). Deres præster kaldtes konsekvent ikke ved præstenavn, men var for dem kun »talere« (»Sprecher«), og deres gudstjenester »national-religiøse agitationsmøder«. De maatte heller ikke holdes i kirketiden, men i henhold til Helligdagsloven først efter kl 16. Man saa her sin farligste kirkelige og folkelige modstander og gjorde, hvad man med statens fulde støtte kunne for at standse dens indflydelse og vækst, som man dog med tiden maatte erkende stadig øgedes.

I Tønder overtog efter 64 præsten *Niels Schmidt,* (den senere tyske mindretalsleder *Johannes Schmidt, Vodders'* fader) født i 1826 i Hoptrup, uddannet syd paa, ledelsen af det nu tyske seminarium – med en dansk afdeling indtil 1884. Men da han i en vis slesvigsk opposition ikke ville rette sig efter de nye prøjsiske ensrettede regulativer fra Berlin, tog han i 71 sin afsked og blev præst og provst i Svenstrup paa Als.

Efter Tysklands knusende sejr over Frankrig i 70 var genforeningshaabet blevet fjernt i Nordslesvigs danske befolkning. Og i 78 slettede Prøjsen formelt denne fredsparagraf – uden at spørge ofret. Til gengæld satte nu et stærkt tysk kulturarbejde ind i skole og kirke og ellers. I 1874 blev der i forbindelse med Bismarcks kulturkamp mod den katolske kirke indført borgerligt personregister. I 76 kom efter prøjsisk mønster en kirke- og synodalforfatning. En ny skoleinstruks af 78 øgede

benyttelsen af det tyske sprog i undervisningen i landsbyskolerne til det halve. I 83 blev al dansk privatundervisning i hjemmene og besøg af danske friskoler nord for statsgrænsen forbudt. Grænsen mod nord skulle kulturelt lukkes. Derefter gennemførtes saa ved sproganordningen af 1888 den unge kejser Wilhelm II's berygtede julegave til Nordslesvigs danske befolkning, landsbyskolens fuldstændige fortyskning – med undtagelse af 4 valgfrie danske religionstimer om ugen, hvor hjemmene kunne ønske det for deres børn. Det var den senere biskop *Th. Kaftan,* der som skoleraad ved regeringen paa Gottorp havde udarbejdet denne anordning, dog med foreløbig bibeholdelse af to ugentlige danske sprogtimer efter ønske. Skolen skulle saaledes være fortrop i befolkningens germanisering, og kirken siden fuldbyrde værket, hvad man fra dansk side med rette har kaldt »sjælemord«.

De i henhold til synodalordningen valgte 4 kirkeældste og 12 repræsentanter i hvert sogn var overvejende dansksindede. Provstisynoderne, alle præsterne og det dobbelte antal valgte lægmænd, havde stærkt dansk flertal i Tørninglen, derimod tysk i Tønder, idet en række sogne syd for Tønder og øen Sild hørte med her. De administrative synodaludvalg, bestaaende af provsten, en præst og to lægmænd, havde forslagsret til præstevalg og ordnede mindre løbende sager, medens Konsistoriet i Kiel havde den sidste afgørelse i alle sager.

Provinssynoden i Rendsborg, der samledes hvert tredje aar, var lovgivende og havde vetoret mod enhver af rigsdagen vedtagen lov.

Efter 1870 søgte man fra tysk præstehold at tage et frivilligt kirkeligt arbejde op for indre og ydre mission. Initiativtageren hertil var den gammel-luthersk indstillede sognepræst i Rinkenæs, *Emil Wacker.* Han var organist og lærersøn fra Ejdersted, født 1839 i Witzwort, men var ved den grundtvigske sognepræst i Tønning mellem krigene *P. V. Christensens* mellemkomst kommet paa Haderslev latinskole og derfra til Københavns Universitet for at studere teologi. Dansk udfordrende nationalisme fik ham imidlertid i 63 til at forlade København og tage til Kiel og siden Berlin for at fuldende sit studium. I 67 kom han til Rinkenæs og begyndte her paa egen haand at udgive et »Kirkeligt Søndagsblad«. Det førte videre til stiftelsen af »Evangelisk-luthersk Forening til vækkelse af kristeligt og kirkeligt liv i Nordslesvig« paa et møde i Rødekro 1875. Foreningen holdt sit første møde i september samme aar i Løgumkloster, hvor den danske andenpræst i Aabenraa *Th. Kaftan* ud fra Jesu ord »Ild er jeg kommen at kaste paa jorden« holdt en ildnende vækkelsestale, der gjorde et meget stærkt indtryk. Som biskop gik Kaftan siden andre veje.

Efter *Wackers* forflyttelse til Flensborg i 1876 som forstander for Diakonisseanstalten dér overtog Dybbøl-præsten *E. Claussen* ledelsen af dette arbejde, der underholdt en nordslesvigsk missionær paa Hermannsburgs missionsstation Tirupati i Sydindien. Deres første udsending var *Paul Otto Petersen,* født i Højer 1844, død i Indien af kolera 1884, den sidste *Knud Poort,* født i Tiset, Gram sogn, efter 1920 sognepræst i Branderup. Det blev imidlertid et overvejende gammelkirkeligt præsteforetagende, som trods indsigelse fra den kirkeligt aktive degn *Holm* i Ballum afviste lægmandsvidnesbyrdet herhjemme. Man tabte derfor snart terræn, da den nye lægmandsvenlige »Kirkelig Forening for Indre Mission i Nordslesvig« stiftedes 1886 i pastor *H. Tonnesens* hjem i Aabenraa.

Tonnesen var født i Bastrup syd for Vamdrup paa gammelslesvigsk grund 1854, men fik efter 1864 ved hjemmets overflytning til Rødding af nationale grunde sin videre opvækst og uddannelse syd for Kongeaa-grænsen. Efter teologisk eksamen i Kiel blev han 1880 *Kaftans* afløser som dansk andenpræst i Aabenraa. Her begyndte han straks med et aktivt vækkelsesarbejde efter dansk indremisionsk forbillede og udgav et opbyggeligt blad »Sædekornet«, som snart vandt udbredelse over hele Nordslesvig. Efter henvendelse fra to lægmænd paa Christiansfeld-egnen, *Claus Hansen* i Hvinderup, og *Chr. Holm* i Stubbom, fik han i 86 stiftet den nævnte forening, hvis første formand blev den kendte vækkelsespræst *Nicolai C. Nielsen* i Højrup, fra 88 i Sommersted, medens *Tonnesen* selv blev dens energiske organiserende sekretær, fra 1907 formand. Fra Vestslesvig var endvidere den nidkære pastor *R. Bahnsen,* Bylderup, med i styrelsen.

Dette samarbejde mellem præsteembedet og lægmandsvidnesbyrdet fik ogsaa hurtigt indgang i vestslesvigske sogne, idet det knyttedes til gammel pietistisk vækkelse og herrnhutiske lægmandskredse. Som centrer kan i første omgang nævnes Ballum, Tønder, Burkal, Højst, Løgumkloster, Arrild, Højrup, Gram, Hygum.

Fra Vestslesvig kom i 80'erne ogsaa de betydeligste salmekyndige mænd til den paa foranledning af det kirkeligt virksomme ægtepar *Jes* og *Amalie Nielsen,* Kassø, Hjordkær sogn, nedsatte salmebogskomité, der skulle udarbejde en ny dansk-slesvigsk kirkesalmebog til afløsning af de udtjente gamle: Kingo, Ægidius, Pontoppidan, Evangelisk-kristelig, den rationalistiske. Det var præsterne *N. C. Nielsen,* Højrup, *H. S. Prahl,* Møgeltønder, og grev *H. Schack,* Schackenborg, dertil fra østkysten *E. Claussen,* Dybbøl, og gdjr *P. Skau,* »Bukshave«, Fjelstrup sogn. Den sidste formidlede kontakten med pastor *Topsøe,* Hejls, nord for statsgrænsen, der var behjælpelig med at fremskaffe et fyldigt udvalg af nyere dansk salmestof, især Grundtvigs. Komitémøderne holdtes paa Schackenborg under generalsuperintendentens forsæde. Resultatet blev den meget værdifulde »Salmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig« af 1889, der meget hurtigt blev indført i alle Nordslesvigs sogne, og med et tillæg af 1925 brugtes indtil 1956, da vi fik den nye fælles danske salmebog. Grænselandet var gennem denne salmebog faktisk fyldigere forsynet med nyere danske salmer end den kongerigske for Kirke og Hjem. Den betydelige hymnolog *H. S. Prahl,* hvis fædre har kendte præstenavne i grænselandet og i kongeriget, udgav ogsaa – sammen med organist *Heinebuch* fra Flensborg – en ny melodisamling, der foregriber de senere Laub'ske melodisynspunkter, og videre en ny liturgibog.

Efter at den vestslesvigske jernbane 1887 var blevet ført igennem til Ribe, og derved adskillige jernbanefolk og andre tjenestemænd og nybyggere var kommet herop syd fra, indførtes efterhaanden adskillige steder en maanedlig tysk gudstjeneste, begyndende med en eftermiddagsgudstjeneste, medens ellers gudstjenestesproget paa landet overalt forblev det danske, som det havde været det fra reformationen. I byerne var hovedtjenesten paa tysk siden reformationen.

90'erne prægedes i øvrigt paa Nordslesvigs provstisynoder – undtagen i Tønder – af de hvert aar fremsatte danske andragender om to ugentlige danske sprogtimer i landsbyskolerne til støtte for den danske religionsundervisning. Det nordslesvigske præsteskab godkendte som helhed dette kravs berettigelse og sendte ogsaa to gange under det danske pres, 1894 og 1906, en deputation til de højeste myndigheder, som dog hver gang gav afslag, hvorefter man saa lod staa til. Man godkendte jo i virkeligheden ogsaa den iværksatte fortyskning, om end ikke i den brutale form, som den nye overpræsident *von Köller* sidst i 90'erne satte i værk. Man indsaa godt, at denne hensynsløse magtpolitik virkede stik imod sin hensigt. De danske hjem lod sig nu engang ikke kue med politisk terror.

Derfor var præsteskabet ogsaa som helhed straks rede til at støtte præstesønnen *Johannes Tiedjes* proklamerede tyske freds- og forsoningskurs i 1909. Der dannedes en Nordslesvigsk Præsteforening med *Tonnesen, Prahl* og *Schmidt* i ledelsen til fremme af *Tiedjes* formentlig mere hvervende end frastødende synspunkter, der i stedet for tvangs- og politiregimentet ville sætte et tysk kulturarbejde med agtelse og respekt for det voksende folkeligt danske. Pastor *Schmidt,* der blev den ledende i dette tyske fredsarbejde, var i 1896 kommet til Vodder og viste sig i forbindelse med sin teologisk og politisk frisindede indstilling fra begyndelsen forstaaende over for danskheden. Han skrev herom efter aarhundredskiftet i provinsens frisindede kirkeblad og stiftede under Tiedje-røret en politisk fredsforening, der ogsaa opstillede til rigsdagsvalgene en overgang. Der holdtes nogle stormende politiske møder i Kiel, Hamborg og Flensborg i holmgang med den altyske forenings ledere. Resultatet blev dog en politisk borgfred for ikke at svække den tyske front. Tilslutningen var ret sparsom. Efter 1920 var pastor Schmidt selvskreven til at blive det tyske mindretals politiske leder.

Men den tyske fredspolitik kom for sent. Den forudgaaende magtkurs var blevet besvaret med en stigende dansk kirkelig og folkelig rejsning, baaret frem af de grundtvigske frimenigheder, styrkede af hjemvendte højskoleelever, og af Tonnesens indremissionærer, hver paa deres front, den første direkte, den anden mere indirekte. Der byggedes egne frimenighedskirker: 1896 i Bovlund og 97 i Haderslev, begge lukkede af myndighederne indtil 1900, 1909 i Rødding og Skærbæk, (1903 i Stenderup paa Sundeved og 04 i Aabenraa). Dertil kom kirkesale i Forballum, Vodder og Visby, og en lang række folkelige forsamlingshuse, ca 50 i 1914.

I Skærbæk havde den berygtede fortyskningspræst *C. J. Jacobsen,* født i Haderslev 1854, opvokset i København og Starup præstegaard, op mod aarhundredskiftet faaet stablet en række økonomisk-politiske foretagender paa benene: en bank i Skærbæk, vesterhavsbadet »Lakolk« paa Rømø, et teglværk i Frifelt og fiskedamme i Gaansager-mose. De gik alle fallit, og den noget lystige agitationspræst, der ellers var udset til biskop *Kaftans* efterfølger, maatte afskediges i 1905, og forsvandt til en tysk udlandsmenighed i Tyrol. Hans tyske virke i Skærbæk blev ogsaa den ydre anledning til dannelsen af den danske frimenighed paa stedet. I denne maatte man siden en straalende sommerdag, den 12. juni 1912, opleve den store tragiske drukneulykke paa Brede aa, da 8 unge deltagere i en større frimenighedsfest under baadfart til et friluftsmøde i Ballum enge mistede livet ved en kæntring.

I 1913 fandt det store aarlige danske aarsmøde sted i Bredebro.

Indre Mission fejrede sit 25-aars jubilæum 1911 i Hoptrup. Bevægelsen stod nu paa sin indflydelses tinde. *Tonnesen* havde 1907 afløst den svagelige *Nielsen* som formand, og den fremtrædende *Carl Matthiesen,* Rødding, født i Haderslev 1866, var blevet sekretær. 11 nye missionærer var efter grundig uddannelse blevet udsendt. Ungdommen, det andet slægtled, var rykket til fronten. Og dette generationsskifte gav nye perspektiver. Men desværre spaltedes arbejdet aaret efter i to grene, idet 12 gammelpietistiske præster, som ikke kunne godkende *Tonnesens* nu mere aabne kurs, især i skriftspørgsmaalet og yngre præsters medarbejde, skilte sig ud og dannede deres egen »Det gamle Budskabs Indre Mission« med eget nyt blad. Splittelsen gik igennem alle missionssamfund landet over, blandt lægfolk mest efter nationale skillelinjer.

Af præster i Vestslesvig, der aktivt deltog i indremissionsarbejdet, kan nævnes *N. C. Nielsen,* i Højrup 1873–88, *P. D. Paulsen,* i Højrup 1888–95, i Ballum 95–04, *H. D. Bracker,* i Abild 1894–98, derefter missionsinspektør i Breklum, *J. Momsen,* i Burkal 1874–06, *R. Bahnsen,* i Bylderup 1882–94, derefter missionsinspektør i Breklum, *C. Matthiesen,* i Rødding 1903–10, da han blev Wackers afløser i Flensborg, *N. Schmidt,* provst sammesteds 1911–20, *A. Nissen,* Agerskov 1894–1906, *K. Andresen,* sammesteds 1907–20, *J. Hansen,* i Brenderup 1905–11, i Hostrup 11–40, *B. Bruhn,* i Skærbæk 1905–17, *C. Brodersen,* i Arrild 1896–05, *H. Wind,* sammesteds 11–17, i Døstrup 17–35, *G. Horstmann,* i Skrave 1908–13, i Brøns 13–17, i Skærbæk 17–20, *C. Petersen,* i Hviding 1891–1904. – Missionshuse indrettedes eller byggedes.

Som indremissionærer virkede i Vestslesvig *Lars Birk* som den første, derefter *Peter Iver Petersen, H. P. Lorentzen,* død i arbejdet 1907, *G. Cordsen,* død 1901, *C. Andresen, S. Friis, M. Holst, Chr. Høgh, P. Paulsen, M. Lorenzen, Chr. Nissen, A. Nissen,* skudt i krigen, *A. Hansen, M. Hansen, C. Carlsen, E. Ehmsen, Cl. Friis.*

Medens Tirupati-missionen langsomt sygnede hen, voksede Breklum-missionen stærkt

med aarene, støttet af Indre Missions kredse over hele landet. To vestslesvigske præster gik ind i dens ledelse, *R. Bahnsen* og *D. Bracker,* og styrkede dermed kontakten til det dansktalende Nordslesvig, og fik ogsaa en række missionselever herfra, der siden kom til at virke i Sydindien og Østafrika. Paa samme maade fik Flensborg Diakonissemoderhus stærk forbindelse med Nordslesvigs vakte kredse, der ogsaa stillede en række diakonisseelever. Til gengæld oprettedes diakonissestationer i alle større stationsbyer. Disse to tyskledede kirkelige centrer knyttede uvilkaarligt befolkningen mod syd. Det samme var tilfældet med Brødremenighedens missionsarbejde ud fra Christiansfeld. Inden for frimenighedskredsene støttedes den danske Santalmission i Nordindien, ligesom man oprettede en række sygeplejeforeninger med dansk uddannede sygeplejersker.

Saa kom midt i den danske aandelige sommer krigens fire kolde og bitre aar, der bragte sorgens tunge dødsbud til tusinder af hjem, med personlig nød og savn, moralsk forfald og materialisme i følge. Men lønnen for den danske folkelige kamp, baaret af kristen tro og folkeligt haab, blev derefter folkeafstemningen og Nordslesvigs genforening i 1920. En lykkestund, som der ogsaa blev takket for i kirkerne.

Som Vestslesvig havde fostret den betydelige redaktør af vækkerbladet »Flensborg Avis« og danske rigsdagsmand i Berlin *Jens Jessen* fra Toghale skole, Møgeltønder sogn, stilledes ogsaa herfra den danske ordfører ved kongemodtagelsen paa Dybbøl den 11. juni 1920, grev *O. D. Schack,* Schackenborg. Han blev ogsaa den første danske amtmand i Tønder efter 1920.

Det tør nok hævdes, at det kirkeligt og folkeligt vaagne Vestslesvig ofte har kunnet stille foregangsmænd i grænselandets kulturkamp indtil genforeningen. Herude startedes saaledes ogsaa »Sønderjysk Skoleforening« paa et møde i Skærbæk den 30. nov 1892. Initiativet havde en vestslesviger fra Lintrup, højskoleforstander *Salling* i Ribe, taget. Dens ledende mænd var alle vestslesvigere: Gaardmændene *J. P. Jensen,* Lovrup, Døstrup sogn, *A. Thyssen Hansen,* Randerup, *H. Jefsen Christensen,* Hogsbro, Hviding sogn, født i Visby, og kassereren *H. Thomsen,* Roost, Arrild sogn. Rødding højskoles stolte traditioner gav saaledes stadig impulser i grænselandskampen.

Tiden efter genforeningen

Ved det nye statsskifte i 1920 ville de danske myndigheder ikke gøre de fra begge sider erkendte fejl fra 1850 og 64 om igen ved en for haardhændet udskiftning af embedsmændene. Det gamle hertugdømme Sønderjylland var jo nu ogsaa delt efter nationalitetsprincippet. Paa skolens omraade blev alle embeder nyopslaaede, men indehaverne kunne søge, og blev ogsaa i mange tilfælde genantagne eller forflyttet til et andet embede i grænseomraadet. En sjælden lykketid oprandt i de sønderjyske skoler, hvorom adskillige nord fra kommende lærere, ofte med gammel sønderjysk tilknytning, har fortalt smukke træk. Børnene, som havde gaaet i den tyske skole i krigsaarene forud, havde særdeles aabne og modtagelige sind for den nye undervisning paa modersmaalet. Ogsaa nogle efterskoler aabnede deres porte herude: Agerskov i nov 1919, Rens, Burkal sogn, i nov 1921, startet af pastor *N. A. Jensen,* Bovlund frimenighed, lige op ad den nye statsgrænse som et nyt dansk »Rendsborg«, – »bindeled for skilte zoner, voksested for danske toner«, som han, krigsfangepræsten, kaldte dette nye danske kultursted. Videre: Løgumgaard i 1923, oprettet af Indre Missions kredse, efter 1945: Løgumkloster (Luthersk Mission), Højer (pastor *N. P. Nielsen*), Agerskov paa ny og sidst Dover ved Kongeaaen.

Paa kirkens felt maatte sognene ved valg bestemme, om de foretrak embedets nyopslag eller de ville beholde deres hidtidige præst. Adskillige embeder var vakante ifølge afgang eller frivillig flytten syd paa, andre var midlertidig besatte ved konstituerede hjemvendte missionærer. I Tørninglen rejste 9, deraf 2 stemt ud, hvoraf den ene fik embede nord paa, 2 fik afsked. I Tønder tilsvarende 8 og 2, af hvilke dog den ene blev ansat i et grænsesogn, 1 fik afsked.

Den nye danske kirkeordning var blevet forberedt af et af Vælgerforeningen nedsat Kirkeligt Udvalg af 1919 med frimenighedsmanden *Mads Gram,* København, som formand, og frimenighedspræsten *Thade Petersen,* Haderslev, som sekretær. Ogsaa præsterne *Tonnesen* og *Hansen,* Dybbøl, var medlemmer, fra Vestslesvig sognefoged *Claus Friis,* Løgumgaard. Efter de bitre erfaringer fra tysk tid om statens magtovergreb i kirkens liv skulle der nu »øves retfærdighed i kristen aand«, som jo klosterbrødrene havde tilstræbt det i 1861. Hver befolkningsdel skulle kunne faa den præst, man selv ønskede, eventuelt gennem ansættelse af tyske andenpræster med betjening af mindretal i flere sogne. Nye danske præster nord fra skulle ikke forpligtes til at betjene paa tysk. Denne sønderjyske betænkning blev lagt til grund i det store kirkelige Landsudvalgs betænkning af 1921, som saa blev lovfæstet i kirkelovene af 1922. Heri blev det ogsaa bestemt, at grænselandet kirkeligt skulle deles paa langs med oprettelse af et nyt bispeembede i Haderslev og Vestslesvigs henlæggelse under Ribe stift, saa den gamle saa betydningsfulde stiftsforbindelse nord paa blev genoprettet.

I øvrigt var det de bevidst tysk indstillede, oftest mest forstaaende yngre præster paa *Tiedjes* fredslinje, som rejste syd paa, medens derimod de ældre mere politisk konservative og kirkeligt pietistisk indstillede blev i landet. I Tørninglen blev kun 1 tysk, *A. Popp* i Hygum, i Tønder derimod hele 9.

2 nye danske provster nord fra beskikkedes til gennemførelsen af de nye danske kirkelove: i Rødding *J. Gøtzche,* der snart blev biskop i Viborg og afløstes af *Vibe-Petersen,* i Tønder *Erik Christensen.* I Tønder bibeholdtes – som i alle købstæder – et selvstændigt tysk sognepræsteembede. Men da der i de nationalt blandede grænsesogne forblev forholdsvis mange præster fra tysk tid – baade af personlige grunde og ved hjemmetyske

stemmers hjælp – blev den nævnte bestemmelse om tyske andenpræster ikke bragt i anvendelse i første omgang. I stedet betjente den gamle helsognspræst som hidtil baade den danske og den tyske del i sit eget sogn. Han beskikkedes saa tillige nogle steder til at betjene et tysk mindretal i et nabosogn, hvor en ny dansk præst nord fra havde overtaget embedet. Det skete i Tinglev, Bylderup, Ravsted, Højst, Løgumkloster og Abild.

Men denne betjening ved en nabopræst – en slags permanent vakancetjeneste – var det tyske mindretal hverken kirkeligt eller folkeligt tjent med, og da heller ikke tilfreds med. Man gik da i 1922–23 i gang med at oprette den første tyske frimenighed i Tinglev med egen præst, som kaldtes af og stod under den slesvig-holstenske landskirkes styre i Kiel. De, som lod sig betjene af den tyske frimenighedspræst, udtraadte for det meste af den danske folkekirke. Der oprettedes et regulativ, efter hvilket sognekirken i henhold til dansk frihedslovgivning kunne benyttes til tyske gudstjenester og kirkelige handlinger. Der byggedes naturligvis præstebolig.

Efter lammelsen i 20'erne øgedes i 30'ernes kriseaar og ind i de første besættelsesaar den tyske aktivitet. Nye privatskoler oprettedes ved siden af de kommunale 30 tyske, saa der i 1940 var 51, i 41 60 i hele Nordslesvig. Nye frimenighedskredse kom til, saa der til sidst var 7 frimenighedspræster. Men efter kapitulationen maatte alle frimenighedspræster paa grund af illoyal optræden forlade landet, saa det tyske frikirkearbejde nu fik nogle trange aar. Den tyske sognepræst i Højer, *A. Schau,* blev afskediget og den tyske i Tønder, *G. Rühmann,* en overgang suspenderet. Efter lange overvejelser blev saa ved Kongelig Anordning af 1948 den tilbageværende folkekirkelige tyske betjening paa landet ophævet, ogsaa et for sent oprettet tysk andenpræsteembede i Burkal 1941–47. Kun de 4 tyske købstadsembeder bevaredes inden for folkekirken. Det lille grænsesogn Udbjerg betjenes dog stadig ud fra Tønder.

Selve det tyske frimenighedsarbejde maatte ligge stille nogle aar, men genoptoges saa i 1949, da en ung nordslesvigsk kandidat, *H. E. Petersen* fra Tønder, ordineredes af Sydslesvigs tyske biskop *Wester* i en krosal i Tinglev, *Fr. Jessen* fra Uge sogn, som havde været præst syd paa, og i 51 pastor *A. Schau,* som havde været interneret i Faarhus-lejren, i Højer, hans gamle folkekirkesogn. I 55 oprettedes et nyt embede i Bylderup Bov, saa der nu er 4 tyske frimenighedspræster i Tønder provsti med egne præsteboliger og regulativordnede menigheder i 8 sogne: Tinglev, Ravsted, Bylderup, Burkal, Højst, Løgumkloster, Hostrup, Højer, og uden regulativ i Nr Løgum og Abild, dertil spredte hjem i andre sogne. Der er ikke bygget egne frimenighedskirker. Men det tyske kirkearbejde støtter sig overalt stærkt til de nye tyske privatskoler i omraadet. De benyttes ogsaa til kirkelige sammenkomster. (I Haderslev stift ansattes en ny frimenighedspræst 1953 i Graasten, 54 i Sdr Vilstrup, 63 oprettedes et nyt embede i Felsted.) Der er i dag ingen gnidninger mellem dansk og tysk kirkearbejde i grænselandet. Enhver passer sit – under gensidig kirkelig respekt.

I Tønder provsti, hvor omtrent halvdelen af præsterne var blevet i deres embeder, lykkedes det efter 1920 den elskelige og fredeligt indstillede provst *Christensen* med støtte af den nye danske seminarieforstander, pastor *E. Albeck,* at samle baade danske og tyske præster til et aarligt 2-dages provstikonvent. Programmet lød paa videnskabelige foredrag ved en ledende teologisk professor eller kirkemand fra København, og dertil hver gang baade en dansk og en tysk præst fra provstiet som ordførere, saa efterhaanden alle præster fik ordet. Af fredsgrunde saa man bort fra diskussion og henlagde drøftelserne til samværet ved bordet. Konventet maa siges at have haft en ikke ringe historisk betydning for en kontinuerlig udvikling fra tysk til dansk kirkeliv. Men i 1934–35, da nazismens trussel mod grænsen foranledigede ansættelsen af en dansk grænsepræst, *N. P. Nielsen,* i de sogne, hvor der stadig fungerede helsognspræster fra den tyske tid, Højer, Hostrup og Burkal, ønskede disse ikke mere at deltage, hvorefter konventet ophørte.

Et privat »Vestslesvigsk genforeningskonvent« af danske præster fra 1922, som ikke blot har dyrket præsteligt sammenhold og aktuelle emner, men ogsaa grebet aktivt ind i ordningen af grænselandets kirkelige forhold, bestaar stadig.

Et af dets medlemmer, sognepræst *A. Malling* i Brøns, mente som den eneste under 30'ernes nazistiske højkonjunktur at maatte gaa ind for en dansk nationalsocialisme. Han gjorde det af idealistiske grunde, idet han i situationen opfattede bevægelsen syd fra som en i tiden nødvendig folkelig-politisk genfødelse. Og i nogle bevægede aar udøvede han en vis politisk indflydelse under hagekorset, især over for ungdommen. Men han var kommet i forkert selskab, hvad han ogsaa siden hen har indset og aabent indrømmet. Han var desuden den virksomme sekretær i Menighedsraadsforeningen og i den i disse aar nedsatte sønderjyske salmebogskomité, der udgav et prøveforslag i 1943, og siden medlem af Den danske Salmebogskommission af 1946. Hans indgaaende værdifulde salmestudier har nu ført til udgivelsen af hans store standardværk »Dansk Salmehistorie«, 1962 f.

Grænselandets danske modstand mod nazismen manifesterede sig i øvrigt meget stærkt, bl a ved dannelsen af »Det Unge Grænseværn«, som holdt sit første større stævne i Tønder bededag 1933 og ét af sine store aarsstævner i Løgumkloster 1935, hvor *Kaj Munk* prædikede i den overfyldte kirke, endvidere ved udbygningen af »Danske Samfund« i alle sogne.

Under besættelsen sluttede sig de fleste præster til »Præsternes uofficielle forening« og dannede en aandelig, kristelig underbygget modstandsfront mod den hedenske fornægtelse af mennesket og demokratiet fra Hitlers Tyskland. Lederne var *H. Magle, J. Holdt* og *H. J. Helms.* Desværre fandt modstandspræsterne med deres protester mod den vigende officielle kurs (Norges kirkekamp, jødeforfølgelsen, grænsegendarmernes og politiets deportationer) ikke straks den fulde forstaaelse hos

de kirkelige myndigheder. I Tønder provsti ekspederedes f eks i 1944 en officiel tysk reprimande til 16 præster, som officielt indkaldtes til modtagelsen i Tønder. Sognepræst *Magle,* Tønder, arresteredes den 1. dec 1944 og interneredes i Frøslev-lejren, hvor han kom døden nær under en akut sygdom, men han slap for deportation og kom fri den 5. maj 1945. Sognepræst *H. Petersen,* Hostrup, var nogle dage før kapitulationen anbragt i Kolding gestapofængsel.

Provsten for Tønder provsti under besættelsen, *P. Schülein,* Løgumkloster, var ildeset af tyske nazister, fordi han i forbindelse med nægtelsen af at medvirke ved en mindegudstjeneste for en paa østfronten falden skulle have fornærmet den tyske værnemagt. Det førte til en paanødet provstesag og en reprimande. Den 29. aug 43 arresteredes han sammen med 11 andre fremtrædende danske som gidsel. De sad 12 dage, men frigaves saa igen. Det gav provst *Schülein* et knæk, han ikke mere forvandt.

Efter 1945 blev i den nationale ophidselse den tyske sognepræst i Tønder, *G. Rühmann,* som nævnt suspenderet og siden stillet for en tjenestemandsdomstol for ubetydelige forseelser. Han frikendtes dog og kunne fortsætte sin helt igennem redelige og loyale embedsgerning. Men denne psykiske belastning har nok været medvirkende til hans bratte død i 1954. Paaskemorgen fandtes han død i sin seng med sin bibel i haanden.

En ny kirketid kan ikke siges at være oprunden i Vestslesvig efter 1920, selv om de nye præster nord fra naturligvis overalt hilstes velkommen og efterhaanden fik indført dansk kirkeskik i gudstjenesten og den frie mødevirksomhed. Men deres flittige og solide indsats har ikke kunnet overvinde den sekulariserende tidsaand. Ogsaa herude mærkes, at for de gamle, som faldt, er der ikke nye overalt paa kirkebænkene og ved alterbordet.

Til gengæld er der i de senere aar gjort et stort fremstød med at restaurere kirkerne og forskønne kirkegaardene. Kun ganske enkelte kirker staar endnu foran en hovedistandsættelse. Og præstegaardene er for det meste blevet moderniserede eller helt nybyggede. Rammerne for det kirkelige arbejde er saaledes i bedste orden og venter da paa Aanden fra det høje.

Sekter spiller stadig ingen nævneværdig rolle i Vestslesvig.

Det **frivillige arbejde** *inden for folkekirke*rammen fortsattes efter genforeningen i de vante former med nye ledere nord fra. Af de grundtvigske frimenigheder blev Rødding og Bovlund bestaaende, i Rødding i forbindelse med den genoptagne højskole. De øvrige kredse langs Vestkysten sluttede sig paa ny til sognemenighederne. (En overgang var der nye smaa frimenigheder med egen præst og kirkesal i Lundsmark, Ellehus og Abild.) Indre Mission, KFUM og K og de forskellige Ydre Missions-kredse arbejdede videre. Men i stedet for Breklum blev det nu DMS, Santal- og Sudan-missionen, som overtog arbejdet. En overgang, 1924–31, dannedes en egen nordslesvigsk støttekreds for den gamle Breklum mark i Øst Jeypore, idet 2 gamle Breklum-missionærer, *A. Andersen* og *H. Toft,* atter tog ud til deres gamle virkesteder, som siden saa DMS overtog. I 1935 fulgte saa den tidligere Breklum-missionær *Ole Jensen* efter. Breklum støttes fortsat af de tyske menigheder, medens støtten til Hermannsburg ophørte.

Vore hjemlige kirkelige reaktionsbevægelser, det negative Tidehverv i kulturkrisen efter 1. verdenskrig og den positive Højkirkelighed i kirkekrisen efter den 2. verdenskrig, har kun faaet sporadisk indgang blandt præster i Vestslesvig.

Et betydeligt kirkeligt og nationalt indslag efter 45 maa rejsningen af **Refugiet i Løgumkloster** siges at være. Det nye store bygningskompleks i klosterstil med plads til 46 gæster er arkitektonisk føjet smukt sammen med den middelalderlige cistercienserkirke, Vestslesvigs monumentale domkirke, som den danske stat restaurerede i 20'erne. Den bevarede klosterfløj er indrettet til foredragssal. Sognepræsten paa stedet fra 1951, *A. Bork Hansen,* har paa folkekirkelig basis med støtte baade fra indremissionsk, grundtvigsk og de nationale foreningers side været den energiske komitéformand for skabelsen af dette stille tilflugtssted for mennesker under tidens nervepres og samtidig et dansk kulturcentrum i brydningsbæltet ved grænsen. Hjemmet lukkede sine porte op i september 1959 og indviedes officielt i juli 1960 af stiftets biskop *Dons Christensen* under kongeparrets, kirkeminister *Bodil Kochs,* daværende undervisningsminister *Jørgen Jørgensens* og socialminister *Julius Bomholts* nærværelse. Pastor *Malling* havde skrevet en festlig kantate til gudstjenesten. Dette sønderjyske »Sigtuna« har siden da været rammen omkring et rigt møde- og kursusliv af kirkelig og kulturel art. Paa sin vis kan det siges, at Refugiet har genoplivet stedets rige tradition, ikke blot fra middelalderen, men ogsaa fra nyere tid, idet den unge teologiske kandidat *H. A. Brorson* her oplevede sit kristelige gennembrud ved *Enevold Ewalds* korte virke og begyndte sin salmedigtning, som han har udtrykt det i sin livssalme »Guds igenfødte, nylevende sjæle«: Troen brød gennem al angestens pile, fandt under korset sit fristed til hvile. Det skete her i 1720. Dertil klosterbrødrenes kirkelige frihedsbestræbelser fra 1861.

I forbindelse med Refugiet er der samtidig rejst en ny **Bibelhøjskole** med pastor *Jul Nielsen* som forstander – ud fra den erkendelse, at bibelordet er den vestlige kulturs grundtekst og al kristen kulturfornyelses kilde.

Samarbejdet mellem **kirke og skole** har i Vestslesvig fra begyndelsen haft gode betingelser, takket være forstaaelse og aaben indstilling fra begge parter. Nævnes maa her den sønderjyske folkekamps nestor i dag *Nicolai Svendsen,* Tønder. Han fyldte 1963 90 aar, stammer fra Hjemsted, Skærbæk sogn, blev læreruddannet paa Tønder seminarium, men gik saa – efter nogle aars lærergerning syd paa, da han som dansksindet ikke kunne faa embede i Nordslesvig over i den danske grænsepresses tjeneste, først ved »Hejmdal«, siden som redaktør af »Modersmaalet«. I overgangsaarene 1918–20 var han borgmester i

Haderslev og efter genforeningen indtil 1947 amtsskolekonsulent i Tønder. En besindig og frisindet repræsentant for folkeskolen i grænselandet, hvis betydelige embedsgerning og historiske forfatterskab har bidraget stærkt til den aandelige fuldbyrdelse af genforeningen.

I de senere aar har der paa Refugiet fundet frugtbare møder sted mellem præster og lærere, der har drøftet skolens kristendomsundervisning og kirkens konfirmandforberedelse og søgt teologisk, hhv pædagogisk at lære af hinanden. Kirke og skole er jo hjemmenes vigtigste medhjælpere i opdragelsen og undervisningen af den opvoksende slægt, og dermed medbestemmende for vort folks trivsel og fremtid.

Heri har ogsaa Vestslesvig i tidens løb haft sin vaagne og aktive andel.

Jens Holdt (1963)

Provst Poul Schülein: Præstegerning i grænselandet efter genforeningen

For den, der i 1920 kom til Sønderjylland som præst, opvokset og indlevet i dansk kirkeliv i det gamle land, var det en oplevelse af særlig art, og det kunne vel være paa sin plads at ofre nogle linier paa at fortælle sine indtryk og oplevelser fra den tid.

Det første umiddelbare indtryk var vel dette, at de fire krigsaar havde standset og hindret meget arbejde paa alle omraader. Det gjaldt ikke mindst bygningerne, baade de offentlige og de private, og det kendtes ogsaa paa præstegaardene og kirkerne. Den manglende arbejdskraft og brist paa materiale havde sat sit præg. Men det var i høj grad opmuntrende at se den iver og offervilje, hvormed man nu gik i gang med forskellige arbejder for saaledes at oprette det forsømte. Ogsaa kirker og præstegaarde nød godt af den almindelige interesse og villighed til at yde en indsats, og dette skal aldrig glemmes.

Det næste indtryk var *sognet*. Det hed ikke »pastoratet«, da dette ord stadig var i brug fra tysk sprogbrug om *præstegaarden*. Sogn og kommune dækkede ikke hinanden, idet sognet oftest var inddelt i flere kommuner. Saaledes bestod et sogn paa ca 800 indbyggere af ikke mindre end 8 kommuner, hver med sin kommuneforstander og sit lille kommuneregnskab, medens social forsorg dog var fælles for hele sognet, og ligeledes var der kun én personregisterfører for hele sognet. Denne ordning med personregister var blevet indført 1874, og den er stadig gældende i Sønderjylland; men for den, der kom fra de i Danmark gængse forhold, virkede dette jo nyt og indgribende. Det viste sig paa alle omraader vedrørende daab, vielse og begravelse.

Ved barnefødsel meldtes denne ikke hos sognepræsten, men hos personregisterføreren, der samtidig med anmeldelsen fik barnets navn opgivet. Han udstedte saa en fødselsattest, lydende paa det navn, hvormed præsten skulle døbe barnet, og ændring i denne navngivning kunne ikke finde sted. Ganske vist behøvede forældrene ikke at navngive barnet straks; men af rent praktiske grunde og for at spare tid og ulejlighed skete navngivningen saa godt som altid ved tilmeldingen.

Indtil de kirkelige love af 1922 sattes i kraft var borgerlig ægteforening ogsaa lovpligtig, saaledes at den kirkelige handling egentlig blev en kirkelig velsignelse og ikke en lovformelig vielse. Imidlertid betragtedes det i almindelighed saaledes, at »sammenskrivningen« hos personregisterføreren kun var en formssag, medens den kirkelige handling ansaas for den rette vielse. Kun i meget faa tilfælde, – saa faa, at der lagdes mærke dertil, – nøjedes man med den borgerlige ægteforening. Den kirkelige lysning var bibeholdt, men var i virkeligheden kun en formsag, idet der skulle ske offentlig »tinglysning« forud for den borgerlige ægteforening. Men man ønskede at fastholde lysning i kirken, ligesom det flere steder er og har været skik, at det søndagen efter stedfunden vielse bekendtgøres fra prædikestolen, at disse unge har indgaaet ægteskab, og til dette knyttes saa en fri bøn for det nydannede hjem.

Ved dødsfald traadte personregistret i stedet for Skifteretten, saaledes at præsten kun fik attest fra læge eller ligsynsmænd og fra personregistret, at dødsfaldet dér var anmeldt. Derfra fik man saa ogsaa alle de fornødne oplysninger til kirkebogsførelsen. En skik, der stadig har holdt sig, er den saakaldte »sjæleringning«. Naar dødsfaldet meldes til præsten, ordnes det saaledes, at der, som regel mellem kl 11 og 12, ringes med én eller to klokker for at forkynde dødsfald i sognet. Kun enkelte steder i det øvrige land er denne gamle skik bevaret.

Et par ord om gudstjenesten:

At der praktisk talt overalt savnedes messeklæder, virkede jo overraskende; men man vænnede sig snart dertil, og menigheden savnede dem jo ikke. At der derimod adskillige steder ikke fandtes en alterskranke med knæfald eller kun en saa lille, at kun ét par kunne knæle, virkede mere fremmed. Man »gik til alters«, ganske bogstaveligt. Endnu findes paa siderne af en gammel altertavle to indskrifter, der bærer vidnesbyrd om dette. Paa den ene side af alteret staar: »Jesu Kristi Legome, som jeg nu haver annamit under dette Brød, styrcke og opholde mig til et evigt Liff.« – Og paa den anden side af alteret staar de samme ord om vinen som Kristi blod. Altergæsten modtog da brødet ved alterets venstre side, gik bag om dette og modtog vinen paa den højre side. Denne skik var dog, saa vidt vides, forsvundet; men »gangen« til alteret var bibeholdt. – Ved bryllup stilledes saa en brudeskammel frem midt foran alteret til knæleskammel.

Gudstjenesten formede sig noget forskelligt de forskellige steder; men som helhed maa man vist sige, at der fandtes en rigere og stærkere udbygget liturgi med baade korsang og korsvar efter prædikenen, afpasset efter aarets tider. Mange steder holdt disse former sig længe, men efterhaanden som de nye præster rykkede ind i embederne, og de gamle degne faldt for aldersgrænsen, saa nye lærere rykkede ind i deres sted, gled man mere og mere over i den almindelige danske gudstjenesteform. Kirkesangen var i høj grad præget af »Prahl og Heinebuchs Koralbog«, der paa

mange punkter synes at være en forløber for den Laub'ske kirkemusik.

Af særlige forhold maa nævnes enkelte, der efterhaanden ændredes, men som dog mange steder holdt sig længe, idet det var paalagt at være meget lemfældig med hensyn til ændringer i de bestaaende gudstjenesteforhold.

Det ene var barnedaaben. Mange steder var hjemmedaaben her det normale, medens man stod fremmed over for kirkedaab. Enkelte steder kan det ligefrem af kirkebøgerne paavises, at det her drejede sig om en social forskel: de fattige og de uægte børn blev døbt i kirken, og da efter gudstjenestens afslutning, naar menigheden havde forladt kirken. Netop fordi det drejede sig om en slags social »nedværdigelse« at faa barnet døbt i kirken, var det meget vanskeligt at faa kirkedaaben indført. Lidt efter lidt gik det dog, og i det hele og store maa det vist siges, at hjemmedaaben nu hører til undtagelserne, begrundet i særlige forhold. Det tyske mindretal har derimod i større udstrækning holdt fast ved hjemmedaaben. – Denne efterfulgtes ikke af en fremstilling, da det jo var præsten selv, der havde døbt barnet, og daaben var sket inden for en lille hjemmemenighed. –

I sammenhæng med daaben kan nævnes kirkegangskone, der fandtes flere steder. Barnemoderen holdt da sin kirkegang sammen med en nabokone; der var ikke tale om en indledning, som i gamle dage, men den skete paa følgende maade: efter prædikenen bekendtgjorde præsten, at den og den holdt kirkegang i dag, og dertil knyttedes saa en fri bøn for barn og hjem. Efter salmen efter prædikenen sang menigheden to vers af »Lover den Herre, den mægtige Konge med ære«, og under det sidste vers gik saa barnemoderen og nabokonen op til alteret og lagde en gave derpaa. Paa papiret om gaven var skrevet, til hvilket formaal gaven var tænkt. – Denne skik er nu saa godt som uddød; men saa længe man i menigheden ønskede den bibeholdt, ville det være fejlagtigt at afskaffe den. –

Altergangen var endnu mange steder ordnet med to eller tre altergange foraar og efteraar, – og ellers ikke. Endvidere var det skik, at altergangen foregik efter gudstjenestens fuldstændige afslutning. Dette stammede formentlig fra disse store, halvaarlige altergange, hvor praktisk talt alle voksne i sognet gik til alters, og man ordnede sig da saaledes, at familierne delte sig, saa nogle gik den ene dag, de øvrige den anden dag. Enkelte steder er skikken med at udsætte altergangen til efter gudstjenestens slutning bibeholdt. Men i øvrigt er de halvaarlige altergange forsvundet for det ved hver gudstjeneste dækkede nadverbord.

Til det, som satte sit præg paa gudstjenesten, maa ogsaa henregnes *Salmebogen:* »Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig«. – Den var ikke saa lidt forskellig fra den i det øvrige land brugte »Psalmebog for Kirke og Hjem«. Dels var der flere salmer, der havde et langt større verstal, dels var der noget af fællesstoffet, som dog vanskeliggjorde at benytte de to salmebøger jævnsides, idet der i flere oversættelsessalmer fandtes saa store forskelligheder, at det snarere saa ud som indbyrdes uafhængige salmer. Endelig var der jo nogle, der kun fandtes i den sønderjyske salmebog, medens denne til gengæld manglede mange af de mest kendte og elskede salmer fra »Kirke og Hjem«. – Om hele dette spørgsmaal skal henvises til »Det sønderjydske Forslag til den danske Salmebog«, udkommet 1943 paa Sønderjydsk Bogforlag i Haderslev. Der findes redegørelse for hele det arbejde, der er udrettet paa dette omraade, her skal kun bemærkes, at man først søgte at bøde paa nogle af manglerne ved at udgive et lille tillæg, senere kom en ny udgave, hvor enkelte af de saa godt som aldrig anvendte salmer var udeladt, medens der var tilføjet smaa 200 salmer. – At den sønderjyske salmebog er elsket forstaar den, der har levet sig sammen med den; og den vedhængen ved det overleverede, som paa saa mange maader kendetegner sønderjyder, gør sig ogsaa her gældende.

Den kirketroskab og den sognebevidsthed, der var herskende fra gammel tid, bevaredes med samme vedhængen. Man følte sig bundet til sogn og kirke, kirke ogsaa forstaaet om selve kirkebygningen. Og sognepræsten, der jo før havde haft en ret udstrakt myndighed som en lille »sognepave«, betragtedes stadig med en smuk, gammeldags ærbødighed, og mange præster mødtes med en tillid fra deres sognebørns side, som var ganske ukendt i det øvrige land. Der fandtes paa sine steder virkelig lidt af det gamle, patriarkalske forhold, som tidligere slægter kender det. Og der var saa meget godt deri, at det kun kan beklages, at en hel del af dette er døet bort med det ældste slægtled. –

Kirkelige »retningslinjer« kan man daarligt tale om. Der var vel en vis gammeldags kirkelighed, der ikke ville henføres til »Indre Mission«, og den splittelse, som fandt sted kort før den første verdenskrig inden for Indre Mission, mærkedes jo de første aar ret meget, da der endnu var førere og talsmænd for »de tolv«, der repræsenterede det saakaldte »gamle budskab« i modsætning til den af pastor *Tonnesen* ledede Indre Mission. Det grundtvigske islæt i kirkelivet fandtes inden for de frimenigheder, der gennem aarene havde været arnesteder for grundtvigsk kirkeliv og folkeliv; men det var ikke almindeligt at træffe det grundtvigske ude i sognene som en retning.

Den naturlige forklaring laa jo deri, at dansk frihedslovgivning paa det kirkelige omraade først efterhaanden vandt indpas og var ukendt under tysk kirkestyre.

Den del af kirkestyret, som præsten kom nærmest i berøring med, var den selv i smaa sogne ret store menighedsrepræsentation, bestaaende af 4 »kirkeældste« og 12 »kirkekollegiumsmedlemmer«. Til vedtagelse af større arbejder eller foretagender samledes hele kirkekollegiet, der havde en delvis bevillingsmyndighed med hensyn til penge, der kunne lignes paa menigheden. Men i det daglige var det de 4 kirkeældste, der varetog de forretninger, som almindeligvis er henlagt til menighedsraadet. En praktisk ordning fandtes de fleste steder, og ordningen bibeholdtes da ogsaa ved de senere menighedsraads dannelse,

nemlig af hver af de fire kirkeældste havde sit særlige omraade, som han havde ansvar for: en for kirkens ydre, en for kirkens indre, en for kirkegaarden og en for præstegaarden, medens der var et lille udvalg, der særligt tog sig af jordudlejning og tilsyn med de til kirkelige formaal henlagte jorder. Det var velkendt i sognet, hvem der havde de forskellige hverv, saa man vidste altid, til hvem man skulle henvende sig, hvis man ønskede at paatale et eller andet forhold. I virkeligheden var dette meget gavnligt, idet ansvarsfølelsen for kirken og dens forhold derved øgedes. Det var et betroet hverv, og ved nyvalg af kirkeældste nøjedes disse ikke med at underskrive en erklæring, som det er brugeligt inden for menighedsraadsinstitutionen; men de blev højtideligt indsat i deres embede ved en gudstjeneste, og ved den lejlighed erklærede de selv i menighedens forsamling, at de paatog sig dette hverv, Gud til ære og menigheden til gavn.

En lignende »indsættelse« fandt for øvrigt sted med degnen; men disse gode skikke er nu borte, skønt der sikkert var velsignelse deri. –

De fleste steder havde man ogsaa det syn paa præstegaardene, at de skulle være de bedste huse i sognet. Den gamle opfattelse, at præsten skulle bo saa pænt og standsmæssigt, at han stod paa højde med de bedste gaarde i sognet, var raadende og gav sig smukke udslag i bestræbelserne for nu at faa alt indrettet paa bedst mulig maade. Betegnende er det saaledes, at det overgik en præst, at han fik en mild »tilrettevisning« af den tilsynsførende kirkeældste, fordi præsten havde valgt for *billigt* tapet til en stue, (der for øvrigt skulle bruges som pigeværelse!). – At der kunne komme uoverensstemmelser mellem præst og kirkeældste paa anden maade, skal ikke nægtes; begge parter var jo mennesker med den dertil hørende begrænsning.

Som før nævnt havde de kirkelige retninger ikke betydet ret meget før genforeningen. Grundtvigsk kirke- og menighedsliv fandtes inden for de danske frimenigheder; men da disse stod uden for den officielle statskirke, blev deres indflydelse derved ret begrænset, og det var ikke let at øve et arbejde, der blev set paa med uvilje fra myndighedernes side. Var der saaledes ikke store missionsmuligheder for det grundtvigske kirke- og menighedsliv gennem frimenighederne, saa skal det aldrig glemmes, at det var fra disse kredse, at størsteparten af de gode mænd, der kom til at øve afgørende indflydelse paa forholdene, udgik. Her skal ikke nævnes navne, men det staar fast, at der i disse menighedskredse er ikke blot levet et rigt menighedsliv, men ogsaa et for den danske befolkning velsignelsesrigt virke. Mænd med rene, stærke viljer, tro mod deres overbevisning og med deres meningers mod, det er kendetegnet for mange af dem, der kom til at sætte spor i udviklingen i Sønderjylland.

Indførelsen af dansk styre ændrede paa forskellig maade disse frimenigheders forhold, idet jo deres hele stilling nu blev en anden end før, og de kirkelige frihedslove trængte ret hurtigt saadan ind i bevidstheden, at det grundtvigske islæt mærkedes mere og mere, ligesom en række grundtvigske præster fik embeder i Sønderjylland og kom til at øve deres indflydelse ogsaa uden for deres sognegrænser.

Et særegent forhold, som man hidtil ikke havde haft lejlighed til at tage stilling til inden for dansk kirkestyre, var **betjeningen af det tyske mindretal paa tysk sprog.** Uden at komme ind paa de nærmere enkeltheder om hele dette spørgsmaal, som med rette ville kunne kræve en afhandling for sig, skal jeg her nævne noget af det vigtigste.

I adskillige sogne havde der været fastsat gudstjenester paa tysk sprog. Antallet af disse laa mellem 6 og 15 aarligt; kun enkelte steder – foruden købstæderne – var der regelmæssig tysk gudstjeneste hver eller hveranden søndag. Den nordslesvigske vælgerforening havde allerede i 1919 udarbejdet i forslag de hovedlinjer, hvorefter man kunne tænke sig denne opgave løst af den danske Folkekirke, nemlig ved ansættelse af særlige tyske præster. Tidligere havde betjeningen jo været overladt til den »tvesprogede« sognepræst, der havde afholdt saavel de danske som de tyske gudstjenester; men denne ordning ville man ikke gerne opretholde, idet man mente, at hver folkegruppe havde fuld ret til at blive betjent af en præst, der helt og holdent kunne indgaa i fællesskabet, baade sprogligt og nationalt. Hvert sogn sin danske præst og særskilt betjening af det tyske mindretal paa tysk sprog. Man ville dermed i virkeligheden imødekomme det tyske mindretal, der saaledes ikke blot fik en »beskikket« præst, der var i stand til at holde en tysk prædiken, men kunne faa en mand, der ogsaa tilfredsstillede ved at kunne indgaa i det folkelige fællesskab. Samtidig løstes den danske sognepræst ud af den ofte vanskelige situation, der skabtes ved at være præst for to forskelligt indstillede nationale grupper. Denne oprindelige plan kom imidlertid ikke til udførelse, idet tidspunktet for genforeningen indtraf saa langt senere end beregnet, at der var sket forskellige forskydninger, og dertil kom, at ved præstevalg blev et langt større antal tyskuddannede præster genvalgt, end man havde tænkt muligt. Derfor gled man ganske stille ind under den gamle ordning med den »tvesprogede« præst, en ordning, som vel var den nemmeste i øjeblikket, men som dog betød et skæbnesvangert brud paa den oprindelige linje.

I alt væsentligt blev ordningen med afholdelse af tysksprogede gudstjenester bibeholdt i nogenlunde samme omfang som før i de sydligste sogne, medens den helt eller delvis bortfaldt i de nordlige og østlige sogne. Desuden var der jo en række sogne, hvor der ikke havde været fastsat tyske gudstjenester før. Betjeningen ordnedes da paa den maade, at den tvesprogede sognepræst overtog saavel den danske som den tyske gudstjeneste i eget sogn og ofte tillige tysksproget betjening i et eller to nabosogne. Og for de sognes vedkommende, hvor der ikke var ansat fast tysk gudstjeneste, blev der beskikket en nærboende præst til at betjene ved eventuelle kirkelige handlinger paa tysk sprog. Man maa jo her

ikke glemme, at for størsteparten af det tyske mindretal er og var dansk sprog ogsaa det religiøse sprog; selv under tysk styre var der aldrig drevet mission paa andet sprog end dansk.

Hvorledes forholdene udviklede sig, efterhaanden som de tyskuddannede præster faldt for aldersgrænsen og de vanskeligheder, der derved opstod, hører hjemme i en anden sammenhæng; her er kun tale om de første aars indtryk.

Forholdet mellem præst og menighed var i almindelighed lidet præget af brydninger paa nationalt omraade. Naar man betænker, hvorledes de nationale skillelinjer gaar lige gennem familierne, saa at der baade mellem forældrene indbyrdes og søskende indbyrdes og i disses forhold til forældrene kunne fremkomme nationale modsætningsforhold, saa forstaar man ogsaa, hvorledes dette kunne trænges i baggrunden over for store og alvorlige hændelser. Og det smukke naboskab, som levedes mellem danske og tyske naboer satte stærkt præg paa det daglige liv. At udviklingen senere medførte en skærpelse her, er vel kendt; det kirkelige omraade kom ikke til at danne nogen undtagelse i den henseende.

De første aars indtryk samler sig i smukke minder om meget fint og kønt: smuk, ægte fromhed, gode, gamle kirkeskikke, ofte med sans for dette: at skabe det festlige, baade ved glædes- og sørgefester. Gamle bryllupsskikke med brudesvende og brudepiger, der strør blomster foran brudeparret op gennem kirken, og musikken, der har fulgt til kirkedøren og nu venter for at kunne køre i spidsen for brudeskaren hjemad, hører med til disse billeder. Og grøntstrøningen foran hjemmenes døre ad den vej, et ligtog skal passere, afgav et stilfærdigt vidnesbyrd om deltagelse og medfølelse med de sørgende, et vidnesbyrd som yderligere understregedes ved, at man den paafølgende søndag efter en begravelse under kirkebønnen tog de sørgende med ind i menighedens kærligheds omhu.

Tiderne skifter og skikke ændres, vel nok hurtigere nu end før; men meget er endnu bevaret. Sønderjyllands genforening med moderlandet betød for begge en berigelse; ogsaa kirkelig set kom Sønderjylland »hjem«, og Sønderjylland gav gennem sin salmeskat og sin liturgi og sin trofaste kærlighed til kirken et smukt islæt i dansk kirkeliv. (Ribe St aarb 1942–43, s 14 f)

De ydre, økonomiske forhold

Provst *Poul Schülein* skriver i Ribe st aarb 1950, s 61 f bl a, at i 1920 var meget forsømt i Sønderjylland og paa denne egn. Under krigen var den meste arbejdskraft borte, børnene var næsten uden tilsyn eller skolegang, pengemidlernes knaphed gjorde, at huse m m forfaldt. Man maa beundre det mod og den energi, hvormed man tog fat 1920 trods markkatastrofen.

Til disse økonomiske vanskeligheder kom yderligere den fuldstændige omlægning af landbruget, som den nye grænse og de nye forhold medførte. Særlig inden for de sydlige sogne havde man tidligere i stor stil drevet landbruget som kvægopdrætning, idet man opkøbte ungkreaturer om foraaret og græssede dem sommeren over for saa at sælge dem om efteraaret til Tyskland. Nu var dette marked saa godt som lukket, og i stedet for den ret primitive drift, der kun krævede faa og smaa udbygninger, da kvæget altid var ude fra køb til salg, skulle landbruget nu lægges om, saa det kom til at svare til det øvrige lands: mejeridrift og svineavl. – Selv paa ret store gaarde havde man før kun haft det antal svin, der brugtes i egen husholdning; der var kun lidet salg. Denne omlægning førte med sig, at der maatte bygges lader og svinestier, og man maatte tage jord under plov, hvad den mange steder ikke havde været i mands minde.

Endelig var det saaledes, at mange steder endnu prægedes af den gamle fællesdrifts tid, hvor gaardene laa samlet i en lille klynge, mens jordene laa som et bælte udenom. Det var derfor nødvendigt at foretage udskiftning og magelæg, saaledes at hver gaard fik lettere adgang til egen jord. Tillige laa jo meget store arealer uopdyrket hen: det var græsmarker, og de skulle nu udnyttes.

Det ville føre meget for langt at gøre nærmere rede for det store arbejde, som fra forskellig side er udført for at faa bedre jordfordeling og bedre udnyttelse af jorden. Det maa være tilstrækkeligt at nævne et enkelt eksempel.

Jordlovsudvalget overtog i Bjerndrup ved Løgumkloster et samlet areal paa 7–800 ha udmarksjord, som væsentlig havde været anvendt til græsning og høslet. Ved et storstilet samarbejde mellem de forskellige myndigheder blev jorden her kultiveret og planlagt saaledes, at der kunne indrettes husmandsbrug derpaa. Alt hvad der angaar bygninger blev opført, og den saakaldte »færdigstrikkede landsby« stod rede til at tage mod indflyttere.

De forannævnte vanskelige og usikre økonomiske forhold i forbindelse med landbrugskriser var ret naturligt medvirkende til, at de forskellige »bevægelser«: Cornelius Petersen med sin selvstyrebevægelse, Lei, J.A.K. og »Landbrugernes Sammenslutning« fandt let tilslutning her. Men det var ogsaa kun let; den sunde sans sejrede snart, og den sindige, sønderjyske energi satte ind som nævnt. Hertil hjalp ogsaa de meget store foretagender, der sattes i gang til ophjælpning og fremme af landbruget. Blandt disse arbejder maa foruden Jordlovsudvalgets nævnes de store afvandinger, der vandt nyt land og virkede til stor gavn for det omliggende land. Et veludbygget vejnet gennemkrydser amtet, idet ikke blot de gamle veje blev udvidet og udbygget, men en mængde nye veje forbinder nu de enkelte byer og landsbyer og tjener derved ogsaa det store udstykningsarbejde, der stadig fortsættes. Rutebiler gennemfarer disse veje og slutter paa deres vis nye forbindelser. Elektriciteten, der var meget sparsom uden for byerne, er nu almindelig kraft- og belysningskilde.

Af købstæder har egnen kun én: *Tønd*er. Den har haft en stor opblomstring og er ikke blevet afsondret som Ribe by i sin tid ved grænsedragningen 1864. Det gamle seminarium er

blevet udbygget, saa det nu danner en meget smuk ramme om Statsseminariet og dettes øvelsesskole, mens Statsskolen, med fuld eksamensret, drager megen ungdom til byen, der har vokset en stærk, men sund vækst. At Tønder blev garnisonsby bragte noget nyt ind i byens liv, og de store virksomheder som Jordlovsudvalget og andre større foretagender henlagdes til byen til gavn for dens trivsel.

De to flækker, Højer og Løgumkloster, har ogsaa i nogen grad mærket til fremgang, Højer væsentlig ved sin tæppefabrik og gendarmeriet, Løgumkloster ved sin skønne kirke, som staten har ofret omtrent 1½ million paa at sætte i sin smukke skik, saa tusinder af turister fra alle verdens lande aarlig besøger denne »Vestslesvigs Domkirke«, der siges at være det største aktiv i arkitektonisk og kunsthistorisk henseende, som Danmark fik ved genforeningen.

De kirkelige forhold i grænselandet

Var der store vanskeligheder paa det landøkonomiske omraade ved den nye grænsedragning, saa var de ikke mindre paa skolens og kirkens omraade. Man stod jo over for forhold, som ikke tidligere havde foreligget paa den maade, nemlig at der særlig i de sydlige sogne var et ret betydeligt tysk mindretal, der havde et naturligt krav paa at faa tysksproget undervisning og delvis tysk kirkesprog. Der maatte derfor lovgives, da vore kirkelige frihedslove jo intet hensyn har taget til nationale forskelligheder eller sproglige forhold.

Allerede i november 1918 havde »Vælgerforeningen for Nordslesvig« taget spørgsmaalet op og nedsat et »kirkeligt udvalg«, der skulle udarbejde forslag med henblik paa overgangen fra tysk til dansk kirkestyre. Det er ikke muligt her paa den begrænsede plads at give en udtømmende skildring af dette udvalgs arbejde og de fremsatte forslag; men hovedtankerne deri maa nævnes, fordi de faar betydning for hele den senere udvikling.

Hovedtankerne er, at der ved indførelse af dansk lovgivning blev taget skyldigt hensyn til det tyske mindretal, saaledes at dette folkekirkeligt kunne betjenes, og at berøringsfladerne mellem dansk og tysk menighedsliv ikke blev gnidningsflader. Derfor ønskede man, at en del af de tyske kirkelove maatte forblive i kraft; at hver folkegruppe maatte blive betjent af sin egen præst og ikke som hidtil ved en »tvesproget« præst; og endelig at overgangen maatte ske saa lempeligt og lemfældigt som muligt.

Af den grund maatte der i de første aar, indtil det hele nye sæt af kirkelove fremkom i 1922, styres efter gældende tysk lov, dog at de kirkelige frihedslove straks sattes i kraft. Foruden alle de kirkelige økonomiske spørgsmaal, som maatte løses, var der et, der trængte sig stærkest paa, nemlig præsterne.

Mange af de tyske præster var allerede dragne sydpaa uden at afvente genforeningen; i Tønder Provsti 8. Dertil kom, at nogle embeder var besat med tyskuddannede missionærer, der var kommet hjem under krigen 1914–18, og som var blevet konstituerede i præsteembederne.

Foreløbig var »de sønderjyske landsdele« lagt ind under Ribe stift, og det blev saaledes biskop *Gabriel Koch,* der kom til at gennemføre de første ordninger. Det blev bestemt, at præstevalg skulle gennemføres saaledes, at menighederne stemte om, hvorvidt de ønskede nyvalg eller ville beholde deres nuværende præst. Det var en meget uheldig ordning. Mens man nemlig for skolens vedkommende havde ordnet det saaledes, at alle lærere var blevet afskediget, og at man nu eventuelt skulle stemme dem *ind* i embedet, kom det let til at staa saaden, at for præsternes vedkommende kom man til at stemme dem *ud!* Dette i forbindelse med uheldige foretagender med »Danske Kirkeuger«, der krænkede de tyskuddannede præsters rettigheder og følelser paa det dybeste, og en mange steder ordnet »medlidenhedskampagne« fra præsternes side: »I kan da ikke nænne at sætte os paa gaden!« medførte, at et langt større antal tyskuddannede præster blev genvalgt end beregnet, i Tønder Provsti i alt 10.

Dette udfald af præstevalget kom til at ændre hele den oprindelige plan; med en præst for hver folkegruppe. Netop i Tønder provsti var der tysk mindretal i flere sogne, og man valgte saa den udvej, som vel blev kritiseret i den danske rigsdag, men dog gennemført, at man fortsatte med den »tvesprogede« præst saaledes, at den tyskuddannede præst blev baade dansk og tysk præst i sit eget sogn og tillige fik forpligtelse til at betjene nabosogne med tyske gudstjenester og tysksprogede kirkelige handlinger. – Dette var jo et brud paa den smukke og gode plan, og dette brud kom til at danne en formel ret for det tyske mindretal til at danne særmenighed, hvad der senere skal berettes om. At det hele kun kunne faa et midlertidighedens præg over sig er jo klart, idet afgang af præster med tysk uddannelse maatte føre til nye opgaver, hvis man ville opretholde tanken om tysksproget folkekirkelig betjening.

Det lokale kirkestyre bestod efter tysk lov af 4 »kirkeældste« og mindst 12 repræsentanter; disse 16 dannede tilsammen kirkekollegiet, for hvilket de kirkeældste nærmest var at betragte som et forretningsudvalg, idet hver af dem havde sin særlige opgave: en skulle varetage kirkebygningens forhold, en anden kirkegaarden, en tredje præstegaarden og en fjerde de til embedet hørende landerier. Alle i sognet vidste hvem der var betroet de forskellige hverv, saa man i givet tilfælde kunne henvende sig til dem. Kirkekollegiet havde en vis bevilgende myndighed, og det indkaldtes naar større forhold krævede det. Tillige forelagdes overslag og regnskaber kirkekollegiet, hvis der var noget ekstraordinært; ellers administreredes kirkens, præsteembedets og degneembedets regnskaber af de 4 kirkeældste. – For begge disse hjemlige raad var sognepræsten født formand. Da han tillige var »født« skoleinspektør, var sognepræsten en meget myndig og indflydelsesrig mand.

I efteraaret 1920 blev der foretaget nyvalg til menighedsrepræsentationen, og dette foregik paa den maade, at kommuneforstanderne indsendte lister over alle over 21 aar, der var valgretsalder, og disse lister udgjorde saa valglisterne. Afstemningen var selvfølgelig

hemmelig og skriftlig; men hvad det »hemmelige« betød, vil man faa et lille indtryk af, naar man hører følgende. Sognene bestod af flere kommuner, hver med sin kommuneforstander og sit eget kommuneregnskab; kun offentlig forsorg var fælles for de inden for sognet værende kommuner. (Det var denne ordning, der dannede grundlaget for *Cornelius Petersens* planer i hans »selvstyrebevægelse«). Et enkelt sogn paa godt 800 mennesker havde saaledes 8 kommuner, og en enkelt af den havde kun 11 stemmeberettigede; det var, med det gode kendskab man havde til hinanden, ikke svært at regne ud, hvorledes de enkelte havde stemt, og man kunne med ret stor nøjagtighed forudsige, hvorledes en afstemning ville falde ud.

Dette første valg var rent nationalt: dansktysk. Udfaldet medførte en meget stor forskydning i mandatfordelingen. Før havde der været tysk flertal i menighedsrepræsentationerne inden for Tønder provsti, paa nogle faa vestlige sogne nær; nu blev der dansk flertal i næsten alle sogne. Kun de sogne, der ligger lige op mod den nuværende grænse, kunne opvise enten ligestilling eller et lille tysk overtal. – Det kan her indføjes, at menighedsraadsvalget 1949 yderligere ændrede billedet, saaledes at der nu overalt er dansk flertal selv i Tønder, Udbjerg og Højer, de sogne, hvor tyskheden har været stærkest repræsenteret.

De nyvalgte repræsentanter fik mange opgaver at løse. De skulle tilrettelægge de før omtalte præstevalg. Præstevalg af nye præster foregik endnu efter tysk lov, saaledes at der udtoges 3 ansøgere, der skulle prædike paa samme dag over samme tekst, hver 20 minutter, lige efter hinanden! Og derefter skulle saa menigheden stemme om, hvem man ville have. Forfatteren af denne artikel har selv overværet som tilsynsførende et saadant valg. Valghandlingen foregik i kirken efter den sidste tale, og den, der fik flest stemmer, var saa valgt og indstilledes til udnævnelse. Dog kunne valg ogsaa foregaa saadan, at naar menigheden gennem de kirkeældste havde udtalt ønske om at faa en bestemt mand til præst, saa blev der holdt en afstemning i kirken under ledelse af de kirkeældste, og udfaldet indberettedes saa til Kirkeministeriet. 2/3 af de afgivne stemmer betød, at vedkommende var valgt.

Foruden dette arbejde skulle menighedsrepræsentationen udtale sig om kirkesproget, nemlig om der skulle være tyske gudstjenester i sognet. Dansk gudstjeneste skulle holdes overalt. Spørgsmaalet var saaledes om, hvorvidt og i hvilket omfang tyske gudstjenester skulle normeres. Udfaldet af disse indstillinger blev, at der skulle afholdes fra 6 til 15 tyske gudstjenester i Abild, Burkal, Bylderup, Hostrup, Højer, Højst, Løgumkloster, Nørre Løgum, Ravsted, Tinglev og Udbjerg. I Tønder ordnedes forholdet saaledes, at der hver søn- og helligdag afholdtes baade dansk og tysk gudstjeneste, og disse skiftede regelmæssigt med højmesse og aftensang eller froprædiken. I Højer blev der dansk gudstjeneste hveranden søndag og tysk hveranden.

Endelig skulle menighedsrepræsentationerne søge at bringe hele den kirkelige økonomi i orden, et stort og brydsomt arbejde, da alle indtægterne det første aar faldt i mark, mens udgifterne faldt i kroner, og som før nævnt var marken fuldstændig værdiløs. Dertil kom, at der var sket den ulykke, at baade kirkens, præsteembedernes og degneembedernes kapitaler havde været anbragt i »krigslaan« og som følge deraf var gaaet tabt. Det drejede sig om ret store beløb for Tønder provstis vedkommende, nemlig:

Kirkekapitaler: 408.175 mk. – Præsteembedskapitaler: 670.869 mk. – Degneembedskapitaler: 77.071 mk. – Desuden havde man i de fleste sogne inddraget degnejorderne som »skolelod«, et forhold som nu er rettet, hvorved der kom ca 40 ha degnejord tilbage til kirkelig administration.

De tyske gudstjenester overdroges til de tyskuddannede præster, der saaledes blev »tvesprogede« i deres eget sogn, hvis der skulle holdes tysk gudstjeneste der. Tillige fik disse præster den opgave at betjene nærliggende sogne, hvor der var fastsat tyske gudstjenester, men hvor sognepræsten var dansk-uddannet; og endelig skulle de betjene med tysksprogede kirkelige handlinger, hvor der ikke var fastsat tyske gudstjenester. – Inden for Tønder provsti var der ingen danskuddannet sognepræst, der prøvede paa at være »tvesproget«, et forsøg, der blev gjort inden for Aabenraa og Sønderborg provstier.

Under henvisning til at man saaledes mente at have gennemført en forsvarlig ordning, blev to tyske andragender om ansættelse af tyske præster i Løgumkloster og Tinglev afvist. At ordningen ud fra danske synspunkter maatte anses for forsvarlig er rigtigt nok; men at den ikke var tilfredsstillende skulle hurtigt vise sig. Derfor søgte man fra hjemmetysk side frem til en særordning i lighed med frimenighedsdannelse i almindelighed.

Den ovennævnte ordning gik ogsaa ret godt og uden større gnidninger, saa længe der sad saa mange tyskuddannede præster i embede. Men efterhaanden som de faldt for aldersgrænsen eller søgte afsked nogle faa aar før, meldte der sig nye opgaver, saafremt man ville fastholde tanken om tysk folkekirkelig betjening og følte ansvar over for den. I 1941 oprettedes derfor et residerende kapellani i Burkal. Hertil udnævntes pastor *C. F. Bruhn,* der hidtil havde haft en gerning som tysksproget præst inden for Haderslev stift. Pastor Bruhn fik foruden betjening paa tysk sprog i Burkal sogn tillige betjeningen af Bylderup, Hostrup og Tinglev sogne. Et lignende embede oprettedes i Nørre Løgum med opgaven at betjene Nørre Løgum, Løgumkloster og Ravsted paa tysk sprog. Men dette embede blev aldrig besat, da det viste sig umuligt at faa egnede ansøgere dertil. I 1943–44 forsøgte man at gennemføre betjening af disse sogne ved pastor *Schau,* tidligere frimenighedspræst i Ravsted, men nu udnævnt til tysk sognepræst i Højer. Men manglende tilslutning til disse gudstjenester bevirkede, at de helt døde ud, hvorfor de »stilledes i bero« indtil videre. Den 5. maj 1945 arresteredes pastor *Schau,* som senere blev dømt for landsskadelig virksomhed og derfor fik afsked.

I 1935 var der i Højer oprettet et særligt embede som residerende kapellan, fordi der her sad en tysk uddannet sognepræst, pastor *Braren*. Embedet som kapellan blev besat med pastor *N. P. Nielsen*, daværende sognepræst i Vedsted, og der lagdes, foruden den danske betjening i Højer, ogsaa lignende virksomhed til hans gerning i Hostrup og Burkal sogne, hvor henholdsvis pastor *Hansen* og pastor *Schwarz* var tyskuddannede sognepræster og havde været ansat under tysk styre og var overgaaet til dansk styre ved præsteafstemningerne. – Embedet som residerende kapellan ændredes senere, i 1943, til sognekald, saaledes at Højer fik baade en dansk og en tysk sognepræst ligesom i Tønder. Betjeningen for Hostrup og Burkal sogne bortfaldt, da de to præster søgte afsked, og der kom danskuddannede sognepræster i stedet.

Som nævnt blev den tyske præst i Højer afskediget, og da pastor *Bruhn* i Burkal i 1947 blev forflyttet til København, var der nu kun én tysk præst tilbage i Tønder provsti, nemlig i Tønder. Han har dog yderligere pligt at betjene Udbjerg og ret til at betjene Højer og at udføre kirkelige handlinger i de sogne, hvor det maatte ønskes.

Da de danske kirkelove af 1922 indførtes i de sønderjyske landsdele, bortfaldt de sidste rester af kirkelig administration efter tysk lov, og man var saaledes helt paa linje med den danske Folkekirke.

Det er i det foregaaende nævnet, at man fra hjemmetysk side ikke fandt ordningen med betjening ved tvesproget præst tilfredsstillende. Man fandt, at man var blevet svigtet ved ikke at faa sin egen præst, ogsaa efter eget valg, men maatte nøjes med en af myndighederne beskikket præst. Da de kirkelige frihedslove nu blev bedre kendt, søgte man ud fra disse at skabe en ordning, som kunne virke tilfredsstillende. Der dannedes den 24. marts 1923 i Tinglev »Nordschleswigsche Gemeinde«, der stillede sig direkte under den slesvigholstenske landskirke som en afdeling af denne. Man benyttede sig her af de frihedsbestemmelser, der findes i dansk kirkelovgivning om frimenigheder, og skønt dette egentlig ikke var rigtigt, blev tanken dog anerkendt af Kirkeministeriet. Forholdet er jo dette, at en frimenigheds dannelse forudsætter, at det drejer sig om en bestemt kreds, der samler sig om en bestemt mand som deres præst og lønner ham. Men her var det saadan, at der fra Tinglev, hvor den tyske frimenighed havde sit hovedkvarter, udsendtes præster til forskellige sogne, ligesom lønninger og alt øvrigt ordnedes fra dette hovedkvarter. Men man fik stiltiende frimenigheds ret til at benytte folkekirkens bygninger, og dette gjorde man brug af i stor stil. I Tønder provsti ansattes en frimenighedspræst i Tinglev til betjening af dette og omliggende sogne, og i Løgumkloster ansattes en anden frimenighedspræst, senere ogsaa en i Ravsted. De tre steder byggedes præstegaarde, i Tinglev med saa stor »konfirmandsal«, at denne kunne benyttes til ret store møder.

Det var en forudsætning for den tyske frimenigheds arbejde, at der ikke toges noget arbejde op i de sogne, hvor der var ordnet tyske gudstjenester, eller hvor der endnu sad tysk-uddannede (og tysksindede) sognepræster. Men efterhaanden som de tyske privatskoler groede op, og de »gamle« tyske præster gled ud, antog arbejdet større former og udbyggedes planmæssigt. Fra dansk side havde biskoppen i Ribe faaet gennemført faste regulativer for frimenighedspræsternes brug af kirkerne, navnlig paa steder, hvor der stadig holdtes tysk frimenighedsgudstjeneste, og det lykkedes derved at faa et ret gnidningsløst forhold i stand mellem disse præster og de danske sognepræster. Om et direkte samarbejde kunne der ikke være tale. At der efter 1933 indtraadte en skarpere kurs var ret naturligt, og at besættelsens onde aar bragte vanskeligheder og konflikter er jo indlysende. Navnlig de mange tyske »mindegudstjenester« kunne stundom føre til lidet tiltalende demonstrationer.

En saaden »mindegudstjeneste« formede sig ofte saaledes, at der i koret var anbragt de til begravelse benyttede skamler; men da der jo ingen kiste var, dækkedes skamlerne af et stort naziflag og kranse. Gudstjenesten formede sig nærmest som et møde med mindetale og talekor, og der var stor tilstrømning til disse mindegudstjenester. At en dansk præst ikke ønskede at medvirke ved sligt, turde være forstaaeligt. Dog vakte det stor harme, at en præst her i provstiet nægtede sin medvirken, og takket være en uheldig og uoverlagt ytring, fremsat af præsten i samtale under fire øjne i sit studereværelse, lykkedes det ved »Fædrelandet«s hjælp at puste sagen saa stort op, at ministeriet blev tvunget til at rejse en provsteretslig undersøgelse, hvis udfald blev en paatale af det uheldige udtryk og ikke, som det var krævet, præstens øjeblikkelige fjernelse og afsked.

1945 gjorde jo en brat ende paa frimenigheden, idet de præster, der endnu var tilbage inden for »Nordschleswigsche Gemeinde«, straks blev fængslet. Om den senere udvikling, se s 13.

Hvad menighedslivet angaar, saa slog det straks den nordfra komne, at ligesom der ikke i egentlig forstand kunne tales om politiske skillelinjer, men linjen gik: dansk-tysk, saaledes var der heller ikke stærke kirkelige retningslinjer. Her drejede det sig mere om Indre Mission eller ikk-Indre-Mission, og den danske frimenighedsbevægelse, der havde haft saa stor og velsignet betydning i de nordlige dele af Sønderjylland, havde kun et enkelt sted paa vesteregnen inden for Tønder provsti øvet nogen indflydelse. Med genforeningen kom de forskellige kirkelige retninger til orde, hvad dog ingen steder førte til dansk frimenigheds- eller valgmenighedsdannelse. Dertil bidrog sikkert, at de præster, der kom til Tønder provsti, vel nok repræsenterede de forskellige kirkelige retninger; men baandene, der knyttede dem sammen, var stærke nok til, at man kunne have raad til at have forskelligt syn. Det viste sig baade ved de konventer, der dannedes, og som ikke var »ensrettede«, og ved de større møder, der holdtes i fællesskab.

Der havde været et arbejde i gang for ungdommen, og dette gik nu ind i dansk KFUM og K. For børnene havde det kirkelige arbej-

de været ret tilfældigt; nu dannedes der i mange sogne søndagsskoler og børnegudstjenester. Og endelig kom meget snart, allerede i 1921, FDF ind i Tønder by, og dette arbejde saavel som spejderbevægelsen, baade drenge- og pigespejdere, slog godt an, og der ydedes et stort og godt arbejde inden for disse forskellige virksomheder.

Af arbejde for ydre mission havde man væsentlig samlet sig om den virksomhed, som udgik fra Breklum, hvorfra der i de første aar jævnlig kom præster eller missionærer sydfra herop og talte ved møder, ofte paa tysk. Men ret hurtigt fik de danske missionsselskaber forbindelse med menighederne, og baade Sudan-missionen og Dansk Missionsselskab fik kredse i flere sogne. Paa Vestkysten var det ogsaa Santal-missionen, der vandt indpas. Samtidig svandt interessen for de tyske missionsforetagender, og de er i alt væsentligt nu helt ude af betragtning. Forbindelserne sydpaa var jo til tider mangelfulde og besværlige, og de »gamle«, baade inden for menighederne her og inden for Breklum-missionen, døde, og de unge følte ingen tilknytning mere til de tyske missionsselskaber. Hertil bidrog vel ogsaa for en del, at særlig efter 1933 var det for den tyske ungdom mest det rent politiske, der havde deres interesse.

Som før nævnt var der givet de nordfra komne præster paalæg om at fare med lempe over for forekommende kirkeskikke og ritualer og gudstjenestens ordning. Der forefandtes en smuk liturgisk haandbog med ret stor gudstjenesteliturgi, til dels udbygget paa at der forefandtes børnekor i kirken. Saa længe de gamle degne, der ogsaa var lærere, endnu sad i embede, lod dette sig let gennemføre, men efterhaanden gled denne »sønderjydske Lithurgi« ud og erstattedes af den danske, som unægtelig forefaldt svag og uden det til højtiderne skiftende præg.

Som nævnt var kirken blevet fattig ved tabet af alle kapitaler. Og da baade kirker og præstegaarde havde delt skæbne med de øvrige bygninger under krigen 1914–18, saa det ret sørgeligt ud. Den, der har set disse kirker i 1920 og nu ser dem, vil næppe kunne kende dem igen. Der er af menighedsraad og menighederne ydet et stort arbejde og store ofre, og staten har rundhaandet ydet økonomisk hjælp, dels som reelle gaver, dels ved ydelse af laan paa lang tid og til smaa renter.

Det største restaureringsarbejde inden for provstiet var Løgumkloster kirke. Allerede i 1912 var man begyndt paa en istandsættelse; men arbejdet gik i staa under krigen 1914–18, og kirken henlaa i en yderst daarlig forfatning. Men allerede i 1919 overdroges det den danske stat at genoptage arbejdet, og det blev overdraget nu afdøde domarkitekt *Lønborg-Jensen* at forestaa arbejdet med selve kirkebygningen, mens Nationalmuseet overtog inventarets restaurering. Konservator *Niels J. Termansen* og hans sønner udførte her et stort og smukt arbejde.

Og de mange forskellige smede- og snedkerarbejder, der skulle udføres, stillede de stedlige haandværkere over for nye opgaver og dygtiggjorde dem derved. I 1923 kunne en del af kirken (selve skibet) tages i brug, og 1926 foretoges den højtidelige genindvielse af hele kirken ved biskop *Olesen*. Som Løgumkloster kirke nu staar, er den ikke blot en seværdighed og et vidnesbyrd om den høje bygningskunst, der skabte saa mange af Danmarks kirker; men den er tillige det skønne kirkerum, hvis lige man skal søge efter. Tusinder af turister fra alle verdens lande besøger kirken, der regnes for en af de ejendommeligste i hele Norden.

Af andre store kirkearbejder maa nævnes Tønder kirke. Under ledelse af arkitekt *Mundt* er her gennemført et stort og gennemgribende arbejde, saa det smukke kirkerum nu fremtræder i sin hvide skønhed. Og de mange gamle epitafier er blevet istandsat af konservator *Andersen* fra Nationalmuseet. Medens Løgumkloster kirke i en vis forstand ikke fortæller »historie«, da den staar i den form og skikkelse, som kirken fik omkring 1300, uden billeder eller epitafier, saa rummer Tønder kirke i virkeligheden en stor del af Tønder bys historie gennem sine mange billeder og mindetavler.

En tredje kirke inden for provstiet maa nævnes, nemlig Burkal. Denne kirke havde lidt uhyre meget under vanrøgt; nu fremtræder den som en af vore smukkeste landsbykirker. Ligesom i Tønder har ogsaa i Burkal menigheden og dens velyndere ydet store gaver for at dette arbejde kunne gennemføres saa smukt.

En lignende restaurering blev Tinglev kirke til del; ogsaa denne var slemt vanrøgtet af tidligere tiders mangel paa kirkeforstaaelse. Desuden har de fleste af provstiets kirker gennemgaaet større eller mindre reparationer, og nogle er endnu under arbejde. Alt i alt maa man sige, at menighedernes voksende interesse for kirkebygningerne har givet sig smukke udslag i retning af en stor offervillighed.

Som i det øvrige Sønderjylland var en del kirkeklokker blevet fjernet; her i Tønder provsti 8 sogne; men alle steder er der kommet nye klokker i stedet, skænket af »Nationalfonden af 1918 til Anskaffelse af Kirkeklokker til Sønderjylland«. –

Besættelsestiden 1940–45

Medens der indtil 1933 kun kunne tales om, at den nationale spænding gav sig udslag ved valg, skærpedes forholdene efterhaanden, og da krigen brød ud i 1939, steg modsætningerne yderligere. I Besættelsens onde aar formede livet inden for provstiet sig omtrent som i det øvrige land, kun noget strengere ved først indkvartering af tysk militær og senere af tyske flygtninge. At det særlig ramte den danske befolkning er vel naturligt. Men det skal siges til de danskes ros, at det var kun faa inden for danskhedens rækker, der gik med til at række haand til fjendehandlinger. Den tysksindede del af befolkningen havde jo sine særlige forudsætninger, og deres handlinger maa bedømmes ud fra disse. Om direkte overgreb kan man ikke tale. Først da undtagelsestilstanden blev erklæret den 29. august 1943, skete der forskelligt af alvorligere art.

Allerede kl 4 om morgenen den 29. august blev tre danske arresteret som *gidsler*, nemlig

seminarielærer *Claus Eskildsen,* læge *Dahl,* begge fra Tønder, og provst *Schülein,* Løgumkloster. Alle tre førtes til Tønder kaserne, hvor de sad i moderat arrest i en god uges tid for saa at føres til Fredericia kaserne sammen med 9 andre danske fra Haderslev stift. Efter ca 14 dages forløb blev disse 12 »frigivet«, efter ordre fra dyrlæge *Møller,* der var under pres fra en del af den tysksindede del af befolkningen, som ikke fandt arrestationerne »formaalstjenlige«.

Da det kan have en vis historisk interesse, hidsættes her ordlyden af den ovennævnte arrestordre:

Haftbefehl.

Zur Sicherung der Durchführung der von mir getroffenen Massnahmen aus Anlass des vom Befehlshaber der deutschen Truppen in Dänemark verkündet militärischen Ausnahmezustandes werden Sie als Geisel vorläufig festgenommen.

Sie haben den Anordnungen des Überbringers dieses Haftbefehls unverzöglich Folge zu leisten.

Bei Fluchtversuchen oder bei Widerstand wird von der Waffe Gebrauch gemacht.

Den 14. okt 1944 arresteredes sognepræst *Jul Holm,* Tinglev, og førtes til Kolding og derfra til Frøslevlejren. – Den 1. dec 1944 blev sognepræst *Hans Magle,* Tønder, fængslet og ligeledes ført til Frøslevlejren, og herfra blev de først løsladt den 5. maj 1945.

Den 24. april 1945 fængsledes sognepræst *Hans Petersen,* Hostrup, og førtes til Kolding, hvorfra han blev frigivet den 5. maj 1945. Ogsaa flere af vore dygtige danske lærere blev fængslet, men dog kun for kortere tid.

Ingen af provstiets præster »gik under jorden«; men nogle af dem maatte foretage lidt pludselige »bortrejser« paa 8–14 dage. Man havde fra tysk side et vaagent øje med præster og lærere, og det var vel ikke uden grund. Et lille eksempel paa, hvor godt og sikkert et efterretningssystem var, ses deraf, at da arrestationerne var foretaget den 29. aug 1943 om morgenen, vidste alle præsterne i provstiet, at disse havde fundet sted, saa tidligt, at de bekendtgjorde det fra prædikestolene ved højmessen faa timer senere. Naar man betænker, at telefon og telegraf var afbrudt, bilkørsel ikke tilladt, vil man forstaa, at det var en smuk præstation pr cykel fra sogn til sogn med stadig skiftende mænd og kvinder at faa bud ud saa hurtigt.

Da kapitulationen kom, og man aandede frit op, skete der store forandringer. Som nævnt blev de tyske frimenighedspræster, der endnu var tilbage, straks arresteret og ligesaa den tyske sognepræst i Højer. Den tyske sognepræst i Tønder, pastor *Rühmann,* blev vel fængslet, men løsladt kort efter, dog med udtrykkelig paalæg om, at han »var fritaget for al tjeneste« foreløbig. Pastor Rühmann genindsattes i sit embede, idet der ikke rejstes tiltale mod ham.

Som overalt i Danmark fejredes den 5. maj 1945 med kirkefest. Men hvad der ikke tidligere var sket hernede, skete nu: de danske faner førtes ind i kirken og dannede en smuk ramme omkring alteret. Vore tysksindede, loyale folkefæller glædede sig med de danske og forstod dem; enkelte af dem var med ved disse festgudstjenester.

Aarene efter 1945 har jo i alt væsentligt formet sig her som i det øvrige land. Dog er der næppe tvivl om, at samhørsfølelsen med alt dansk er vokset, saaledes at den »gamle grænse« nu er et udtryk, der ikke mere bruges. Fællesskabet i lidelser og i glæden smeltede maaske mere sammen end mange gode foranstaltninger. Danmarks genvundne frihed førte vel nok til lidt livligere forflyttelser inden for præsternes kreds; men det er sikkert ogsaa fælles med andre provstier.

Spændingen dansk-tysk er vel ogsaa aftaget en del. At den bevidste tyskhed nu vil søge at genvinde det tabte paa skolens og kirkens omraade, er jo kun rimeligt; men der synes at raade en større forstaaelse og en mere maadeholden retning inden for den tysksindede del af befolkningen.

Kirke- og menighedsliv, som nu atter frit kan udfolde sig, peger i retning af, at kærligheden til vor gamle kirke, fædrenes kirke, er blevet mere bevidst mange steder, og der udfoldes et stort og smukt arbejde blandt vore unge gennem de kristelige foreninger og de uniformerede korps. Selvfølgelig er der forskel i de forskellige sogne; men helhedsindtrykket forekommer at være det fremførte.

Spørgsmaalet om præstegaardsjorderne og deres mulige salg berører i høj grad Tønder provsti, hvor der i udstrakt grad er taget hensyn til, at jorden, det eneste aktiv, vi har i kirkelig henseende, er blevet saaledes takseret, at der, naar skatter og afgifter og vederlag til stiftsøvrigheden var betalt, kunne blive et overskud tilbage til hjælp for den kirkelige økonomi. Salget af disse jorder vil derfor utvivlsomt betyde en anselig forringelse af disse indtægter, der betyder saa meget i smaa sogne paa 3–500 mennesker. Men da dette forhold jo kommer til at gælde hele Sønderjylland, skal det kun nævnes i forbigaaende. – Et smukt tegn paa kirketroskab er det, at der er forholdsvis faa udtrædelser af folkekirken, trods ret høje kirkeskatter. Udtrædelserne skyldes næsten udelukkende overgang til sekter.

Et forhold, som var medvirkende til, at præsterne inden for Tønder provsti stod i meget smukt, kollegialt forhold til hverandre, var vel nok de to former for konventer, der findes her. »Det vestslesvigske Konvent«, om hvilket sognepræst *H. J. Helms,* Mjolden, har skrevet, samlede nordfra komne præster, der havde faaet embede paa Vestkysten, og tillige var sognepræst *Wind,* Døstrup, medlem af konventet. Her samledes man til fri og frimodig broderlig drøftelse. Det andet var det af provst *Erik Christensen* og forstander, pastor *Emil Albeck,* Tønder Statsseminarium, stiftede »Provstikonvent«, der samlede alle provstiets præstefamilier, i de første aar ogsaa de tysk-uddannede. Det var et arbejdskonvent, hvor der holdtes bibeltimer og foredrag af provstiets præster; ofte var der indbudt talere til at holde foredrag og en gudstjeneste. Her kom professor *L. P. Larsen,* pastor, dr theol

L. J. Koch og provst *Hans Koch,* professor *Torm* og flere. Det var oprindelig et to-dages konvent; senere tvang forholdene til at indskrænke det til én dag; og mens det vestslesvigske konvent samledes 3 gange aarligt, var provstikonventet kun én gang aarligt. Begge konventer fortsætter, dog at provstikonventet som regel kun holdes hvert andet aar.

Det har været en stor velsignelse og støtte – maaske ikke mindst under de trange aar – at der har hersket et saa godt broderskab mellem præsterne, som alle har forstaaet professor *L. P. Larsens* kloge ord: »Det er ikke vore forskelligheder, der skiller os; de er kun en berigelse. Det er vor egensindighed, der skiller«. – Og man har levet sammen i den gode forstaaelse, at det ene fornødne var baandet, der bandt sammen. (Ribe st aarb 1950, s ylf).

Vestslesvigs kirker

En lille lovsang til de skønne vestslesvigske kirker maa med i denne indledning. De er omtalt her s 16–17, og pastor, dr *H. Heiselbjerg Paulsen* lovsynger dem under Skrydstrup. Medens der er mange kullede kirker i det østlige Sønderjylland, har de vestlige provstier de højeste og rigeste taarne, ofte med fire gavle, der løber op i et spir. De har trodset storme fra vest, de har trodset krigenes hærgen, de er bevaret som de skønneste minder fra middelalderen, kun Skrydstrup og Toftlund har mistet deres gamle høje taarne. Og ude mod nordvest laa kirkernes gamle moder, domkirken i Ribe. Den kunne ses fra en lang række af Tørninglens kirker i det flade land.

Fra Rødding og Agerskov mod øst med de store frimenigheder og gammel vækkelse til Vesterhavet, hvor pietister nidkært virkede, mens havet derude var en stadig trussel, rækker sig de to provstier. Et tungt, alvorligt landskab, men ogsaa med særlig sønderjysk ynde, og vide, vide udsigter. *H. C. Andersen* talte i sin tid om de vestjyske kirker længere nord paa ved Vestkysten, at de rejste sig som et stykke fjeld af heden. Det var baade billedligt træffende, men ogsaa historisk rigtigt, for de er jo rejst af urnordisk granit, som i istiden væltede ned over Danmark fra Norges fjelde.

Denne følelse faar man især ude mod vest ved havet, hvor kirkerne er særligt anselige og ses viden om. De ligger der og fortæller historie, mest om klage, om uro i middelalderen, men hvor man alligevel havde mod og raad til at rejse disse skønne granitkirker, saa de stod urokket, havet kunne stige og gaa ind gennem kirkedørene, fjender kunne rase, og faa egne led som egnen mellem Haderslev og Ribe under svenskekrigene, og hver kirke fortæller om sønner, der gav deres liv i verdenskrigen. Verden rystedes af krige, luften kunne dirre af jetjagere, kirken stod. Men tæt op ad kirkerne laa ogsaa de mange kroer . . .

Carsten Petersen har i sin bog om Slesvigske Præster, 1938 (her betegner tal i parenteser uden anden betegnelse henvisninger dertil) fortalt om disse kirker, som ligger saa sært, Højrup, Spandet, Vodder. Saa ensomt, spredt og forladt (333). Ikke stort bedre er det med Agerskov, Branderup og Hvidding. Vidt strakte fladbundede dalstrækninger omgiver de høje, hvorpaa de ligger og drager blikket med aarhundreders ihærdighed og kraft mod Ribe, hvor alle vande iler hen. Det er som om moderen derinde, domkirken, raaber ud til dem: »Lægger eder et godt sted, mine børn, saadan at jeg kan se eder og finde eder enkeltvis, at I ikke bliver borte for mig. Thi denne verden er vildsom . . .«

Saadan ligger de, kirkerne, til tider helt nøgne, omblæst af alle landes vinde. Kun Gram er en idyl, en oase gennem tiderne. Vestenvinden fortæller om naturkræfters vælde, men den kan ogsaa hviske om fortiden. Præsten staar i blæsten ved Roager kirke. Just der, hvor alle fødder fra vestenvindens sus gaar ind i kirkens læ, træder alle kirkegængere paa en gammel gravsten fra 17. aarh over præsten *Søren Jensen Schiwe.* Slægternes fødder har næsten udslidt indskriften ved aarhundreders slid, paa vej ind i helligdommen. Men inde i krogen, hvor menneskefødderne ikke naaede hen, staar tydeligt de tre ord: Mundus Dolor Labor: verden smerte møje, uden skilletegn, saadan var livet! En samler kom og satte skilletegn i sin bog: Verden er smerte og møje. Det blev en prædiken, maaske den gamle præsts sidste prædiken. Men stenen kender ikke til skilletegn. Den raaber blot de tre ord. Ikke mere. Mennesket maa selv om resten: verden møje smerte.

Varselsraabet fulgte dem op gennem kirken, og det fulgte dem paa vejen hjem fra kirke. Det fulgte vandringsmanden paa alfarvej, naar han havde søgt ly ved helligdommen. Hvad *Søren Schiwe* har forkyndt, ved vi ikke, men han har læst evangeliet og sunget salmerne, som lød med samme trøst til alle slægter. Og han oplevede baade kejserkrigen, svenskekrigens plyndringer, ild, havets oversvømmelser, pest, huskors og nød: verden møje smerte . . .

Og ordene stod der stadigt – baade 1848–50, 1864, 1914–18 og 1940–45 . . .

H. J. Helms:

Det vestslesvigske genforeningskonvent

Det vestslesvigske genforeningskonvent blev stiftet ved et møde, der var indbudt til den 19. april 1922 i Skærbæk pgd hos pastor *Kiilerich.* Der var trang hos os præster til at komme sammen, vi var næsten alle nye i egnen efter den store krig og genforeningen. Tidens problemer var mange og store. Konventet var egentlig modent med det samme. Det har aldrig været stærkt i de ydre former, der har aldrig været nogen kasse, længe ingen protokol, og knap nok en formand. Kiilerich spurgte hver gang, hvornaar det næste møde skulle være, og han regnedes derfor som leder. Vi var i begyndelsen 10 familier. Af dem var de to sønderjyder, hver fra sit hold. Det var den fhv frimenighedspræst i Skærbæk, *Jens Jørgensen,* senere rkp dér, og den dansksindede noget tyskprægede sognepræst *Hans Wind* i Døstrup. De andre kom nordfra og var med en eller to undtagelser jævnaldrende. Et par af de tyskuddannede præster var indbudt, men undslog sig. Og kirkeligt var vi forskellige: af de 10 snart 11 familier var de

to grundtvigske. Det grundtvigske har altid været repræsenteret i konventet, aldrig direkte stærkt, men saa meget mere indirekte. 3–4 af medlemmerne var mere eller mindre IM, og vi yngre (*Hvidt, Martin Hansen, Helms, Høgsbro, Schülein* og *Malling*) kunne den gang betegnes som »4. retning«, præget af *V. Ammundsen,* til dels af ungdomsbevægelsen. Vi ville gerne staa os godt med IM i vore sogne, men havde dér vore vanskeligheder, især i synet paa Bibelen og det menneskelige. Men trods alle modsætninger holdt vi godt sammen, og det har alle dage præget konventet. Det var for os første »et aandehul«, vi diskuterede bravt. Omraadet var fra Vodder i nord til Abild og Emmerlev i syd og Øster Højst. Vi holdt konvent 3 gange aarligt. I reglen ledede værten altergangen om formiddagen, og en af konventet eller en indbudt indledte en diskussion om eftermiddagen. Senere blev det hele lagt hen til eftermiddagen.

I 1925 og 26 kom vi ind i den anden epoke i konventets historie. Det var spændingen om Barthianismen, der begyndte at røre sindene. Vi fik i 1926 et nyt medlem i den unge sønderjyde *Jens Holdt,* der blev sognepræst i Brede. Han fortalte om Barths teologiske synspunkt. Aaret før havde Høgsbro uden direkte at nævne Barth ført os ind i problemet. *Holdt* var ikke Barthianer, han bevægede sig senere over synet paa lægmandens plads i det nationale og det kristelige, over Brødremenigheden, hvorfra hans doktordisputats senere (1937) udgik – over til det gammel-grundtvigske. Holdt betød meget i konventet ved sit levende og bevægede sind, noget skiftende. – I de næste aar kom vi ind i stærke opgør om oplevelse og tro, noget, der gjorde, at fronterne i konventet skiftede. I 1930'erne kom en ny periode. To dødsfald i kredsen i tyverne gjorde et stærkt indtryk, og mange af præstefamilierne flyttede. Nye kom til, mange af de samme emner drøftedes stadig, i *Simonsen,* Ballum, fik vi den mest udprægede tidehvervsmand i konventet. Oxfordbevægelsen har aldrig spillet nogen rolle i konventet, hvad maa anses for et sundhedstegn. Konventet var blevet udvidet med provst *Erik Christensen* og seminarieforstander, pastor *E. Albeck,* begge Tønder. (De havde i flere aar ledet en »præstestudiekreds« i Tønder. *Anders Malling* har skrevet derom under Tønder provsti). De havde længe været gæster i konventet. Det nationale havde altid spillet en stærk rolle i konventet, men nu i trediverne med nazismens opkomst og truslerne mod vor grænse, blev det særligt levende, og vi yngre præster arbejdede for at faa danske præster til grænsesognene, hvor der endnu var tyske præster. Det lykkedes, da *N. P. Nielsen* i 1935 kom til Højer og straks blev medlem af konventet, en styrkelse for det grundtvigske. Og i 1940 kom vort medlem, *Ejnar Høgel,* Visby, til Burkal og vedblev at være et trofast og virksomt medlem. I slutningen af trediverne kom konventet ind i et dødvande, vi var ved at være for mange, og diskussionslysten var ikke saa stor. Vi tænkte paa at dele konventet, men saa kom besættelsestiden med dens tryk og restriktioner, og vi trængte da meget til at komme sammen. Interessen for Grundtvig levede op i disse aar, og forholdet mellem kirke og stat og retssynspunktet drøftedes. Præsterne fra det meste af provstiet samledes i disse aar nogle gange i *Magles* dagligstue i Tønder i tilslutning til præsternes uofficielle »forening«, og vor slagsang blev »Guds ord blev aldrig bundet«. *Magle,* der betød meget i konventet i disse aar, blev i december 1944 interneret i Frøslevlejren. Efter kapitulationen var der fest og glæde, men ogsaa forskellige opgør.

Den 19. april 1947 holdt konventet 25-aars jubilæum hos *Mallings* i Brøns med et foredrag af *Helms* om konventets historie (trykt i Ribe st aarb 1948) og en vise og en sang. Flere af de tidligere medlemmer deltog i den smukke fest. – Da *Kiilerich* tog afsked og flyttede til Strib 1941, blev *Helms* valgt til formand, og i 1958 ved min afgang og til 1963 lededes konventet af provst, dr theol *J. Holdt.* Han flyttede til Askov og døde 1967. Nu er *Hans Ebbesen,* Døstrup, nu emer i Skærbæk, formand i konventet. Min kone og jeg har dog stadig været gæster i konventet, saa jeg har fulgt det i alle aarene og i alle omskiftelser. Der er sket mange flytninger, men konventet lever videre med 12–15 familier. Som før er der kirkelige forskelle, men stadig et godt sammenhold, glæde og fest ved samværene, og konerne er stærkt med til at præge det. (En gang i 1924 havde to af vore koner emnet om pacifismen). Nu holdes altergang og forhandling, som før nævnt, om eftermiddagen, og om aftenen er der frit samvær i præstegaardene, og alle er dus. Emnerne er stadig præget af tiderne, teologiske, kirkelige og kulturelle.

Det er et vestslesvigskonvent i aarstidernes vekslende gang og »blandt blomsterne i enge«, og man kan ønske, som det hed i konventsvisen i 1947:

Mel: »At Kiilerich daled i Skærbæk ned -«
ɔ: At slyngler hæves -

At *Kiilerich* indbød til vort Konvent
den nittende fjerde i to og tyve
bør herved i Dag være velbekendt.
Vi nu tilbage i Tiden vil flyve:
i Kiilerichs Stuer
med Spænding skuer
de nye Præster og deres Fruer
hinandens Træk.

Dengang var det Vaartid i Kirke og Hjem,
hvor Danske fra Nord og fra Syd kom sammen,
Og Gerningen bares i Egnen frem
i Samvirke, Haab og i Alvor og Gammen.
Dog krydsedes Klinger,
paa lette Vinger
sig Ordene ungt og frimodigt svinger
i Diskussion.

Og Kiilerich leded Konventet frem.
Han var da en Mand i sin bedste Alder.
Hans Fuldskæg var rødt, i hans Ord var Klem.
I Vaartid voldes jo tit Rabalder.
Mod Grundtvigianer
og Barthianer
hans Slag var rettet i lange Baner,
og Laub var skidt.

Men egentlig var han en Fredens Mand
med Pibe og Spas og en Ven af Musikken,
elskværdig og dansk i vort Grænseland,
men stædig han blev snart i Polemikken.
Naar *Gundtoft* slog Tromme,
og *Wind* vilde komme
og putte ham ned i Missionens Lomme,
han Frimand var.

Som faderlig Ven *Wolff* os unge vandt,
med Visdom, Tro og Kultur vidt han favned.
»Hav Salt i jer selv« var de Ord, han fandt
ved første Møde. Ham dybt vi har savnet.
Og *Jørgensen* trofast
i Egnen var bofast,
i Tyskertiden dog ej hans Mod brast.
Vi æred ham.

Og *Malling* var yngst i de Præsters Flok.
Han kom lige frisk fra Eksamensbordet.
Han havde af Præsteerfaringer nok,
med Ungdommens Iver mod *Wind* tog han Ordet:
»De savner desværre
den mystiske Sfære«.
Men Wind den Sans kan saa vel undvære,
han elsked Dyst.

Schülein fra Højst fik vi tidligt med,
han nød det, for han blev af Tyskere plaget,
han sad paa et varmt Gammel-Budskabs Sted,
frimodig dog hejsed han Danebrogsflaget.
Han byder Cigarer
og livligt passiarer
og »sandt og selvoplevet« forklarer,
og *Martin* ler.

Ja, *Jens Martin Hansen* var sindig og støt,
han mødte vel rustet, naar han tog Ordet.
Hans Kone skal huskes for noget sødt:
Hun indførte Boller ved Morgenbordet.
Og *Hvidt* var elskværdig
og myndig, ihærdig,
og *Harboe* en Præstemand smuk og værdig
med *Frue* fin.

Og *Konerne* øged vor Præstebørnsflok,
de kom med Toget, naar de havde ammet.
(Rekord tog *Fru Kiilerich* med en plus en Skok).
Dog Snakken hos dem var ikke lammet.
De Ordet har taget
saa ofte i Laget,
Fru Helms og *Fru Høgsbro* engang slog Slaget
for Fredens Sag.

Og *Høgsbro* var ung, men dog verdensvid
fra Krigsfangers og Studenternes Verden.
Tit Ordet han greb med alvorlig Id,
var dyster i Tale, men munter i Færden.
Jens Holdt der kom siden,
forøged vor Viden
om Barth, men Doktor i Herrnhuttiden
til Slut han blev.

Men Tiderne skifted, Problemerne med,
Det »Barthske« vi drøfted med Ildhu og Iver.
Vort Grænselands Spænding, Nazismens Sæd,
ja Emner friske os Tidsaanden giver.
I Aarene svære
der Vagt maatte være
for Ordets Frihed og Danmarks Ære,
dog Freden kom.

»Den østlige Syge« greb Præsterne an,
de flytted og gik, og om blev der skiftet.
De nye og gamle, der end holdt Stand,
vi fejrer nu Dagen, Konventet blev stiftet.
Det leve og lykkes,
mens Landet opbygges,
og Markerne modnes, og Engene smykkes,
og Fremtid gror!

H. J. Helms.

Provst, dr theol *Holdt* var til sin død 1967 særlig medarbejder her for de to provstier i Ribe stift, derefter dr theol *H. Hejselbjerg Paulsen,* sp Fjelstrup. For det personalhistoriske stof er *Aage Dahl,* fh sp Horsens, særlig medarbejder.

Litt: Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938 fork C. P). H. Hejselbjerg Paulsen: Den nordslesvigske Kirke I—II, 1945 (fork Hjs. P). J. Brodersen: Fra gamle Dage, 1913 (fork J. Br). O. F. Arends: Gejstligheden i Slesvig Holsten fra ref til 1864, I—III, 1932 (fork O. F. A). Festskrift til H. P. Hanssens 70 aars Dag. H. Rosendal: Træk af Danskhedens Historie. P. Moos: Sønderjyske Kirkesalmebøger. Ernst Feddersen: Kirchengeschichte Schlesvig Holsten. Hejselbjerg Paulsen i Sdj Aarb. Præstef Blad 1921, 17, 20, 65, 67, 84, 146, 153, 154, 296. 1930, 153 f. J. Fr. Holdt: Sønderjyllands Kirkemark i Dag. 1931, s 79: F. J. Smith: Den danske Kirke i Sdj. Pf bl 1929. Præsters Studiebesøg i Sdj. Pf Bl 1929, 185, 285, 337 — 1931, 177: Sønderjysk Gudstjeneste — 1931, 108: Jørgen Eriksen: Danmark har ikke skuffet Sønderjyden. 1946: s 101: P. N: Til Værn om sdj Præstegaardsjord, Pf. Bl 1946, s 22. Emil Albeck: En sønderjydsk Kirkekamp, Dansk Kirkeliv 1927. Valdemar Ammundsen, i Sønderjyllands Historie, bind V, s 305 ff. Valdemar Ammundsen, Kirkens Tjeneste i Sønderjylland, Dansk Kirkeliv 1928. J. Braren, Nordslesvigeren, Kirke og Folk 1930. N. A. Jensen: Grundtvigsk Indflydelse i Sønderjylland, Dansk Kirkeliv 1928. Th. Kaftan: Erlebnisse und Beobachtungen. Kiel 1924. Carsten Petersen: Fra Kirkelivet i Sønderjylland, Dansk Kirkeliv 1925. Thade Petersen: De nordslesvigske Frimenigheders Historie. 1924. Peder Skau: Minder fra mit Liv og min Tid. 1907. Hans Tonnesen: Indre Mission og Nordslesvig. 1913. Hans Tonnesen: Nordslesvigsk Kirkeliv 1880—1920. Johannes Tonnesen: Hvorfor vi forlader Nordslesvig. Sædekornet 22/6 1919. Dsk Kirkeliv 1931, 69 f. Jens Holdt: Lægmandens Tjeneste i Nordslesvig — 1932, 68 f. Fr. Schrøder: Brødremenighedens betydning for dsk mghliv — 1935, 76 f. H. F. Petersen: En slesvigsk Biskop, U. S. Boesen — 1937, 77 f. H. F. Petersen: Fra sønderjysk Kirkeliv 1850—61 — 1939, 52 f. N. A. Jensen: Kirketjeneste og Folkeliv i Sdj efter Ref — 1940, 80 f. Jens Holdt: Jonathan Briant. Christiansfelds Grundlægger. (Se i øvrigt under Haderslev stift).

Tørninglen provsti

Tørninglen provsti, 952 kvadratkm, 31.110 indb, har 24 kirker, 21 sognepræster og omfatter:

1) Frøs herred, Haderslev amt, langs Kongeaaen, hører til Frøs herreds bakkeø, afvekslende, sandet og lermuldet jord, ikke meget bakket, men med stejlt fald mod Kongeaasletten. Den sydlige del med Gram er bakket. Skove mod nordøst og mod syd de store Gramskove. Alle vandløb løber mod vest.

2) De to sogne Nustrup og Skrydstrup, Gram herred, Haderslev amt, dels Nustrup bakkeø og mod syd Gelsaaens store flade.

3) Nørre Rangstrup herred, Had amt, den inderste del af Sønderjylland, Rangstrup herreds bakkø, hvorom store flader, sandet jord, lidt skov.

4) Hviding herred, Tønder amt, langs Vesterhavet, en del af Rangstrup bakkeø, ellers hedeflader og marsk. Marsken er frugtbar, resten sandet. Lidt skov.

Kirkelig statistik

	Folketal 1965	Kkg %	Altergæster 1922	%	1945	%	1966	%	Mh	Fh
Gram	3468	8	1141	49	1811	60			1	
Lintrup	946	3	225	20	120	11				1
Hjerting	361	4	150	37	150	36				1
Rødding	2691	6	450	22	1104	50	900	33		
Skrave	696	4—5	200	26	510	64	251	36		1
Hygum	1365	4	604	41	395	28				1
Fole	550	10	380	70	382	66	389	70		1
Ø Lindet	940	2	320	35	225	22				
Nustrup	1529	6	400	28	615	38				1
Skrydstrup	1380	4	270	36			800	57		1
Agerskov	2375	9	1100	52	1100	46	1444	60	1	2
Bevtoft	1431	9	895	81	500	38	700	49	1	1
Tirslund	548	9	475	86	200	36	335	61		1
Branderup	773	5	215	27	150	17				
Toftlund	2699		700	35	530	22	517	19	1	
Hviding	678	4—7			120	20	265	39		
Rejsby	551	4—7			120	24	200	36		
Brøns	873	5	250	29	300	35				1
Vodder	974	4—5	250	28	300	30				1
Roager	721	3	250	41						
Spandet	665	2—4	200	34			93	14		
Arrild	944	4	178	22	300	30	300	31		
Højrup	1109	3	400	46	230	23				1
Skærbæk	2825	2—3	450	21	720	29	649	23		
		Gnsn 5,2	Gnsn	44	Gnsn	35			4	14

Menighedsraad 1965

	IM	Gr	Soc	Lt	Mf	UP	Tysk
Gram	4	2	1			2	
Lintrup, Hjerting	1					11	
Rødding	2		2	1		3	
Skrave	1	5 n					
Hygum	2				1	4	
Fole	2					4	
Ø Lindet	1					5	
Nustrup	2	3	1			1	
Skrydstrup	2	3	2				
Agerskov	3				1	4	
Bevtoft, Tirslund	6	6	1				
Branderup	1	1				4	
Toftlund	3	1				4	
Hviding						6	
Rejsby						6	
Brøns	1	5					
Vodder	3				1	2	
Roager		5			1		
Spandet		4	1		1		
Arrild	3					3	
Højrup	2		1		1	3	
Skærbæk	2 Nyliste 1 Hmd		1 V 2 Lokallister		1 frik	4	Valg
	39	35	9		7	66	

Provster

1838–54: **H. H. Matzen**, Hygum.
1855–68: **L. Blædel**, Nustrup.
1868–71: **C. E. Müller**, Haderslev, kst.
1874–85: **A. M. Andresen**, Bevtoft, kst. 1871.
1885–92: **Conrad Jensen**, Nustrup.
1892–1911: **N. S. Gottfriedsen**, Nustrup.
1911–1920: **N. Schmidt**, Rødding.
1920–21: **Johs. Gøtzsche**, Rødding, fl t biskop, Viborg.
15. juni 1921–10. febr 36: **J. Vibe Petersen**, Rødding.
25. febr 1936–14. sept 42: **A. P. Agersted**, Agerskov.
6. nov 1942–30. nov 50: **A. Westergaard-Jacobsen**, Rødding fl t Dsk pr Flensborg.
20. jan 1951–8. juli 61: **M. P. V. S. Filtenborg**, Fole.
23. sept 1961: **S. R. Christiansen**, Gram.

Provstiet omfatter nu 24 til Ribe stift hørende sogne. Det har sit navn efter det gamle Tørning Len (amt), som bestod af Gram, Frøs, Kalvslund og Hviding herreder. I 16. aarhundrede forenedes Tørning amt gradvis med Haderslev. Ved delingen i 1580 nævnes det endnu som selvstændigt amt, men i den følgende tid smeltede de to amter helt sammen.

Provstiets sogne laa – med undtagelse af Nustrup og Skrydstrup sogne – alle i Haderslev Vesteramt (som efter sin verdslige inddeling omfattede Nr Rangstrup og de førnævnte herreder). Først efter genforeningen blev sognene i Hviding herred løsnet fra den gamle forbindelse med Haderslev amt og lagt under Tønder amt.

Hertug Christian (senere Christian III) i Haderslev havde ved sin kirkelige nyordning af sit lille landomraade tilrevet sig tilsynsretten over Tørninglen og lagt det under sin haderslevske superintendent, men overdrog i 1543 igen biskoppen i Ribe tilsynet med de tørninglenske kirker, dog blev Tørninglen først i 1581 helt skilt fra Haderslev provsti.

I ældre tid fungerede 5 herredsprovster, en i hvert provsti, men i 1812 udnævntes magister *H. J. Høgsbroe* til amtsprovst, som siden er blevet efterfulgt af almindelige provster.

Da Tørninglen hørte til Ribe stift, havde det dansk kirkeret, dog gjaldt for skolens vedkommende den slesvigske skolelov af 1814, og ogsaa paa andre omraader gjaldt der her særbestemmelser. Saavel m h t lovgivning som forvaltning var forholdene ret brogede, og heller ikke løsrivelsen fra det danske folkelegeme og den danske kirke i 1864 satte en streg over Tørninglens gamle fortid. Den danske kirkeret beholdt f eks paa adskillige omraader stadig sin gyldighed (naadensaaret, indløsning af præstegaarde, vakanceordning, konfirmationsalder m m).

Præsteembederne i Tørninglen har aldrig været valgembeder, saaledes som tilfældet ellers var i flere andre sønderjyske provstier. Før 1864 blev alle embeder besat ved kgl udnævnelse. Efter 1880 skiftevis ved udnævnelse af konsistoriet og ved menighedsvalg mellem tre af konsistoriet præsenterede kandidater.

(Den nordslesvigske kirke, 1945, s 191).

Frøs herred

GRAM

Gram sogn, 7871 ha, herredets største sogn, deles af Gram aa i en nordlig og sydlig del, skilles fra Hygum og Fole ved Gram aa, fra Seem, Toftlund og Højrup af bakkeø og hedeflade. Den nordlige del hører til Frøs bakkeø, den sydlige til Nustrup bakkeø, hedeflade ved Gels aa. Østgrænsen gaar over bakkeøer og smeltevandsdale. Højeste punkt paa Rødding bakkeø er Rangtang, 82 m. Den vestlige del af denne part af sognet er dækket af storskov, den østlige del er dyrket og bebygget. Langs bakkeøens kant findes ler, som udnyttes af teglværkerne. Nustrup bakkeø mod vest, med rundede kupler, smuk udsigt fra Enderupskov banke, 55 m, Enderupskov 92 ha, mod øst god jord, mod vest hede, smukke skrænter i Gramaa-dalens snævring og ved Gels aa. Stor flade mod syd ned mod Højrup. Ogsaa bebyggelsesmæssigt er sognet varieret, mest knyttet til de jævnere partier. Paa sydsiden af snævringen i Gramaadalen ligger Gram by, dels bymæssig bebyggelse, dels præget af Gram slot, rester af gl landsbyer, opdæmning af aaen, med skov paa skrænterne, hedesletterne tyndt befolket. 1925 store reguleringsarbejder, se ndf, og nyanlagte bebyggelser. Fra Højrup kirke smuk udsigt over denne flade region. De store linjer i landskabet, de grønne enge, brede aaløb og de anselige skove, frugtbare marker og sandede sletter, hyggelige byer, slottet med parken, alt giver Gram sogn sit eget præg.

Gram by (2000 indb) er sognets trafikcentrum, her krydses Haderslev-Ribe og Foldingbro landeveje, her er centralskole, opf 1912, udvidet flere gange, sidst 1962 med realafd og bibl, mh fra 1935, politist, amtssygehus opf 1860, nyt sygehus 1929, sidst udvidet 1938, apotek, 3 hoteller, banker, butikker, mejerier, frugtmodningsanlæg, teglværk, tæppefabrik (200 ans), savværk, fjernvarmecentral, nylonfletteri m m, rutebilst, stort postkontor. Byen ligger smukt, paa en hedeslette ved Gram aa, med bakker mod nord og syd. Industrien er hovederhverv, domineret af tæppefabrikken, opr 1914 af *Chr. Andersen,* desuden levnedsmiddelindustri og træforædlingsindustri. Gram

var jernbaneknudepunkt til 1938, da banerne nedlagdes og erstattedes af rutebiler. – Desuden byerne: Tiset med skole fra 1912, bibl, kro, osteri, Kastrup med skole fra 1911, bibl, fh, kro, Vester Lindet m skole fra 1913, Enderupskov m skole fra 1878 og bibl. Bebyggelser: Skjoldager, Vievang, Friskmark, Jenning, Felt, Aarup, Holt, Heden, Gelsbro, Sønderby m m. Flere større gaarde.

Gram slot med avlsgaarden Gramgd, hovedsæde for G gods, i alt 1594 ha, deraf 965 skov, med Nybølgd, Billeslund, flere gaarde, var i middelald i kongens, senere i hertugernes eje, atter kongeslot i Vald. Atterdags tid, derefter i de holstenske grevers eje, G var en stærk fæstning, her anvendtes nok første gang krudt i Danmark. Fra 1440 i Reventlowernes eje, saa slægten Buchwaldt, efter kejserkrigens ødelæggelser ejet af hofmarskal Dionysius Pudewils, hvis store samlinger og bibliotek ødelagdes af svenskerne 1644. 1664 solgtes G. til feltherre Hans Schack, som oprettede stutteri. De bønder, som øvede dagligt hoveri, kaldtes trælbønder, mens de tidl amtbønder var fribønder. Gram har siden da været i slægten Schacks eje. 1754 udvidedes godset med Nybøl, og den myndige enkegrevinde Anna Sophie Schack, f Rantzau († 1760), ejede ogsaa flere hg paa Sjælland (Giesegaard, Spanager m m) førte proces med bønderne om hoveriet, kaldet den »onde grevinde«. Af de sjællandske godser oprettedes et stamhus, af Gramgaard oprettedes 5 parceller, bortforpagtet til højstbydende. Selve Gramgaard var under stamhuset, der tilfaldt grev Fr. Chr. Schack, † 1790, men en tid var det under administration, gaarde tilkøbtes, bl a Billeslund, udskiftning og andre reformer fandt sted. 1821 kom godset i Henrik Brockenhuus († 1847) eje, han optoges i adelsstanden under navnet Brockenhuus-Schack 1822, efterfulgt af sønnen greve Knud Brockenhuus-Schack († 1882), afløst af sønnen Adolf († 1938). Nuv ejer greve Jens Knud Bille B-S (* 1934). 1961 oprettedes G kotel, en fælles gennemmekaniseret løsdriftskostald for 2—300 køer. 1905 købtes Hornsgaard, 1919 overgik godset til fri eje, 1949 fraskiltes en del brug af jordlovsudvalget. Store kunstige vandingsanlæg. Blandt godsets administratorer nævnes stiftamtmd, rigsgreve M. Sponneck 1848—52, 1852—57: amtmd, kmhr E. Heltberg, 1850—79 var J. M. Raunsøe godsinspektør, 1879—1910 c jur A. Jensen, begge kendt for deres indsats i det nationale arbejde. — Den statellge, trefløjede hovedbygning ligger i den vestlige udkant af den store Farrisskov, som gn aarhundreder har været en vejspærring over Jyllands højderyg. Borgen spillede i middelald en rolle i Sønderjyllands urolige historie, her ved overgangen over Gram aa. Sidst i middelald er den antagelig flyttet til nuv plads paa en lille holm i slotssøen. Borgen kan føres tilbage til omkr 1500, 1675 fik den omtrent sin nuv skikkelse med høje kældre, to etager, hovedfløjen mod syd, omgivet af søen. Sin endelige form fik den i 1750erne (ved enkegrevinde Anna Sophie Schack), 1905 helt istandsat, 1959—60 moderniseret, staar med blanke, røde mure under de høje skovklædte skrænter. Ladegaarden ligger et stykke fra slottet, paa søens nordbred, østlængen, som var særpræget med svungne kviste, brændte 1965. Parken er storstilet anlagt omkr 1675 ad det stigende terræn, i syd med terrasser, vandfald og fontæner, omlagt 1750 i fransk stil. Skønt meget af det oprind anlæg er borte, rummer parken enestaaende skønhedsværdier, størstedelen er fredet, den store allé af høje skovfyr, lange bøgealleer. Mindesten for greve Ad. Brockenhuus-Schack († 1938) med indskrift af Vilhelm Andersen.

Nybøl ligger meget smukt, ensomt, ud til Gram aa, omgivet af skov.

Genforeningssten i Gram (ved slotskroen) Kastrup, Tiset og Enderupskov. Mindesten i Gram for pastor Zerlang, stifteren af »Dannevirke«, P. C. Koch, og Hans Tjellesen Schmidt, den første frivillige sønderjyde 1864.

Oldtidsminder: 2 dyssekamre, 1 langhøj, 24 høje, 10 tuegrave. 1 langdysse og 62 høje er sløjfet. Flere andre oldtidsminder (sten med skraagruber, gravpladser, offerpladser).

Endnu paa Valdemar Atterdags tid var der store skove ind mod Ribe, ødelagt af rovdrift og sandflugt.

Ved Enderupskov ligger tomten af den lille Sct Thøgers kirke, nævnt i »Ribe oldemoder«, nedrevet omkr 1575, da Gram kirke udvidedes. Møntfund paa kirketomten fra Erik Menveds og Chr. IIs tid. (Num mbl XIII, 113), Mindesten paa stedet. Tæt ved den var en helligkilde, Helligvad, ligesom der var en helligkilde ved Jenning. (Schmidt D H 156).

Af de store skove nævnes Storskoven, 470 ha, Gram plantage, 250 ha, 965 ha skov administreres under G gods. Tæt ved slottet den lille smukke skov Lunden, 30 ha paa kuperet terræn ned mod søen. Desuden Enderup skov, 79 ha, flere plantager.

Demstrup arbejderboliger ved G teglværk har vist navn efter en forsvunden landsby.

Under den prøjsiske administration hørte sognet først under Gram og Nybøl godsøvrigheds distrikt, fra 1889 sm m Brændstrup og Fole sogn under Gram amtsforstanderskab. Gram birketing blev oprettet 1712, greven fik birket, Nybøl gods havde ogsaa eget birketing fra 1853 lagt under Frøs og Kalvslunds herreder. Gram sogn laa oprind i Gram herred.

Under den tyske administration bestod sognet af 6 kommuner: Gram gods, Gramby, V Lindet, Kastrup, Tiset, Endrupskov. — Fole sogn blev 1966 kommunalt sluttet sm m Gram sogn.

Tiset-Kastrup afvandingsselskab begyndte 1925 et stort uddybnings- og reguleringsarbejde ved Gels aa og Tiset enge. Russiske fanger gravede en del af grøfterne, ca 1000 ha blev afvandet.

Nordslesvigs landboforening, den ældste i landet, blev stiftet i Gram 1844.

Gram sogn har altid været rent dansk. Ved rigsdagsvalgene: 1871: 353 dsk, 7 ty, 1920: 1474 d, (422 tilrejs), 72 t, (53 tilrejs), 1926: 776 d, 16 t, 159 soc, 1947: 1569 d, 5 t, 1964: 1890 d, 8 t.

Af den ældre præstehistorie

Ved ref udgjorde Gram to sogne, 1) Gram, 2) Sct Thøgers sogn med Sct Thøgers kirke. Alle sp har været danske. Sognet har kun haft 17 sp siden ref, kun én er forflyttet herfra (*Bruhn*, som 1883 blev fortrængt af tyskerne). Præsten ved Sct Thøgers kirke, *Hans Fynbo*, holdt haardnakket fast ved papismen og maatte først vige for overmagten ca 1575. Han læste messe i kirken, lige til den blev lukket omkr 1575. Han døde i Ribe. (CP, 64). Den første luth sp i Gram, *Niels Simonsen* († 1561) efterfulgtes af sin søn, *Johannes Nielsen* († 1592), der atter efterfulgtes af sin søn, provst *Niels Johansen* († 1611), som »ikke var bange for at slaas med spøgelser«. Han efterfulgtes efter en vakance paa 5 aar af sin søn, provst *Hans Nielsen Lend* († 1656), han var gift 2 gange, havde »et yndigt, stærkt mæle, især til at messe paa latin«. Ligsten. I disse aar led sognet frygteligt under krigene. Gaardene blev plyndret og brændt, skovene forsvandt, lyngen bredte sig, pest dræbte mange. 1660 hedder det, at Gram gods bestod af 24 hele gaarde, 22 halve gaarde, 4 bol, 22 gadehuse m m. Deraf var omtrent alle øde, og tilbage var kun 2 gaarde, 2 gadehuse og 3 bol. Resten var øde. – Provst *Frederik Hansen Friis* (1656–1704) var gift 3 gange, først med en dt af fmd. Epitafium. Sognet rettede sig op efter ødelæggelserne. 1664 købtes Gram slot og gods af feltmarskal *Hans Schack*, hvis søn, grev *Otto Didrik S* til Schackenborg arvede godset (se ovf), hans søn, *Hans S* († 1719) og dennes enke, *Anna Sophie Rantzau* († 1760) skabte fremgang. – Provst *Daniel Clausen Blechingberg* (1704–29) var født ved Bergen og gift med fmds dt. Præsterne fra ref til 1729 var altsaa alle i slægt med hinanden. Epitafium over B. F. Provst *Peder Kraglund* fra Lintrup-H (1729–51, hans fader hed Wellejus). Han kom hertil fra Fole. hvor han var sp 1703–29. Han var »lærd, forstandig, from,

hans adfærd yndig, hans levned opbyggeligt« (W.I, 470). En dt blev gift med *M. J. Buch,* sp Ø Lindet. Biskop *Brorson* skriver 1742: »K, en velsindet og flittig lærer, prædikede smukt over 1. Pt 2,25. Ungd var vel undervist og meget munter til at svare. Mgh ogsaa bevægelig« (vis 4). Omtrent ligelydende ved flg visitatser. – Men brændevinen var ved at ødelægge kirkens gode arbejde. I en embedsskr fra 1737 hedder det, at sp i Gram, velærv *Peder Kraglund,* haver andraget, hvorledes »Gramby mænd sig i kroen smst næstvigte søndag skal have indfundet sig og der med meget forargeligt og skændigt hus med drikken, banden og slagsmaal har vanhelliget søndagen til Guds børns forargelse, saa skal enhver af bemeldte Gramby mænd ved kirken førstkommende søndag sig selv til vel fortjent straf og andre til eksempel straffes med træhesten hver een time, saaledes at den halve del skal sidde derpaa før prædiken og den anden halvdel en time efter prædiken, samt betale 2 mk til de fattige. Og som kromanden herudi mod loven har handlet, skal han for denne sinde give 2 rdl i bøde og lade sig det en gang for alle være sagt, at saafremt han efterdags laaner nogen husrum enten helligt eller søgn til sligt forargeligt levned, skal han have hans krorettighed forbrudt. A. Schack.« Kromanden slap altsaa for træhesten. Men saadan kunne forholdene altsaa være her i biskop *H. A. Brorsons* tid. *Carsten Petersen* antyder, at det maaske var retorsion mod ensidig pietisme (s 284). – *Anders Thorup* (1751–80) var bondesøn fra Ø Vandet. Brorson skriver 1752: »T prædikede om Guds kærlighed mod dem, der elsker ham og holder hans bud. Der blev intet klaget, skoleholderen i Gram er berømt for flittighed, og børnene svarede skikkeligt.« (Vis 82). 1757 og 1762 prædikede studenter ved vis. – 1780–99 var biskop *H. A. Brorsons* søn, provst *Johan Herman Hansen Brorson* sp her. Han kom hertil fra Lunde-O, hvor han havde været siden 1756. Han var opkaldt efter provst *Johan Herman Schrader,* Tønder, og gift med en dt af amtsforvalter Bondesen, Ribe. *Johan B* var »en nidkær præst, alvorlig og streng. Avlingens bestyrelse overlod han ganske til sin forstandige kone.« Der var 1780 ca 700 indb i det af pesten hærgede sogn. Der herskede megen vantro og ugudelighed, og der blev nok at bestille for *Johan Brorson.* Han var præcis og nøjagtig. Han kunne prædike, saa folk forstod det (de skulle »ikke nøjes med helligkilden ude paa marken, men søge den levende kilde«). I Kastrup var der et lille samfund paa ca 12 vakte sjæle, som besøgtes af Brødremenighedens prædikanter. I Gram var der en troende familie, *Høfrings,* som 1811 flyttede til Tyrstrup, og i Gramby havde prædikanterne et kært hjem hos den troende tingskriver *Jakob Kloppenborg,* der var kommet hertil fra Ditmarsken og var gift med en dt af forsamlingslederen i Haderslev, *Diderich Otzen.* Deres 2 sønner, *Hans Diderich* og *Johannes* blev gaardejere i Københoved og Harreby ved Hygum, og ledende i kampen for danskheden. *Johannes Kloppenborg* gik rundt og var en »flittig budbærer om Kristus«. Gram blev et pietistisk præget kirkeligt midtpunkt. Johannes K blev senere grundtvigsk og en af støtterne i Rødding frimgh.

Et indtryk af *Johan Brorson* faar man ved at læse hvad han skrev om sin ven, *Nik. Outzen* (c th, virkede i Breklum, han var fra Tinglev, hans brødre blev sp i Frisland og i Ødis). Brorson skrev 1781 i Outzens stambog: »Saa længe jeg lever, er Kristi saar mit haab« (Dum spiro spero, mea spes sunt vulnera Christi). Johan B glemte mange gange det jordiske over det himmelske«. (116), 1787 blev den »velærværdige og højlærde« provst Johan Brorson indsat som herredsprovst.

De vakte var 1799 bange for at faa en rationalistisk præst, men de fik provst *Hans Müller* (1799–1819), en anset mand, der fik rang med amtsprovster. De vakte var glade for hans forkyndelse. Ligesaa for hans efterfølger, *Didrik Müller* (1819–45), der mindes som en sjældent aandsfrisk og livlig mand, der saavel ved sin nidkærhed i embedsvirksomheden som ved sin elskelige personlighed nød stor agtelse og kærlighed (BDG I, 179). Han var en af de faa præster, der ikke var rationalist. I disse aar gik der en vækkelse over sognet, især 1820–24, og 2 missionærer udsendtes (til Grønland og Surinam) af Brødremenigheden. 1823 var der atter vækkelse. M fik stor indflydelse paa sine konfirmander, og det prægede sognet. Ægte dansk.

Kort efter at *Didrik Müller* var kommet hertil, blev en mand myrdet ved broen over et vandløb ml Brøndlund og Kastrup mark. Morderen var en kludekræmmer, der blev henrettet paa sognets rettersted ved Friskmark 1822. Folk strømmede til henrettelsen. De mente, at en henrettet mands blod var godt mod ligfald. Morderens hoved blev sat paa stage, legemet lagt paa hjul, og alle, der kom forbi, saa det til skræk og advarsel. Den begivenhed huskedes længe og fik betydning. I Kastrup blev der levet meget ugudeligt, men en ung gaardmandssøn derfra, *Jürgen Mortensen,* gik en dag paa marken og blev overvældet af dødsangst... han syntes at høre en røst, som sagde flere gange: »Du gaar ad helvede til!« Han blev omvendt, rejste til København i møllerlære, og i Brødremghs hus i Stormgade fik han megen hjælp. Han drømte, at Gud gav ham et brev med krav om, at han skulle rejse hjem til Gram og sige til sine søskende og venner, at de skulle omvende sig. Dette skrev han hjem, og 1823, kort efter henrettelsen blev der vækkelse. Nogen tid efter kom *Jürgen* hjem paa besøg og fandt, at hans broder *Morten,* Gram Vandmølle, levede »et saare ugudeligt liv som syndens slave«, og efter lange, alvorlige samtaler og bønner blev han omvendt. Trods spot fra de andre sluttede han sig til de troende, især til gdjr *Andreas C. Carstensen,* Asdalgaard, og de fejrede paasken i Christiansfeld. Ogsaa Mortens søster, *Anna,* som siden sin konfirmation hos pastor *Didrik Müller* havde lidt af angst for sin sjæl, blev omvendt, og en til kom med, saa de var 4 søskende, der troede. *Jürgen* blev missionær i Grønland og senere Brødremgh missionær i Nordslesvig, *Morten (Poulsen Lund)* blev missionær i Surinam i Sydamerika. De hellige samledes paa Asdalgaard, ofte under spot, og der var en god kreds, ledet

af den gamle *Andreas C. Carstensen* og hustru, *Merret,* som begge døde 1839. En brodersøn, den unge *Andreas C. Carstensen* overtog gaarden, men han og hans kone »havde nok troen i hovedet, men ikke i hjertet«, saa aand og tone blev en anden paa gaarden; inden de døde, blev de omvendt, og sønnen, *Terkel Carstensen,* som overtog gaarden, gav tidligt Gud sit hjerte. Hans datter blev gift med missionær *Jakob Terp,* der drog til Østafrika, og senere blev sp i Sal-Vinderup. – Pastor *D. Müller* var i fuld virksomhed til sin død, som indtraf pludseligt en søndag, da han gik hjem fra kirke. I sin kapellantid havde han oplevet, at en skindød, som var blevet begravet, men atter gravet op igen, havde vendt sig i kisten, men nu var død. Dette satte en saadan skræk i M, at han bad sine slægtninge skære hans pulsaare over, før han blev begravet. (J. Br. 214). En søn blev højskolelærer i Rødding, se der, senere sp i Sdr Løgum. (Arne Fog Pedersen i Sdj mdskr 1945 nr 2). Se her under Rødding højskole.

Tiden 1845–1925

Der har altid været god kkg og meget aandeligt liv. Pastor *C. A. Rafn* (1845–77) af Bogø, blev her skilt fra sin hustru 1854. 1864–68 var pastor *A. C. L. Grove-Rasmussen* (se Sct Hans k, Odense, III, 75) hjpr her, han blev 68 sp i Fole, hvor han blev afsat af tyskerne 1870. *Grove-R* var meget virksom. Han udgav 1864 et dansk blad »Holger Danske« men tyskerne harmedes over det, og Gr-R blev fængslet. Efter fredsslutningen 1864 holdt han den foreskrevne takkefest og lod sin prædiken trykke: »Tidernes tegn og tidernes trøst«. Den læstes meget i Sdj. 1866 aflagde han eden, da mgh gerne ville beholde deres gode præst, og han fandt ikke selv, at eden stred mod hans daabspagt. Advent 1865 skrev han efter en samtale med generalsuperintendenten:

> Her i denne verdens lande
> rinder sorgens bedske vande,
> her er lænker, aag og baand,
> her er voldsmands tunge haand.
> Hvad vi elsker, skal vi hade,
> skifte sind som skovens blade,
> tage bælgmørk nat for dag
> kalde ren blodskyldig sag.
> Vi skal taale tryk og haan
> maa ej bede: Spar os! Skaan!
> Smerten maa ej tales ud,
> hviskes kan den dog til Gud . .

Om Gr-Rs virksomhed i Indre Mission og stiftelsen paa et møde i Vojens 20. aug 68 af »Den kirkelige forening for Guds riges fremme i Slesvig«, hvis fmd blev Gr-R, se Fole. Hans tanke var at danne danske frimenigheder paa Indre Missions grund her. Efter sin afskedigelse 1870 købte han et lille hus i Gram, indrettede en forsamlingssal og en lille boghandel, fortsatte sin kamp for danskhed og for evangeliet, var en rejse i USA, talte ved møder og gudstj rundt omkring, men da han ikke fik fornøden støtte, og hans lille kapital var opspist, søgte han til Danmark og maatte med tungt hjerte forlade den gerning, han havde sat saa store forventninger til. Han flyttede til Kolding og blev 1874 sp i Harte-B nær grænsen. (H. C. Beck: IM i Sdj i 60'erne, IM Tid 1869, 75 f, Alm Kirketid 1869, 6). Se nærmere under Fole.

Den næste hjpr var *Karl C. F. Rønne,* der senere blev frimenighedspræst i Høve og paa Stevns. J. Br skriver, at Grove-R og Rønne efterlod »velsignet og blivende frugt af deres virksomhed i sognet« (s 215).

Pastor *C. H. Bruhn* (1877–87) var født i Augustenborg, en varmtfølende dansk patriot. Sønderjydernes kamp fængslede hans tanke og sind til hans sidste time. Han var her medlem af synodeudvalget og fællessynoden i Rendsborg. Han blev 1881 opfordret af *Hans Krygers* familie til at tale ved *Hans Krygers* begravelse for den store forsamling paa gaardspladsen ved hjemmet . . . et vanskeligt hverv, som han opfyldte med værdighed, takt og dygtighed. I slutningsbønnen bad han Gud velsigne alt det i Krygers gerning, som havde fundet naade for hans øjne. Men efterhaanden blev forholdet til myndighederne saa byrdefuldt, at selv hans menighed i Gram, som helt sluttede sig til ham, ikke kunne holde ham tilbage fra at søge embede i Danmark. Han havde dansk teologisk embedseksamen og er den eneste sp, der er forflyttet fra Gram, men fordrevet af tyskerne. (Se Kalundborg avis 30. dec 96). Han var gift med en dt af biskop *Jørgen Hansen,* Egen. Da *J. Brodersen* 1883 besøgte Gram, fandt han kun enkelte troende i sognet, men snart efter var der vækkelse igen.

Pastor *H. F. Nissen* (1888–99) stod ogsaa de vakte nær og støttede dem.

Peter Hansen Bork, Kastrup, skriver hertil: I begyndelsen af 1890'erne blev der bygget mh i Kastrup, betalt af enken efter gdjr *Anders Petersen* dér. Før den tid blev IMs møder holdt i hjemmene, mest ved indremissionærer og Brødremgh udsendinge. Der blev ogsaa holdt missionsuger og sdsk, ledet af to ældre mænd. Julefesterne var uforglemmelige, og de børn, der var kommet hele aaret, fik smaa gaver. Sdsk begyndte altid med »Her komme, Jesus, dine smaa«, og der blev sunget med liv og lyst. Naar der var missionsuge, var der som regel eftermøder, hvor det jævnligt skete, at folk blev omvendt. Omkr 1898–1900 var der vækkelse, og en del unge blev omvendt. De unge søgte til et troende lærerhjem i Nustrup, men de kom ogsaa trofast i Kastrup mh, der var midtpunktet i arbejdet. Om vinteren holdt præsten bibellæsninger i skolen, og her mødte man ogsaa godt op. I fastetiden var der fastegudstj i kirken hver onsdag formiddag, hvor sp talte over lidelseshistorien og bagefter samtalede han med konfirmanderne og de unge. Derved fik de en god undervisning i kristendom. Og det bar frugt senere i livet. I de aar, da der var vækkelse, mærkedes ogsaa modstand, og for nogle af de nyomvendte kunne det være trangt, men de holdt fast, trods had og forfølgelse. Fra den tid skal især mindes en troende smed, Peter Borks fader, *Niels Mikkelsen Bork* († 1909). Han kunne ikke lade være med at vidne og lovsynge, selv om han mødte spot. Hans frimodige vidnesbyrd blev vel ikke modtaget af alle, men det blev efterhaanden respekteret, da de mærkede, at Guds rige for ham ikke var ord, men kraft. Han var en vægter paa muren i Gram sogn . . .

Pastor *Johan R. Zerlang* (1899–1924) var en af de tysk-uddannede, mest dansksindede præster i Sdj. Hans digte havde staaet i Flensborg Avis. Han havde i det vanskelige Holbøl kæmpet sin danske kamp (se der, f eks om hans fjernelse fra skoletilsynet), da han forlangte, at der ikke maatte holdes drikkegilde efter den paabudte gudstj paa kejserens fødselsdag. I Gram kom han til at leve i en rent dansk befolkning med en dansk adelsmand som kirkepatron. Han blev aldrig ven med tyskerne, men levede dog i fred med dem, skønt hans ældste søn i krigen saa at sige blev et offer for faderens danskhed, da man nægtede ham orlov. Om Z se nedf. Han virkede nidkært og trofast, men IM kunne ikke rigtigt med ham. Han var sønderjyde, fortrinligt hjemme i det danske sprog, havde nært kendskab til dansk og nordisk kultur (islandsk). Ved præstevalget 1920: genvalgt med stort flertal.

Biskop *Johs. Gøtzsche* skriver (Livserindr 157, 164): »Hvordan var det gaaet til, at der i hele Tørninglen provsti kun sad én præst med reelt dansk sindelag, *Zerlang* i Gram? *Carsten Petersen* kunne sige, at der i hele Sdj kun var 3 *danske* præster, de andre var »de andre« ... *Zerlang* var den mærkeligste af provstiets præster. Han havde alle dage klart stillet sig dansk og holdt sin stilling trods alle vanskeligheder. Frisk og uforknyt havde han talt de danskes sag i synoderne, atter og atter været med til at fremføre sprogandragendet og haft konsistoriets mistanke rettet mod sig. Han havde i forhør nægtet at svare paa spm, om han ikke ønskede Sdj tilbage til Danmark, og sagt, at han var stævnet ikke for sine tanker, men for sine handlinger ... hans gerning som præst kunne jeg ikke bedømme. Jeg har hørt ham prædike en enkelt gang, hvilket var fattigt og tørt. Han havde sit sogns tillid, men IMs venner i sognet ønskede en anden præst. Da jeg fik dette at vide, henvendte jeg mig til de ledende og bad dem stemme for ham eller blive hjemme, idet jeg syntes, at det var uretfærdigt at benytte denne nationale afstemning til af kirkelige grunde at stemme imod en præst, der i den nationale kamp havde stillet sig ganske dansk. Om jeg fik nogen indflydelse paa dem, kan jeg ikke sige. De var ikke tilfredse med hans prædiken. Underligt nok, at han stod sig saa lidt godt med dem! Han havde i sine unge dage staaet sm m IM, og jeg mindes en prædiken af ham, jeg som ung havde læst i IM tid, en baade dygtig og rigtig prædiken. Ogsaa hans smukke digte tiltalte mig meget.«

Omkr 1900 var der en større vækkelse, og ikke mindre end 9 missionærer drog fra Gram til missionsmarker i Indien og Kina. Hverken sekter eller frimgh har kunnet faa indpas, befolkningen er konservativ i kirkelig henseende.

Siden genforeningen har Gram været centrum for mange store kirkelige møder i provstiet. Sognet regnes for det mest offervillige i Sdj.

Tiden efter 1925

Pastor *Torkild Philipsen* (1925–53) skriver, at sognets kirkelige liv har i aarhundreder været præget af, at kirken, som oprindelig hørte under Ribe bispestol (1673 skænket af kong Chr. V til rigsfeltherre, greve *Hans Schack*) altid har haft danske præster. Efter genforeningen gik kirken 1926 over til selveje. I de senere aar er interessen for kirke og kirkegang steget betydeligt, saa den maaske procentvis er den største i Sdj. 1935 byggedes et stort, smukt *menighedshus* (500 sd), og det er sm m kirken central for store møder for unge og ældre paa egnen. Gram er mere og mere blevet et aandeligt centrum. Ved siden af at der er megen aandelig ligegyldighed i visse kredse, er der i sognet et stærkt og bevidst menighedsliv, præget af IM og KC. En stor del af ungdommen søger regelmæssigt kirken. Sdsk, KFUM og K arbejder solidt. Befolkningen er meget offervillig og deltager med glæde i det fælles kirkelige arbejde, YM osv.

Pastor *Torkild Philipsen* har i sin bog »Saadan levede jeg« (1955), s 113 f, fortalt om sin præstetid i Gram:

»Det var biskop *Olesen*, der fik mig til at søge Gram. Menighedsraadet kom ubemærket og hørte mig, uden at holde forhør. Den nobleste fremgangsmaade noget menighedsraad vel har brugt.

Jeg blev indsat palmesøndag 1925 af min mangeaarige genbo fra Vejlby-Strib, *Johs. Vibe Petersen*, som nu var provst i Rødding. Det var en festdag, og vi blev modtaget med stor kærlighed og tillid af alle i menigheden. Jeg havde faaet ørene tudet fulde med, at sønderjyder var noget af det mest stædige, der fandtes her paa jorden. Dette er ganske simpelt bagvaskelse og vrøvl. Jeg har i hvert fald aldrig haft vanskeligt ved at omgaas dem. De er jyder som jeg selv, og de har deres meninger og er gennem aarene vænnet til at staa stejlt over for uret, men møder man dem med tillid og ærlighed, findes der ikke venligere og, skal vi sige, medgørligere mennesker at have med at gøre. Den første tid led jeg noget af en fæl sygdom, som jeg selv kaldte brostensmelankoli. Jeg havde jo aldrig boet paa landet og fik sendende fra Fredericia en stor brosten, som jeg gravede ned uden for min havedør. Den kunne jeg staa paa og drømme om byen, men nu er det længe siden, den er bleven brugt.

Der har aldrig været nogen tysksindet præst i Gram, hvilket hang sammen med, at de danske grever paa Gram slot i hele den tyske tid i egenskab af kirkeejere havde indstillingsret.

Jeg kom til Gram en foraarsdag og oplevede stedets skønhed. De fleste, der besøger Sdj, besøger Østkysten og maaske Tønder, men aner ikke, at der midt i landet ligger en oase, der hedder Gram. Sognet ligger paa en bakkeø mellem to store aaer, kranset af store bøgeskove og med et lille middelalderslot i den mest idylliske park, men langt ude mod vest er der hede og lyng. For stort er sognet i udstrækning, fire landsbyer og i centrum selve Gram som en lille købstad med fabrik og amtssygehus. En livsglad, vennesæl og arbejdsom befolkning, og nede i et hul den gamle Valdemarskirke, som søges flittigt, ikke mindst af de unge. Der er arbejde nok, og en præst, der vil tjene, faar ingen tid til at kede sig, men

han opdager straks, at han er velkommen overalt. Maaske forundrede jeg dem lidt til at begynde med. En ældre mand, som havde ærinde til præsten en af de første dage, fik den besked af min kone: Han sidder oppe i toppen af rødbøgen. Manden var nær daanet! Og i et af de første hjem, jeg kom i, og hvor jeg skulle have kaffe, skete der det pudsige, at manden, da han saa mig tage skraaen ud af munden, udbrød: »Havde jeg anet det, havde jeg ikke slugt min.« Den arme mand syntes ikke, han kunne være bekendt at vise den nye præst, at han skraaede tobak. Det er aldrig sket siden. Nu kender vi hinanden.

1925 var en vidunderlig dejlig sommer, hvorfor vi straks og de følgende somre arrangerede friluftsmøder i min have, hvor mange forskellige, som f eks afdøde sekretær *Kylling,* amtslæge *Lausten Thomsen,* biskop *Gøtzsche* og mange flere har talt. Da biskop *Gøtzsche* var flyttet til Snoghøj, skete det er par gange, at han uanmeldt kom og slog sig ned hos mig 3–4 dage, og det var dejlige dage med den kloge bisp. Ogsaa biskop *Olesen* kom af og til, som regel en søndag morgen, hvor han uventet sad i kirken; første gang, det skete, var det næsten til forfærdelse for menigheden.

Helt naturligt fandt jeg selvfølgelig ind i samfundene. Der er nu 4 samtalekredse, 4 søndagsskoler, 3 kvindekredse, 2 KFUM og 2 KFUK foreninger i sognet m m, og det blev hurtigt saadan, at jeg blev leder af samtalekredsen i selve Gram og kom paa gæstebesøg i de andre. Men lige saa stærkt som jeg holder paa, at en troende præst selvfølgelig er til stede ved saa vidt muligt alle møder i byen (det har jeg ogsaa lært af *Zeuthen*), lige saa fast holder jeg paa, at han ikke skal være formand i alle de forskellige foreninger og kredse. Disse skal jo bestaa, mens præsten kan skifte.

Næste aar tog vi fat paa missionsuge, som selvfølgelig ogsaa var holdt før, men uden præsten. I denne forbindelse maa jeg nævne samfundets gamle leder, nu afdøde sognefoged *H. B. Poort,* en af de mest helliggjorte mænd, jeg i mit liv har truffet. Ikke for intet stod der paa hans hus de latinske ord: Ora et labora (bed og arbejd). Og ligeledes skal mindes de unge pigers leder, frk *Birte Nørgaard,* som nu ogsaa er død. Jeg har aldrig været bange for at bruge talere fra andre lejre, naar de blot ville tale Guds ord til opvækkelse. Jeg mindes i denne sammenhæng Kirkeligt Samfunds rejsepræst, *Tolderlund-Hansen.* Engang jeg var inviteret af ham til 3-dages møde i hans sogn, fortalte han mig, at der hos ham var 4 slags grundtvigianere: 1. s'gu Gr, 2. folkelige Gr, 3. Andels Gr, og 4. Guds riges Gr. »Men,« føjede han til, »den fjerde slags kalder de andre ganske vist for missionsfolk.« Kun én gang var det lige ved at gaa galt. Jeg mødte ham og hans kone paa Tinglev st, og i spøg spurgte han da: »Hvad er egentlig værst i Deres øjne: en mormon eller en grundtvigianer?« Og jeg svarede i spøg: »Selvfølgelig en Gr.« Men hans kone var virkelig lige ved at tro, det var alvor, men maatte dog give køb, da jeg vitterlig ofte indbød hendes mand til missionsuger i Gram. Og han er ikke den eneste fra den fløj, jeg har indbudt, og vel at mærke ikke som trækplaster.

Ved pinsetid holder Luthersk Missionsforening deres store sommermøde for hele Sdj her i Gram, og det har været mig en stor glæde flere gange at slutte dette møde, som samler flere tusinde.

Da Gram ligger centralt, holdes ogsaa kredsens store ungdomsmøder her flere gange om aaret. Et aar, hvor der havde været et politisk møde her i egnen, saa vi pludselig *I. C. Christensen* blandt tilhørerne. Og sidst i august samler vi alle sognets børn i en plantage, hvor i mange aar den kendte løjtnant *Hundevad* var fast leder, lige til han døde.

Mon jeg tør vove at brede mig for meget med at fortælle om saadan et almindeligt landsogns liv og levned? Maaske dog, thi fra gammel tid har Gram været et levende sogn. Her havde været store vækkelser i 1820'erne og omkring ved 1900, hvoraf resultatet blev, at ikke mindre end 9 hedningemissionærer er født og udgaaet herfra. Blandt nulevende er den bedst kendte den solide og varmhjertede lærerinde *Hansine Schmidt,* som f eks i 1928 stod paa prædikestolen i Gram kirke sammen med kineserinden, frk *Yen,* og 2 gange i min tid har først pastor *Busch* og senere *S. H. Sørensen* været her til udsendelsesfest, og hvem ved, maaske faar vi den 3. gang med.

Helt siden 1860 havde der været sygehus i Gram. Det var nu alt for lille og forældet. Haderslev Amt lod derfor opføre et helt nyt, stort og moderne sygehus, og ved indvielsen af det i 1929 havde jeg den store glæde efter opfordring fra stiftamtmand *Haarløv* efter dennes og overlægens taler at indvie det nye sygehus under bøn og velsignelse til lægedoms sted for sjæl og legeme. En eftermiddag hver uge holdes der gudstj paa alle afdelinger lige som selvfølgelig paa de store højtidsdage. Heri bistaas vi ogsaa af egnens øvrige præster. Det skal bemærkes, at denne tjeneste er ulønnet, men vi er altid velkomne. Sygehuset har for en del Lukassøstre.

I forbigaaende skal lige nævnes, at sognet i min tid har haft helliggørelsesmøder 1928, 1937, 1943 og 1948. Selvfølgelig fik vi ogsaa en lille raptus under Oxford-røret, hvilket dog ikke efterlod synderlige spor. Hedningemissionskursus er fast hvert andet aar, og saa selvfølgelig alt, hvad der er i et levende sogn, fester for gamle, familieaftener, M og K spejdere m m, og selvfølgelig undgik jeg ikke min skæbne at faa indkaldt grundtvigsk præst engang om maaneden. Hvorfor aner jeg ikke, da jeg mener om mig selv, at jeg er uhyre frisindet og meget lidt partibunden, hvilket vel ogsaa viser sig derved, at jeg meget ofte indbydes som taler af grundtvigske kredse andre steder i landet.

1931 havde vi den store Missionsudstilling og kort derefter udsendelsesmøder for *Valdemar Mølgaard,* ved hvilken lejlighed der var ca 1500 unge fra kredsen i min have. Ja, ungdomsarbejdet! Lige til vi fik vort store menighedshus, holdt vi vore ungdomsmøder i et lille, lavloftet lokale oven over sognets jordemoder. Der var plads til 50, saa naar vi var 80, ja, 100, var luften ikke god. Hvor har jeg svedt i det rum. Da pastor *C. Jacobsen* rejste fra Toftlund, blev jeg formand for 33. kreds (Gramkredsen), og det har været mig en udelt

glæde paa den maade at kunne fortsætte den gamle linie. Naar kredsen samledes, maatte vi jo ty til en hotelsal, og jeg maa give ejeren heraf den ros, at vi altid var velkomne, selv om der jo ikke var stort for en »kromand« at tjene paa os. Vore store sommermøder holdtes paa det idylliske Jels Voldsted, men er nu henlagt til Ribe domkirke, hvor vi gerne samler henved 2000 unge. Ofte havde vi landskendte talere.

Maaske ikke uden grund har man beskyldt os i Gram for, at vi lider af hovmod. Men det hænger nu i nogen maade sammen med, at Gram er central for de store møder i egnen, baade naar det gælder ungdommen, IM og hedningemissionen.

Min gamle ven, provst *Vibe Petersen,* betegnede ellers Gram som »provstiets Balkanhalvø«, og jeg var ikke helt sikker paa, om jeg skulle føle mig smigret, naar han benævnede sognepræsten som »et uregelmæssigt verbum«. Maaske hænger det lidt sammen med, at jeg ikke altid har hængt slavisk i lovens bogstav. Et lille eksempel: Vi havde ved embedet en dejlig grusgrav, som gav en solid indtægt, og hvis provenu skulle indbetales som embedskapital til stiftsmidlerne. Det skete et par aar, men saa bestemte vi at bruge pengene til mergling, dræning og anden forbedring af embedets jorder, hvorved vi jo fik mere i forpagtning (pengene gik selvfølgelig i menighedsraadets kasse og ikke i min). Det gik godt en tid, men en skønne dag kom der jo en tjenstlig forespørgsel om sagen, og saa var den gruelig gal. Vi kunne aflægge nøjagtigt regnskab for pengenes anvendelse, men jeg maatte alligevel en tur til Ribe for at klare sagen. Man indrømmede villigt, at den anvendelse, vi havde gjort af pengene, var særdeles fornuftig og forsvarlig, men det var jo altsaa ulovligt! Jeg maatte derfor underskrive en erklæring om, at vi aldrig ville gøre det mere. Da det var sket, spurgte stiftsfuldmægtigen mig med et smil: »Vil De nu ogsaa holde det, pastor Ph?« Og jeg svarede ligesaa smilende: »Ja, det lover jeg Dem, for der er nemlig ikke mere grus i graven, den er tom!« Tableau.

Indtil 1926 ejedes kirken af greverne paa Gram, og vi skylder den sidste kirkeejer, greve *Adolf Brockenhuus-Schack* tak for hans store bidrag til slægtens gamle helligdom.

Mere bryderi har jeg haft med den ordning, vi har med de borgerlige personregistre. Vi indfører ikke i vore kirkebøger dem, der fødes eller dør i sognet, men kun dem, der skal døbes eller begraves. Fødsler osv meldes altsaa ikke hos præsten, og er f eks et barn født i Vamdrup, men skal døbes i Gram, skal forældrene først til sognefogeden her for at faa barnet navngivet. Da vi har stort amtssygehus her, og da gamle konfirmander, som jeg har viet, ofte kommer andetsteds fra angaaende børnenes daab, har vi jo hundreder af den slags tilfælde. Nu har vi i Gram et par dygtige og kloge sognefogeder, som jeg har fortrinligt samarbejde med, men hvis De anede, hvilke navne jeg har mødt, ville De grue.

Og nu er der gaaet 28 aar siden genforeningen, men Sdj lever stadig under bismarckske love, til ulejlighed for folk.

I 1932 var jeg en af de 5, som med lærer *P. Marcussen* som selvskreven formand stiftede Dansk Ungdomssamvirke, og aldrig glemmer vi det mægtige Dybbølstævne den sommer, hvor ca 50.000 unge fyldte Kongeskansen paa Dybbøl, og hvor gdjr *Sønderby,* medlem af vor kredsbestyrelse, talte paa KFUM og K's vegne. Senere er det jo gaaet over til at blive »Dansk nordisk Ungdomsforbund«.

I 1926 blev jeg valgt ind i Hoptrup Højskoles bestyrelse og blev skolens fmd i 1932. Det var noget af et fallitbo at gaa ind til, idet gælden laa paa 224.000 kr, og elevtallet var ikke for stort. Men ved et energisk slid af den daværende forstander, pastor *Kildeby,* og ikke mindst af den nuværende forstander, den idérige *P. H. Lauritsen,* har vi nu faaet de 200.000 ud af verden, og skolen er fyldt med elever. Det er en oplevelse hvert aar i maj og november at faa lov til at holde velkomsttalen til de skiftende hold, og det store elevstævne om sommeren er ganske simpelt over enhver beskrivelse.

Men hovedværkstedet er selvfølgelig kirken. »Der maa være mange gode mennesker i Tiset (en af vore landsbyer),« sagde en lille dreng engang, »de gaar jo i kirke næsten alle sammen.« Saa godt er det nu ikke, men al den snak om de tomme kirker passer nu ikke her. Vi har som regel fuldt hus, og jeg kan bevidne, at i den forløbne vinter har jeg paa mangfoldige rejser haft fuldt hus overalt.

Vor kirke ligger mærkværdig nok i et hul, antagelig et sted, hvor der i oldtiden var et »Vi«, og ligesaa mærkværdigt er det, at den er indviet til en spansk helgen, Vincentius levita de Saragossa, som blev martyr den 22. jan 304 under Diocletians kristenforfølgelse. Den er fyldt, naar der er godt 300 mennesker, men der kan ved højtider stoppes næsten 500 ind i den. Jeg skal ikke her give kirkens historie, men kun nævne, at den er fra Valdemartiden, men selvfølgelig er ændret og udvidet en del i aarenes løb. Den var nu ikke skøn at skue, da jeg kom her, men ved hjælp af et par kirkekoncerter og især ved stor offervillighed fra menighedens side og ved gaver, jeg har bjerget ude i landet, har vi faaet baade løber og lys, nyt loft og panel, nyt orgel og tag, og sidst har vi under krigen faaet alter, prædikestol og pulpitur nystafferet af den dygtige konservator *Peter Kr. Andersen.*

Den sidste kirkeejer var greve *Adolf Brockenhuus-Schack,* denne fine og kloge gamle adelsmand, som døde i august 1938. Vi kom hurtigt paa fortrolig fod med hinanden, og da han mærkede, at jeg gerne ville have kirken over i selveje (1926), lovede han mig mundtligt at ville lade dette ske, saaledes at hele kirkens kapital fulgte med. Da jeg fortalte amtmanden dette, saa han skeptisk paa mig og spurgte, om jeg havde det skriftligt, idet han nemlig vidste, at det paa anden maade ville koste greven dyrt. Men jeg svarede ham: »Greven i Gram gaar aldrig fra sit ord, selv om der ingen vidner er!« – »Skaf mig det skriftligt, saa har De kirken om 14 dage.« Samme eftermiddag var jeg hos greven og forelagde ham sagen. Han svarede kun: »Selvfølgelig, det har jeg lovet Dem.« Dokumentet blev skrevet, og dermed var sagen i orden. Han drev selv med stor dygtighed de store

ejendomme, teglværk, elektricitetsværk m m, og han var godt inde i alle enkeltheder og i alle forhold en god arbejdsgiver.

Store legater oprettede han, den skønne park lod han frede, saa at aabredningen ved vintertid er et helt fuglereservat, og dansk var han til sidste blodsdraabe. Aldrig gik jeg forgæves, hvis jeg manglede 1000 kr eller mere til et eller andet, og kun én gang har jeg set ham vred – dog ikke paa mig, det var, da jeg i 1936 blev forbigaaet som provst. Da ytrede han: »Jeg havde haabet, at De kunne have ført provstiet tilbage til Gram, hvor det fordum var, og hvor det naturligt hører hjemme.« Men andre spændte ben baade dengang og i 1942, mulig fordi jeg aldrig har haft tid til at deltage i alle mulige konventer og aarsmøder, og det kan saamænd ogsaa godt være, at jeg er lidt af en enspænder.

Vi maatte have bygget et *menighedshus*. Jeg talte en dag med greven om en byggegrund. Han mente ikke, han ejede nogen, der var passende. Jeg nævnede da en bestemt grund midt i byen, paa vejen ud til kirken, og efter et øjebliks betænkning svarede greven: »Det har De ret i, vil De have den, saa kan vi skrive skøde naar som helst.« Det var en dejlig stor grund med god plads til baade bygning og have, og nu tog sagen fart. Der blev nedsat et byggeudvalg. En basar gav godt 2000 kr, og kreaturhandler *Jens Holm* i Kolding, som var født i Kastrup her i sognet, og som jeg henvendte mig til, tilbød at yde 5000 kr, hvis jeg foruden pengene fra basaren inden 1. jan 35 kunne faa samlet yderligere 5000. Det lykkedes. En anden velhaver, som ogsaa var født i Gram, gav 1500, en gammel skolekammerat ydede 1000, en henvendelse, som pastor *Paul Nedergaard* var saa rar at rette ved en radiogudstjeneste, gav 2600 kr (der kom endda et bidrag fra en syg pige i Norge). Senere arvede vi yderligere 5000 fra *Jens Holm* og 2000 efter vor gamle greve. Huset byggede vi da i 1935 og fik det indviet den 29. december. Det kom paa i alt 42.000 med inventar og er baade smukt og solidt og saa stort, at vi kan rumme 4–500 mennesker. Vor arkitekt, *Chr. Skodborg* i Skærbæk, løste opgaven paa fortrinlig maade. Husets gæld blev paa 6500 kr, men indsamlingen i sognet fortsattes, og da huset 4 aar efter var gældfrit, tilskødede vi det til »Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark«, som for øvrigt i 1938 havde holdt sit efteraarsbestyrelsesmøde her i Gram, under navnet »Gram Menighedshus«. Det siger sig selv, at bestyrelsen supplerer sig selv, og huset har siden været en fortrinlig ramme om det vidtforgrenede sognearbejde, ligesom det giver udmærket plads for egnens store kristelige møder. Og da vi bor i Sdj, holder vi ogsaa store nationale møder her. Driften af et saa stort hus er selvfølgelig ikke billig, men det er gaaet udmærket til dato. Det er en sjælden dag, der ikke er et eller andet i gang dér. Et forsøg, som fra anden side blev gjort for at rejse et forsamlingshus, blev ingen ting til, da byen har 2 store hotelsale. At fortælle nærmere om vort arbejde vil sikkert være overflødigt, men det er glædeligt, at det paa ganske enkelte undtagelser nær er muligt at faa mennesker af alle afskygninger til at komme i menighedshuset. Nu havde vi fod under eget bord, og det har været til stor velsignelse for hele vort arbejde. Nogle maaneder var huset indviet som kirkesal, medens kirkens loft blev restaureret, og skulle det blive nødvendigt, kan det samme ske igen. Dejlige fester har vi haft. Jeg mindes med tak til mgh mit præstejubilæum og vort sølvbryllup. Da jeg i 1950 havde været 25 aar i Gram, modtog jeg en stor ny klokke, saa at kirken nu har 2. Dygtige sekretærer fik jeg til hjælp, frk *Anna Schøler* (død), frk *Bodil Dahl* (nu i Flensborg), *Peter Jensen* (nu landssekretær), og sidst den udmærkede *Johs. Pedersen,* som destoværre blev ramt af en alvorlig sygdom. Og dertil en stab af gode og trofaste medarbejdere blandt unge og ældre, hvis navne jeg ikke her skal nævne.«

Et par gange blev der tid til en lille udenlandsrejse, bl a stipendierejser til Tyskland og Italien for at studere kirkekunst, og desuden indtraf den berygtede kidnapping 26. marts 1938, da forbryderen Mozart Lindberg bortførte pastor *Philipsen* i kasse (et drama i 5 akter, som Ph udførligt skildrer i sin bog). Sagen vakte opsigt over hele landet.

Pastor Ph havde gerne en gang om maaneden en indremissionær boende i pgd i 5 dage, holdt møder i sognet.

I vintertiden lægges en del kristelige møder ud i skoler og fh i de 4 landsbyer, som ligger uden om Gram i hver sit verdenshjørne. Her kan samles 40–50 pct. af den voksne befolkning.

»Efter besættelsen kom man snart i gang igen, og naar vi holdt de store krist-nat møder, afstemningsfest, kongens fødselsdag, 5. maj, med det berømte »sønderjyske fælleskaffebord«, hvor alle sognets foreninger mødte op som fanevagt, men ogsaa ved rent kristelige møder for kredsen eller sognet alene var menighedshuset stuvende fuldt. Blandt talere f eks oberst *Gabel Jørgensen,* rektor *Bjørkquist* og prof *Hallesbye,* prof *L. P. Larsen* og dr *Niels Nielsen* (efter hans kinesiske fangenskab), *Falk Hansen,* sadhu *Christananda* overrabbiner, dr *M. Melchior* (2 gange), og fhv statsminister *Knud Kristensen,* biskop *V. Ammundsen* og *C. Bartholdy* m fl.«

Pastor *Philipsen* blev efter sin afsked IMs rejsepræst med bopæl i Fredericia.

Provst *Steen R. Christiansen* har virket her siden 1954. Han skriver 1967: Kkg 8 pct, udmærket samarbejde, 4 IM kredse, menighedshus (400 sd), sdsk, KFUM og K, spejdere, Lt Mf, kreds af KS.

Blandt *lægfolk* nævnes:

Indremissionær *Sophus Friis* (* 1870, † 1951) stammede fra Arnum, var en velsitueret kromand i Tiset. Da han blev omvendt, solgte han kroen og blev læg forkynder, hvortil han havde gode, noget følelsesbetonede anlæg. Han øvede paa en stilfærdig maade en paaskønnet gerning i sin hjemegn. Ved møderne plejede han at indøve ny salmemelodier. En søn er fmd for IM i Danmark, *Kr. Friis,* sp Farsø.

Da genforeningen skete i 1920, blev ogsaa genforeningen mellem Nord-Slesvigs Indre Mission og Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark gennemført. En af de ti

mænd, som da havde arbejdet adskillige aar i Sdj, var *Sophus Friis,* der nu blev ansat som indremissionær. 2 aar senere flyttede Friis fra sit fødesogn til Ramme ved Lemvig, hvor hans arbejde blev udført 1922 –43. Paa grund af alder og svaghed blev han nu pensioneret og flyttede til Odense; her boede han sammen med sin hustru, indtil hun døde 1947, hvorefter Friis atter maatte oprykke teltpælene og flyttede tilbage til fødesognet Gram, hvor de begge er begravet.

Det, som prægede *Sophus Friis* som arbejder i Guds rige, var hans stilfærdige, troværdige vidnesbyrd i forsamlingerne, aldrig brugte han de stærke ord, men jævnt og enfoldigt vidnede han om den naade, han selv havde vundet ved Jesu kors i troen paa syndernes forladelse, dog, maaske vandt han de største sejre ved de mange personlige samtaler, han førte med de enkelte mennesker, han mødte paa sin færden, her havde Herren betroet ham en særlig naturgave, som var blevet til en *naadegave,* hvor kunne han altid finde lejlighed til over for det enkelte menneske, Gud lod ham møde, at faa sagt et ord om Jesus, som en af hans svogre en gang sagde: »Svoger Sophus gaar i mennesker selv med træsko paa, mens jeg altid støder panden imod.« Et udpræget sandhedskærligt tjenersind var et andet træk, man let fik øje for i samvær med ham, den stærke, store mand; hvor kunne han bøje sig dybt for at hjælpe andre, om han ogsaa derigennem kunne tjene Jesus – blandt en af de mindste.

Endelig var han en dybt taknemmelig mand baade mod sin Fader i det høje og imod mennesker, han mødte; altid fandt han lejlighed til at takke selv for de mindste ting, men ikke mindst vil vi, der kendte ham og lærte hans trofasthed at kende, mindes Sophus Friis fra bønnens og forbønnens tjeneste. Personligt har jeg kendt faa, der kunne naa saa langt med forbønnens arme, hvorfor ogsaa en af hans døtre paa begravelsesdagen sagde: »Hvor vil vi savne fars forbøn!« Ja, herom kan vi, der kendte ham, let blive enige. Vi takker Gud for ham, vi mindes ham med glæde og frydes til gensynet i Guds rige. DnA 1952, 58 f.

Indremissionær *Mads Jakobsen Holst* (* 1872, † 1948) var svoger til *Sophus Friis,* overtog sin fødegaard i V Lindet og virkede som fritidsmissionær, 1902–12 boede han dog i Fole. Han havde vel ikke just tankens naadegave, men var en varmhjertet og indtrængende forkynder, der evnede at faa befolkningen i tale. Missionærerne *Høgh* og *Holst* blev uddannet som missionærer af *Martin Lorentzen.* Man spurgte L: »Hvordan gaar det med plagene?« – »Jo,« svarede L, »det gaar storartet, den ene har visdommen (Høgh), den anden har ilden! (Holst). Om *Høgh,* se Agerskov. (DnA, 1949 og 1953, IM Tid 59, 122).

Gdjr *Jørgen Holst,* Vester Lindet († 54, 83 aar gl) var en af de gamle særprægede IMs venner i Sdj. *Hans Knudsen* fortæller om ham:

»Uden forudgaaende sygdom laa han i sin seng om morgenen og var død, da hans datter og svigersøn kom ind til ham. Lige fra den gang jeg begyndte at rejse som indremissionær i efteraaret 1901, har vi været venner. Der var to ting, som sammenbandt os, nemlig det kristelige og det nationale. Og venskabet bestod sin prøve under alle de storme, der gik hen over Sønderjylland i de mange aar, saavel som i de aar, da solen lyste paa vor vej, især efter genforeningen. Da jeg første gang besøgte den unge gaardmand og hans hustru, Sine, var de ikke omvendte. De har selv fortalt mig, at jeg fik ikke ret meget sagt. Men da jeg var gaaet, sagde Sine: »Jeg tror, den mand beder for os.«

Da splittelsen i IM i Nordslesvig kom, og 12 af vore bedste tysksindede præster sagde farvel til IM af nationale grunde, blev vi knyttet endnu nærmere sammen. Saa kom krigen 14–18. Skal jeg tolke vor sindsstemning, kan jeg bedst gøre det ved at citere et par vers af pastor *Carsten Petersens* bog »Mit Land«, i et digt han kalder mobilisering:

»O graad, o graad, hvor standser vor klage,
hvor finder vi raad! De andre fik sejrsbegejstringen givet, de skraaler om Vaterland, æren og livet! Men vi, som fik malurten tifold at kende, maa dø for vor fjende!

Aa Gud, aa Gud, vi ved dine domme og kender dit bud. Saa gaar vi vor vej til de haardeste pligter, og tømmer din kalk indtil kræfterne svigter, til kræfterne svigter, thi Gud da maa: baade trøste og raade!«

Vi slap begge uskadt gennem krigen. Vi oplevede begge baade afstemningen 10. febr og genforeningen 10. juli. Da jublede vore hjerter af glæde og tak til Gud, som havde hørt vor bøn. Vi oplevede landbrugskrisen. (Jeg var nemlig ogsaa blevet landmand.) Men vi kæmpede bravt imod nazismen, LS og alt, som gik tyskernes ærinde. Under besættelsen var det vore børn, som stod i forreste række i kampen for Danmarks frihed. Kongen hædrede os begge med dannebrogsmændenes hæderstegn, endskønt vi syntes, at vi ikke havde gjort andet end vor pligt.« (IM Tid).

Skovfoged *O. K. Rasmussen,* († 68, 89 aar gammel) var ogsaa en af de gamle særprægede IMs folk. Missionær *Henry Mortensen* fortæller om ham i IM Tid:

O. K. var født i Bjæverskov ved Køge, uddannet som gartner og diakon, privatsekretær hos forfatteren Herman Bang. Derefter tog han forstuddannelse. I 1919 gik turen til Sdj, hvor han blev ansat som skovfoged ved Gram gods.

Han var en mand, der var levende optaget af livets og samfundets mange forskellige spørgsmaal. Straks efter sin ankomst til Gram deltog O. K. i det nationale arbejde i sognet, fik lov til at opleve afstemningen og genforeningen. Under besættelsen i aarene 1940–45 deltog han i modstandsbevægelsen og gik senere ind som aktivt medlem i hjemmeværnet, da det efter krigen kom ind i faste rammer.

Der kan nævnes meget, som havde denne stoute mands fulde interesse. Konservatismen i sin helhed, og i Rødding kredsen i særdeleshed, er et helt kapitel for sig, som ikke skal omtales her (da det er gjort andet steds).

Det er som den helstøbte kristne, han var, missionsmand i ordets fulde betydning. Det er som saadan jeg gerne vil flette en mindekrans til hans ære.

Da jeg i 1962 var antaget som indremissionær med bopæl i Gram, lærte jeg O. K. at kende, inden jeg i det hele taget havde hilst paa ham. Der kom et langt brev, ikke med omtale af ham selv. Det var de kirkelige forhold i sognet, han omtalte. IMs arbejde ud fra menighedshuset, en lang redegørelse, som siden var mig til stor hjælp. Brevet sluttede med ordene: Fra nu af er du og din familie med i mine forbønner. Det var ord, som gav frimodighed. Og mangen gang har jeg oplevet, at det ikke var tomme ord, der var udtalt i en bevæget stund.

Et ord og et løfte fra O. K., det kunne man stole paa, lige saa sikkert, som det var sket.

Naar jeg havde holdt andagt paa De gamles Hjem, hvor O. K. havde sin bopæl, kom han tit og hviskede: Du kommer ind til mig, hvis du har tid, der er noget, vi skal tale om. Saa kunne det være en tak, en opmuntring, en formaning eller en irettesættelse, men aldrig af et kritisk sind, man mærkede den kristne broderkærlighed bag ved det alt sammen. De rige erfaringer og oplevelser, som han havde haft med Gud gennem et langt liv som afgjort kristen, han havde hørt Guds kald i sine tidlige ungdomsaar, og taget imod det.

Disse erfaringer øste han ud af til dem, der havde brug derfor. Mange samtalemøder og bibeltimer har han ledet her i menighedshuset, men ogsaa ude fra samfundene i oplandet blev der kaldt paa ham, og O. K. var altid rede til at hjælpe, naar han kunne. Den sæd, som O. K. har saaet, bærer frugt til Guds ære. Jeg møder det saa ofte, naar jeg nu kommer rundt i de samme kredse, saadan sagde O. K. det, og det var altid noget, der var fast funderet i den kristne lutherske tro.

O. K., som han i daglig tale kaldtes, var et begreb og en institution i en og samme person. (Jydske Tidende).

Landet over vil mange huske hans levende fortællerevne, naar han i radioen berettede om sit kendskab til digteren Herman Bang, for hvem han i to aar var privatsekretær. O. K. var en personlighed, hans dybe og kloge blik gjorde, at mange i aarenes løb opsøgte ham for at faa gode raad og blive hjulpet. Han forstod altid at finde den positive side hos et menneske. Han var dybt forankret i troen paa Jesus Kristus. Paa en velsignet maade kunne han delagtiggøre andre i, hvad der staar skrevet i bøgernes bog. Han hentede selv daglig sin kraft fra denne kilde. Paa trods af, at han helt og fuldt stod paa IMs linje, havde han et vidt syn og et stort hjerte, der ogsaa kunne glædes over at høre om fremgang i andre retninger. O. K. var en danskhedens mand, hvorfor C. Plougs digt med rette kan placeres paa den gamle kæmpe: »Det, som jer i brystet banker, er det danske blod. Eders følelser og tanker derfra skyde rod, det, som fra jer læbe lyder, som jer mening ret kun tyder, som kun fuldt jer fryd kan sjunge, er den danske tunge.

For nogle aar siden besøgte han Paris. Som gammel har man mere ro over sig, og han havde evnen til at bedømme det, han saa, hvorfor han ogsaa i timevis kunne fortælle om, hvad han havde oplevet. Han bevarede et beundringsværdigt godt humør, humoristisk, som han var, havde han en smittende latter.«

Indremissionær *N. A. Petersen* (* 08 Hee), missionær i Agerbæk 47–55, i Gram 55–62, fl t Hillerød, var en meget dygtig missionær, som fyldte sin plads godt her, skriver provst *Christiansen,* Missionær *A. Thomsen* og missionær *Henry Mortensen,* (* 15, Sæsing, Vendsyssel), nu Ringkøbing, har senere virket her.

Blandt kirkens tjenere nævnes kordegn, lærer *Søren Hagen* (* 02 i Sommersted, lærer i Tiset, Gram sogn (nu viceskoleinspektør), organist, frk *Karen Vinther* (* 86 i Gram, fmd KFUK), kirkeværge, skatteraadsfmd *Thomas Thomsen* (* 82 i Nustrup, sogneraadsfmd i Nustrup 20–40).

Nuværende fmd for IM kredsene er: Snedker *Boisen Simonsen,* Gram, Lt Mf har en solidt arbejdende kreds i sognet, landsformanden for Lt Mf bor i Gram, kornhandler *Aage Jensen,* lokal fmd er gdjr *Johs. Burgdorf,* Brændstrup, forf, medl af Folketinget. Fru *Timmermann* er fmd for KS kredsen. Postbud *N. P. Hansen* er næstfmd i menighedsraadet. Gdjr *Jørgen Møller,* Tiset, og gdjr *Thomas Thomsen* har øvet en god indsats som kirkeværger.

Den mangeaarige sogneraadsformand *Einar Bennetzen,* forpagter, landstingsmand *Höyer,* Billeslund, bankdirektør *Clausen,* som var fmd for DSK (dansksindede sønderjyske krigsdeltagere) og gamle *Seeberg* i Gram (tidl gdjr i V Lindet), som altid havde et udmærket indlæg ved samtalemøderne. (»Guds ord er nyttigt til alt«). Mangeaarig organist og degn *Vestergaard,* indtil de to embeder efter hans død blev delt. Den særprægede gamle graver *Olsen.* Kornhandler *Aage Jensen* er trofast medlem ogsaa af IMs kreds i Gram. Skoleinspektør *Sophus Boas* indrettede med hjælp af den unge, senere overlærer *Bach* skolen i Gram som en dansk borger- og realskole, der meget hurtigt fik eksamensret og nød høj anseelse i skolekredse. Hans hovedfag var matematik og ikke mindst naturhistorie. Han fik ansat en stab af dygtige faglærere, bl a *H. P. Sørensen* i fysik, som en overgang ledede en særlig grundtvigsk ungdomsforen. Centralskolen, som den nu kaldes, ledes i dag med dygtighed af skoleinspektør *Arild Nielsen,* * 01. (T.Ph.).

I øvrigt: Greve *Ad. Brockenhuus-Schack* († 1938), begravet i G slotspark, ejede Gram fra 1892, betød baade før, under og efter den første krig uendeligt meget for styrkelsen af det danske nationale liv i landsdelen. Han stiftede et stort genforeningslegat til uddannelse af unge, har ladet hele slottet, søen og parken frede, saa det ogsaa er fuglereservat. Slottet maa føre splitflag, Se i øvrigt ovf.

Overlæge *Folmer Teilmann* († 52), søn af valgmghp Jørgen T, Bering, virkede i al sin tid i den samme aand, som prægede den hjemlige kreds, han var vokset op i. »Dannevirke« skriver om ham: »Hans frihedstrang var stor, og han taalte ikke baand hverken for sit eget eller andres virke. Frihed var for ham det bedste ord, som paa jorden findes. Gymnastikken som forædlende karakteregenskab og sundhedsfremmende øvelse satte han meget højt.« Efter overstaaet embedseksamen rejste han til Stockholm, hvor han studerede massage og sygegymnastik. I 1905 blev han læge

i Vejen. Hans udprægede interesse for sønderjyske og nationale spørgsmaal bragte ham i forbindelse med mange mennesker, og han blev baade lærer og læge ved Askov Højskole. I 1915 overtog han en stilling som sygehuslæge i Kjellerup, men vendte straks efter genforeningen tilbage til Vejen og blev et par aar senere overlæge paa Gram sygehus, hvor han virkede til 1942.

»Teilmann hørte til den gammeldags huslægetype, der nu er ved at dø ud, den, der var læge for mere end kroppen, den, der fulgte de syge med interesse, ogsaa naar sygdommen var overstaaet, og som tit blev familiens gode ven og raadgiver. Selv da Teilmann gik over i sygehusarbejdet, blev han ved med at være huslægen i hospitalskittel, og det var vel blandt andet det, der gjorde Gram sygehus til saa trygt og godt et sted.«

Teilmanns rolige mod meddelte sig ogsaa til de syge, det gav dem mod til at leve, det kunne ogsaa give mod til at dø. Teilmann prædikede sikkert aldrig for sine patienter, talte vel næppe nogen sinde med dem om religiøse spørgsmaal, men ansigt til ansigt med ham fik man en følelse af, at det ogsaa var muligt at møde døden med ro og værdighed, om det blev udgangen paa sygdommen.

Der var paa Gram sygehus intet af den overlægedyrkelse, der paa et stort hospital kan faa en stakkels patient til at føle sig hensat til et spansk middelalderhof. Teilmann holdt af jævne mennesker og forstod dem, selv var han blandt alle slags mennesker helt den samme – naturlig og ligetil. Patienterne var for ham ikke »tilfælde«, men de medmennesker, han var sat til at hjælpe, og alt dette gjorde Gram sygehus til det gode hjemlige sted, det blev; det samlede ham en enestaaende medarbejderkreds og gjorde ham selv elsket og agtet i hele egnen. Der er mange mennesker, som i disse dage vil tænke med tak paa vor gamle overlæge. (Dannevirke 23. juni 52).

Endvidere: Fru *Paula Petersen* og hendes svigerfader *Ludvig Petersen,* degn *Ohrt,* der tillige var en kendt orgelbygger, gdjr *Rasmus Hansen,* Kastrup og hans halvbroder *And. Chr. Jørgensen,* († 1913), Kastrup, begge indvandret fra Fyn.

Besættelsestiden. Som et eksempel paa, hvordan det kunne gaa til i et sønderjysk sogn 1940—45, skal fra Gram sogn anføres: Pastor Torkild Philipsen skriver (»Saadan levede jeg, s 161): 9. april 1940 kørte invasionen gennem Gram sogn i tætte rækker, kampvogne, lastvogne, kanoner, fuldt bemandede. Onde rygter havde vi hørt de foregaaende dage om, hvad der gik for sig syd for grænsen, og dog kom det over os som et lyn fra klar himmel. Der var stort sølvbryllup i byen, men flagene kom hurtigst muligt ned. Tyskerne skulle ikke mene, det var dem, vi flagede for. Befolkningen var lamslaaet, og under isnende tavshed kørte kolonnerne igennem. Én eneste mand, som forlængst er rejst bort, viste de første vej gennem byen, og siden stod han paa et fortov og »heilede«, men ejeren flyttede ham ekspres. Det samme gentog sig fra hus til hus, overalt blev han beordret bort, lige til han naaede hjem. Og denne mand var nord fra. Gram svigtede ikke et minut sit danske sind.

Midt paa dagen kørte de en bro over Gram aa i stykker, saa der blev en times standsning. Det var ganske interessant at pumpe de tyske soldater, hvis uvidenhed var enestaaende. Nogle erklærede, at de var paa vej til England, idet de fuldt og fast troede, at Danmark var landfast med England, andre var forbavset over, at der var mere end en halv snes kilometer til Skagen, og alle troede de, at vi havde bedt dem om at komme, hvorfor den kølige velkomst forbløffede dem storlig.

De følgende dage vedblev invasionen med spredte styrker, men alle drog de videre nord paa, og efterhaanden faldt der lidt ro over gemytterne. Restriktioner kom jo hurtigt, og mørklægningen voldte adskilligt bryderi. En af mine venner spurgte forbavset, om han ogsaa skulle »mørklægge for undervandsbaade?« Der var en lille lysstrime at se, naar man bukkede sig ned. Men vort mødeliv kunne ellers foregaa ret uhindret den første tid, og det lune sønderjydske gemyt fornægtede sig ikke. Folk her havde jo 2 slægtleds erfaring i modstand og i at drille tyskere.

Vi fik selvfølgelig vor omgang alsang, vi blev til »Familien Danmark«, alle politiske skillelinier faldt, og ogsaa det sidste skel mellem Sønderjylland og det øvrige land forsvandt. En dag blev vor kordegn meldt til tyskerne, fordi han i skolen havde advaret børnene og nævnet et eksempel paa overfald paa en skoleelev andetsteds. Tyskerne krævede af den danske dommer, at han skulle afskediges. En indvending om, at det nævnte eksempel jo var virkeligt, afvistes med: »Tyskerne siger, det er ikke sket, og saa er det ikke sket«. Vi engagerede saa en tysksindet, men fuldt loyal advokat til at tage sig af sagen. Denne rejste til København og fik sagen ordnet, mod at degnen skulle have en bøde på 50 kr og en skriftlig irettesættelse fra undervisningsministeriet. Denne kom et halvt aar efter og var et vidunder af diplomatisk indpakning. Bøden betaltes til min konto af »Jernfonden«, men hvor pengene tilsidst havnede, ved jeg ikke. Politikassen ville ikke have Judaspenge og skikkede dem videre. Sagføreren salær og rejseudgifter overvistes til mig af Skolefonden, hvorefter jeg lod dem gaa videre. Saaledes kunne en sag ordnes det første aar.

Vaabenstilstandsdagen den 11. november mindes hernede altid med, at medlemmer af »Foreningen af dansksindede sønderjydske krigsdeltagere« (D. S.K.), nedlægger kranse ved mindesmærkerne for de faldne kammerater og med en kort gudstjeneste kl 11 form. Jeg fik hele 3 forbud mod denne højtidelighed den 11.—11. — kl 11, og jeg maatte jo lyde politiet, men da kirken altid er aaben for andagtssøgende, kom D.S.K.erne tilfældigt ud til kirken paa det sædvanlige klokkeslet, organisten var der tilfældigvis ogsaa og skulle netop øve melodierne til de salmer, vi skulle have sunget. Og hvem kunne vel forbyde, at der blev sagt et par ord og bedt en bøn i kirken. Det eneste, vi maatte undvære, var processionen med faner gennem byen og klokkeringning.

I december samme aar havde D.S.K. sin aarlige festaften her i Gram, hvor de spiser gule ærter og flæsk, kogt paa feltmaner, og det var netop samme dag og aften, hvor det berømmelige spadeslag fandt sted i Haderslev, da det danske nazistparti endelig og afgjort blev til grin for hele Sønderjylland. Midt under festen forsvandt obersten fra Haderslev, lidt senere maatte politimesteren af sted for at modtage de »gæster«, der ikke var plads til i byen. Vi andre fortsatte festen, men det kriblede i de gamle soldater efter at komme af sted og slaa et slag for fædrelandet. Dagen efter vendte kamphanerne hjem, nogle drivvaade, andre uden seler. Den slags var lyspunkter i mørket.

Samme aar fejredes kong Christians 70 aars fødselsdag, 26. sept 1940, med en stor fest i menighedshuset, og siden har vi hvert aar fejret denne dag og fortsætter nu under kong Frederik.

Som et lille vidnesbyrd om, hvor uhindret vi var af besættelsen det første aar, skal jeg lige nævne, at vi havde store efteraarsmøder baade for de unge og for samfundene i provstiet. Ved det sidste havde desto værre domprovst **Skovgaard-Petersen** det uheld under mørklægningen at slaa panden gennem en glasrude i en af dørene her i præstegaarden. Det saa farligt ud, idet en pulsaare blev skaaret igennem, men endte dog uden varigt mén. Ligeledes kunne vi holde et 2 dages hedningemissionskursus, og jeg fejrede sølvbryllup.

Det blev 1941, og for første gang indbød menighedshuset til stor kristelig-national fest med musik, tableau og tale. Tilslutningen var overvældende, og ogsaa disse »Danmarksaftener« har vi fortsat med undtagelse af de 2 aar, huset var besat. Talerne har været nuværende biskop **Baun,** nu afdøde pastor **Axel Bang** (alsangens fader), lærer **P. Marcussen,** pastor **Riishøjgaard, Claus Eskildsen.** Det har været nationale tilkendegivelser, som der gik ry af viden om.

Og nu begyndte restriktionerne at komme for alvor. Vi fik advarsler mod at komme med fjendtlige

udtalelser mod riget, og man opøvede efterhaanden en evne til at dreje ordene saadan, at alle forstod meningen. Judas var ikke mere forræderen, men stikkeren, og for en gammel naturhistoriker var der rige muligheder for billedtale. Saa maatte vi ikke omtale norske tilstande, og man skulle vare sig for baade dit og dat. Det blev en hel sport at klare uden om forbudene.

Et kapitel for sig var de naragtige arierattester, som jeg har udfærdiget hundreder af. De skulle bevise, at bedste- og oldeforældre ikke var jøder, men kunne jo kun bevise, at de var døbt. Men derfor kunne de jo udmærket være jøder. Ofte var det haabløst at finde de paagældende. Jeg skrev saa kun, at »hele slægten var rene arier«; det gjaldt jo ofte om at hjælpe mennesker, som ellers ville miste deres stilling. De første gange, det tyske konsulat skrev til mig om disse attester, var de undertegnet: heil Hitler! Jeg skrev saa under mit svar: leve kong Christian! Dermed holdt det op. Det var helt morsomt at drille konsulatet lidt. De bad ofte om at faa titler o s v oversat til tysk. Og det gik jeg ind paa paa de vilkaar, at tyskerne brugte den danske form for bynavne. Engang imellem prøvede de igen at bruge tyske navne; øjeblikkelig kom saa det hele paa dansk. Men attesterne gjorde den nytte at overbevise adskillige i Sydslesvig om, at de aldrig havde været germaner, men at hele deres slægt var dansk.

For at kunne klare rejselivet og ungdomsarbejdet fik jeg bevilget hjælpepræst, og arbejdet gik stadig sin vante gang. Et par gange »nødlandede« tyske flyvemaskiner, og det var ret betegnende, at de aldrig havde hast med at komme paa vingerne igen. Paa en mark lige ved kirken holdt der 2 i næsten en maaned. Saa vidt vi kunne se, var der ikke andet i vejen, end at de skulle have benzin.

Først i april døde en ældre dame her i byen, og jeg fik det ordnet saadan, at begravelsen kunne foregaa selve 9. april. Byen blev i al stilhed alarmeret, saa at flaget vajede paa halv stang fra hvert eneste hus fra morgen til aften. Ogsaa staten (postkontoret) flagede, kun amtets stang paa sygehuset stod tom. Selvfølgelig fik vi tyskerne paa halsen, for det var jo strengt forbudt at flage paa halv 9. april. De var baade her og der, spurgte, om ikke den begravelse kunne være ansat dagen før eller efter. Men jeg maatte jo beklage, det var helt umuligt. Ogsaa postmesteren havde besøg, men kunne fremvise et cirkulære om, at naar hele byen flagede, fulgte staten med. De skævede jo lidt til os, men at flage for begravelse kunne jo ikke forbydes. En af byens borgere bemærkede: »Hun har nu alle dage været en god dansk kvinde, saa det var da rigtig kønt af hende at lægge sig til at dø nu i april«.

Aaret derefter fik DSK'erne en fin idé: syd for kirken laa et stykke præstegaardsjord, som var blevet tilovers ved en vejregulering. Der blev udarbejdet planer, og saa tog folkene fat. Hver eneste aften sled de med regulering og jordarbejde, der blev gravet og plantet, og en dag havde vi den skønneste »mindelund«. I et hjørne af kirkegaarden stod et stort mindesmærke over 60 unge mænd fra sognet, som faldt i den første verdenskrig. Det forestiller en mor, som gaar søgende med en krans for at finde sin søns grav. Det er modelleret af billedhuggeren **Hansen Jacobsen** og regnes for landsdelens smukkeste. Foruden navnene paa de faldne bærer sokkelen følgende linier, skrevet af kunstneren selv:

Ak, sorgen hun vandrer saa vide,
i tusind hjem gik hun ind;
tilbage hun gaar nu at finde
i fjerne lande de grave
med kors over danske mænd.

Det blev flyttet over i mindelunden. Og herhen førtes ogsaa en mindesten over 4 russere, der var døde i sognet som krigsfanger. For ikke at faa vrøvl med tyskerne, valgte vi en neutral søndag ved midsommertide, hvor vi efter en festgudstjeneste indviede mindelunden. Der var fremmede i mængde fra hele amtet, og pladsen ligger nu som et smukt vidnesbyrd om dansk trofasthed.

En skønne dag fik vi indkvartering ogsaa i Gram. Det begyndte ret smaat med beslaglæggelse af 2 store hotelsale og en del værelser. Der var nogle faa, som vejrede fortjeneste ved at stille værelser til raadighed, men de brændte sig slemt. Den store bøgeskov fristede værnemagten. Den kunne bruges som skjulested for ammunition. Der blev spærret med vagter og pigtraad, saa man skulle have »Ausweis« for at færdes i skoven. Det var jo ikke til at staa for. Altsaa anmodede ogsaa jeg om »Ausweis til mit arbejdssted i skoven« — og fik det. Det faldt ikke tyskerne ind at undersøge, hvori mit arbejde bestod, men de burde have kunnet se paa mine hænder, at jeg ikke var skovarbejder.

En af de første kommandanter, en kaptajn, var præst i Leipzig. Da han havde været her et par maaneder, kom han en dag paa visit. Jeg fik siden at vide, at han havde faaet den mening, at præsten i Gram »ville æde ham levende«. Naa, jeg talte høfligt med ham, men kunne ikke faa mig selv til at gøre genvisit, og han maatte blive paa den stol, som stod nærmest døren, men naar jeg siden mødte ham, hilste han paa 10 skridts afstand.

Et par gange havde vi feltgudstjeneste med tysk præst i kirken, hvori deltog baade protestantiske og katolske soldater. Jeg overværede dem og maa indrømme, at det var kristendom, der blev talt, og jeg undrede mig højligt over, at der ikke blev bedt for Hitler. — Angaaende skoven er at melde, at efter nogle maaneders forløb blev den totalt afspærret og belagt med miner. Det var utrolige mængder ammunition, vi fandt nedgravet derude efter kapitulationen. Ogsaa barakker havde de bygget, som rummede de fineste vaaben. Men bøgeskoven og dyrebestanden led jo en del, og værre blev det, da de senere huggede hele granplantager ned for at faa stammer til løbegrave.

Vi fik den 29. aug 43 med det i Danmarks historie uhørte, at der den 1. og 2. oktober blev drevet klapjagt paa danske statsborgere af jødisk nationalitet. De to datoer maa heller aldrig glemmes. Uhyggen fra de dage og hvad derefter fulgte, husker vi jo alle, men 29. aug blev alligevel Danmarks stolte dag. Jeg samlede nogle af byens velhavere, og i løbet af en halv time havde vi et betragteligt beløb, som ad illegal vej kunne sendes til hjælp for jøderne.

Vi præster havde jo vor egen underjordiske sammenslutning, som holdt instruktionsmøder for provstiets præster i Gram menighedshus. Og vor by fik snart sin fløj af undergrundshæren. Vor sabotørgruppe tog om natten ud til østbanen og var virksom ved sprængningerne. Chefen for det hele, en radiotekniker, havde de apparater, der stod i hans vindue, fuldt med sprængstof, og skovfoged O. K. Rasmussen havde hoveddepot i sit vaskehus lige i skovkanten, hvor tyskerne gik vagt. Jeg oplevede en dag, at en Esbjerg lastbil kom og fik ammunition lige for næsen af tyskerne. Og selve vor byleder brugte tyskerne som tillidsmand, saa at han en dag, da en engelsk flyvemaskine blev skudt ned, kørte rundt med dem, mens hans folk fik flyverne i sikkerhed i en af telegrafvæsenets vogne, og siden naaede de over Sverige hjem. Vi gamle stod jo mere i baggrunden. Vi maatte nøjes med at distribuere de illegale blade og den slags. Men helt ufarligt var det ikke. Jeg havde den sidste tid en opredt seng staaende i orgelkassen i en nabokirke, men fik heldigvis ikke brug for den. Der var andre, som hurtigst maatte »under jorden«, da tyskerne en dag tog en af vore dygtigste sabotører, som de mishandlede paa det frygteligste, men godt for ham, kom han dog ikke videre end til staldgaarden i Kolding.

Midt under det hele fik vi kirken restaureret, og saa faldt bomben: Menighedshuset blev besat. Som bekendt er det i Genferkonventionen forbudt krigsførende magter at beslaglægge kirker, kristelige institutioners bygninger, skoler og desl, men det blæste jo tyskerne en lang march. Jeg gjorde et forfærdeligt vrøvl og klagede til højeste instans, og vi fik dem virkelig drevet ud 3 uger efter. Menighedshuset var ellers det eneste offentlige lokale i byen, som var ubesat, hvorfor vi lukkede op for praktisk talt alt lige fra husholdningsforening til »hestegeneralforsamling«, og huset var stillet til raadighed som reservelazaret, hvis det blev nødvendigt. Men herligheden varede kun andre 3 uger, saa fik vi SS'er, og de var ikke til at slippe af med igen.

Ogsaa skolen blev besat, og da mine svigerforældre imidlertid var døde, inviterede jeg skolens overlærer til at bo i deres lejlighed i præstegaarden. Dermed hjalp jeg ham og risikerede ikke tysk belægning.

Vi lavede lejekontrakt med tyskerne, som vi siden fik godkendt af den danske stat. Huset blev omgivet med pigtraad, saa det blev en hel fæstning, og ødelæggelserne tog fat. Hvor havde de mennesker dog evne til at lave alting til en svinesti, og undertiden havde man følelsen af, at det gjaldt kun om at ødelægge saa meget som muligt. Det var ikke værst i menighedshuset, skønt vort parketgulv er spoleret paa livstid, men naar jeg tænker paa det

svineri, jeg mødte efter kapitulationen paa Gram slot og Hoptrup højskole — ! forbavsende at de ikke gik til ganske simpelt i stank og skidt.

Og nu kneb det. Konfirmanderne flyttede jeg hen i et sløjdlokale, vore ungdomsmøder fik vi lov til at holde i amtssygehusets dagligstue, samtale-, kvindemøder m m blev henlagt til hjemmene, og alle store møder maatte vi op i kirken med. Tyskerne var jo utroligt dumme og mistroiske. Grunden dertil aner ingen. Skolen fik hagekorsflaget hejst, hvad menighedshuset undgik. Vi krævede ret til at flage med Dannebrog, naar byen flagede, og for øvrigt lod vi billedet af kongen hænge i den lille sal. Men det kan ikke nægtes, at huset blev brugt baade til drikkegilder og bordel, saa baade af den og anden grund maatte der senere foretages en genindvielse. Og snyde ville de. Gang paa gang maatte vi skændes med dem om betaling af lejen.

Under hele besættelsen havde vi en uvurderlig hjælp i vor dygtige sognefoged, som i første krig havde været tysk Feldwebel. Han kendte hoftonen, mestrede sproget til fuldkommenhed og lod sig intet byde af dem. Da de under undtagelsestilstanden ville kommandere med ham, svarede han dem skarpt imod, og de gav sig. En dag fortalte han mig, at et hold skulle rejse næste morgen kl 6. Vi havde leje til gode for et par maaneder, saa jeg af sted ned at faa fat i intendanten. Jeg traf ham paa Gram Bakke og afkrævede ham pengene. Ih, jo, han ville komme og betale næste formiddag. »Nej, De vil ikke«, svarede jeg, »for De skal rejse kl 6«. Enden paa det blev, at han maatte udskrive en check midt paa gaden. En anden fortalte ganske kynisk, at han solgte af regimentets heste og selv beholdt pengene. Det gik godt, indtil adjudanten opdagede det. — »Hvad saa?« — »Tja, saa maatte jeg jo dele med ham«.

Ofte havde vi luftkampe over byen og hvorfor skjule, at jeg af og til benyttede mig af min færdselsret til at overvære disse.

At tyskerne ogsaa kunne være mennesker og ikke blot uniformerede maskiner, havde vi dog ogsaa eksempler paa. En af kommandanterne tilbød f eks at rømme menighedshuset i 3 dage og imens kampere paa marken, saa vi kunne holde konfirmandfest, hvilket vi dog ikke tog imod paa grund af den stank, der var i huset, og som ikke saadan kunne fjernes i en fart. En enkelt episode vil jeg omtale nærmere.

Natten til den 19. april 1944 styrtede en stor engelsk maskine, som havde været paa bombeudlægning ved Kiel, brændende ned 1 kilometer syd for Gram by. Af besætningens 7 mand kom de 3 ned med faldskærm og blev desto værre fanget af tyskerne. De 4 andre omkom. Som kommandant i Gram havde vi paa den tid en stabslæge Schuster fra Würzburg i Bayern. Sognefogeden og jeg anmodede ham om at faa ligene udleveret, hvorefter vi ville lade dem begrave paa sognets regning. Det var meningen, at flyverne som »terrorister« skulle kules ned paa den mark, hvor de fandtes, men stabslægen, som var et menneske, udvirkede efter forhandling med divisionschefen (general Lindemann?), at vi maatte foretage begravelsen, dog paa de vilkaar, at tyske soldater kastede graven, og der maatte ikke synges, bedes nogen bøn, holdes tale eller lægges kranse paa. Efter en del forhandling fik jeg dog tilladelse til at foretage jordpaakastelse. »Jeg er jo soldat og maa lystre«, sagde lægen, »min private mening kan jeg ikke udtale mig om«. Begravelsen skulle finde sted kl 5 (4) om morgenen, og ingen maatte være til stede undtagen politimesteren, sognefogeden, graveren og jeg. Stabslægen bemærkede igen: »Der maa altsaa ikke lægges kranse paa, men hvad der sker, naar mine soldater er gaaet, ved jeg intet om«. — 2 dage efter begravede vi saa den ene. Vi frøs læsterligt, thi først kl 7,30 (6,30) havde soldaterne graven kastet. Nogle nysgerrige blev vist bort, men 3 som var sluppen ind paa kirkegaarden, blev laaset inde i kirken. Saa snart soldaterne var gaaet, blev der nedlagt signerede kranse fra politiet, sogneraadet og kirken, og ved 10-tiden holdtes der en andagt paa stedet; dagen lang var der valfart til graven, som smykkedes rigt af byens folk. Ved middagstid blev jeg ringet op af politiet: det var blevet meldt til tyskerne, at der var lagt en krans med baand i Royal Air Force farver (rødthvidt-blaat). Det baand skulle fjernes, men at rødt, hvidt og blaat dominerede i blomsternes farver, var der jo ikke noget at gøre ved.

Da maskinen var blevet demonteret, fandt man resterne af de tre andre. Mekanikerne fra Skrydstrup flyveplads forlangte dem udleveret til nedkuling, et begravelseskommando i Aabenraa gjorde ogsaa krav paa dem, men ved stabslægens hjælp opnaaede vi dog at faa dem udleveret til begravelse paa samme vilkaar som med den første. Stabslægen udtalte dog let ironisk: »Det er altsaa det danske Gram, der ønsker en engelsk grav at vogte?« Vi svarede: »Ja«. — »Godt, De skal faa den«. Man anmodede dog denne gang vor graver om at kaste den store fællesgrav, og begravelsen foregik som den første, men 4 dage efter. Ogsaa disse 3 grave smykkedes rigt.

Samme dags eftermiddag blev der saa ballade. Kommandoet i Aabenraa krævede de 4 kister gravet op og flyttet til den store gravplads i Aabenraa, men da begravelsen var blevet tilladt af divisionschefen, blev denne heldigvis gal i hovedet over, at en kaptajn ville desavoure hans afgørelse, og Aabenraa maatte bøje sig. Under hele sagen var vor sognefoged vor udmærkede forhandler, men vi var en lille smule betænkelige over, at vi havde maattet love at handle paa samme maade, hvis en tysk flyver blev skudt ned. Og dette tilfælde indtraf for øvrigt kort tid efter, men heldigvis tog tyskerne sig selv af ham og førte ham til Esbjerg. De havde aabenbart en fornemmelse af, at befolkningen ikke ville smykke denne grav.

Den store fællesgrav for alle 4 blev anlagt som et stort blomsterkors og det lykkedes os at faa navnene paa alle fire, saa vi kunne sende familierne billeder af graven m m. Det er en kaptajn fra New Zealand, en sergent fra Canada, en sergent fra Wales og en sergent fra London. Det viste sig i øvrigt senere, at den sidstnævnte var ortodoks jøde, og hans familie var lidt betænkelig ved, at han var begravet som kristen. Jeg har senere faaet rørende takkeskrivelser fra alle 4 familier. Der blev 5. maj rejst et stort mindesmærke for dem i mindelunden.

Den sidste tid af besættelsen var højst ubehagelig. Der kom flere og flere SS'er til Gram, paa slottet residerede en tysk general med hele sin stab. Det var enormt, hvad der ophobedes af krigsmateriel (skolens gymnastiksal var f eks fyldt med de fineste instrumenter). Der blev lavet befæstningslinie fra Haderslev til Ribe, linien gik lige syd for Gram, og tyskernes nervøsitet var stor. Vi levede som paa en vulkan, og ofte sagde jeg til min kone om aftenen: »Om jeg er her i morgen, ved jeg ikke«. Men vi maatte lægge alt i Guds haand. Sabotagen tog stadig til, og stikkere var der jo alle vegne. En eneste af de tyske soldater vovede en dag at advare os mod 3 mænd. De to var rigtige nok, men med den ene tog han nu grundigt fejl, det var nemlig vor senere byleder. Ved den mindste foranledning rykkede de ud med kanoner og det hele, og slotsparken var de nær ved at ødelægge, fordi deres ammunitionsvogne skulle staa i skjul under de høje bøgetræer. Alt blev gjort klar til evakuering af byen, saa at kun sognefogeden, graveren og præsten skulle blive tilbage. Nede syd paa stod Montgomery, og hvad ville der ske vor by og for resten hele landsdelen, hvis vi blev kampplads? Et par dage før kapitulationen fik vi fra en kilde, vi ansaa for paalidelig, bud om, at tyskerne havde kapituleret. Overlæreren og jeg holdt en lille privat fest, men ak, vi faldt ned som lam. Der gaar det sagn, at Montgomery skal have sagt, at der stod englevagt ved Danmarks grænse, og derfor biede han i to døgn. Faktum er i hvert fald, at han gjorde et ophold, og saa kom den vidunderlige 4. maj 1945 om aftenen. Vi baade lo og græd paa én gang, og i løbet af faa minutter var alt anderledes. Men det har De jo oplevet selv hver paa sit sted.

Dagen derpaa blev vore faa nazister interneret, maaske ikke paa den smukkeste maade, og det blev for resten en fiasko, thi samme dags aften maatte vi slippe dem ud igen, fordi generalen truede med at skyde byen i grus, og vi var for faa til at klare den styrke, vi var belemret med. Endnu et par dage stod de tyske poster med gevær i hoftestilling. Vi maatte have bud efter nogle engelske tanks, inden de gav sig, hvorefter der foretoges ny internering.

Menighedshuset blev rømmet, og da det jo var lavet om til en hel fæstning, brugte vore brave frihedskæmpere og politiet det som fængsel og forhørslokaler, saa det varede et par maaneder endnu, inden vi kunne begynde at sætte det i stand. Først i september kunne det genindvies. Søndag den 5. maj var der festgudstjeneste i kirken. Nu var lyset igen tændt i Danmark. Men hvor havde dog tyskerne huseret og stjaalet. Paa slottet var bl a det meste af inventaret fra hotel Phønix i Viborg. Og hele sommeren gik, inden vi kunne færdes nogenlunde trygt i skoven. Der var og er enkelte fanatikere, som ikke har tilgivet mig, at jeg har baaret vaaben, men det faar være. Jeg er dansk, og skam faa den,

som kaster snavs paa den ungdom, som reddede Danmarks ære ved at vove deres eget liv. De onde aar fik ende, men jeg husker endnu den dag, da min gamle svigerfar ret uventet var død om natten. Jeg var til elevmøde paa Hoptrup højskole, skulle prædike dér søndag formiddag og saa hurtigst muligt hjem. Bil var ikke at faa. Landet var i alarmtilstand. Vi havde lige haft den berygtede affære ved Vedsted kro, hvor tyskerne gik helt amok. Jeg blev kørt hjem i en sabotørbil lige for næsen af feltgendarmeriet. Det gik godt, men vi havde det lidt varmt, skønt det var i januar maaned. Ved andre lejligheder kørte vor udmærkede overbetjent for mig; han var jo ganske vist afvæbnet, men havde mærkværdig nok sin bil i behold.

Ved et uheld under affyring af en pansernæve mistede jeg en del af min hørelse, det blev min tyskererindring for resten af livet. 2. pinsedag holdt vi et stort folkemøde i præstegaardshaven, hvor mindst 1200 af sognets beboere var til stede. Det blev en smuk og værdig national tilkendegivelse. Jeg indledede med at opridse de forskellige data fra krigen, vore frihedskæmpere fortalte lidt om deres bedrifter, og med orkester i spidsen gik saa den vældige forsamling i procession gennem byen ned til slottet og derfra ud til mindelunden og englændergraven, hvor toget opløstes. Nu var Danmark fri igen.

I de følgende uger saa vi saa den slagne hær drage samme vej tilbage, ad hvilken den 5 aar før stormede frem med brask og bram.

1923–24 oplyses: Kkg 6 pct, saa vidt skønnes gode forhold i almindelighed. 1927: Kkg 14 pct, særdeles velvillig, kirketro bef, 3 IM kredse, hørelyst. 1939: Kkg 10–15 pct, velvilje, forholdsvis meget trosliv, men ogsaa megen ligegyldighed. Skarpe modsætninger. 4 IM kredse, 2 KFUM og K, DdU, lille KS (50), hørelyst. 1951: Kkg 8–10 pct, mghlivet præget af IM, hørelyst, men ogsaa ligegyldighed i visse kredse. Mange mænd og mange unge i kirke. 4 IM smf (65 og 25 og 25 og 20). 1967: se ovf.

Gram kirke (Sct Vincentius), ligger ret lavt, nærmest i et hul, vestligt i byen, er blytækt, hvidkalket, har romansk kor og skib af granitkvadre paa hulkantet dobbeltsokkel. Af de 3 tilmurede døre spores kun syddøren ved en sokkelsten, mens norddøren og præstedøren i korets nordside er afdækket, koret er forlænget 1572 af mursten og kvadre fra en tidl apsis. Anseligt taarn af munkesten og kvadre, har 4 gavle og pyramidespir fra 1843, da taarnrummet indrettedes til vaabenhus og et vaabenhus mod syd blev revet ned. Triumfbuen er udvidet, koret har bjælkeloft, skibet tøndehvælv fra ca 1850, med kasseteret dekoration fra 1940. 1961 er der afdækket gotisk kalkmalede dekorationer paa skibets nordvæg og triumfbuens vestside. Senrenæssancealtertavle (som Skærbæk) fra 1631 stafferet 1944. Malerier fra 1715 (Nadveren, Golgata, Daaben, Gethsemane), 3 sæt alterstager (det ene sæt nu i ligkapellet), Chr. V's gavebrev paa Gram og Fole kirker til Hans Schack ophængt i koret. Romansk, ret primitiv døbefont med buer, lisener og figurer, sydtysk daabsfad fra ca 1575, romansk vievandskar af granit med groft hugget mandshoved. Smukt højgotisk korbuekrucifix fra 1325 paa nyt korstræ. Lille processionskrucifix fra ca 1350. Prædikestol fra ca 1620, med relieffer af Jesu liv, i buer, nystafferet 1944. Kirken hovedrestaur 1961, da stolestaderne udskiftedes med ny, enkeltstaaende stole. Svær jernbunden pengeblok fra ca 1700. Nyere klingpunge. Pulpitur langs 3 af skibets vægge, herskabsstol mod nord, fra 1697, med anevaabner. Lysekroner fra 1923—26. Klokker fra 1512 og 1950. Flere epitafier og gravsten. Flere int fund 1961, mønter, monstranshus m m. 400 sd. Orgel.

Syd for kirken en smuk mindelund for de faldne 1914—18.

Folketal: 1860: 2214, 1921: 2280, 1960: 3388, 1965: 3468.

Altergæster: 1922: 1281, 1930: 1425, 1942: 1675, 1954: 1703.

Menighedsraad: 1922: 2 IM, 2 KC, 1 gr, 3 u p, 1934: 4 IM, 2 KC, 1 gr, 1 soc, 1942: 6 n IM, 2 gr, 1 u p, 1953: 3 IM, 1 gr, 2 KC, 1 husm, 2 soc, 1961: 4 IM, 2 gr, 1 husm, 2 soc, 1965: do.

Sognepræst

Indt: 1855: a) 200 byg, 80 havre, 80 rug, 20 boghvede, b) 5 rdl, 2 byg, c) 16 lpd ost, 60 brød, 10 dritler smør, d) 750 rdl, e) 118 td ld, paa 11 steder, 6 rdl pr td ld. Lang smal pgd, 8 store vær, 1921: 1. kl, 1958: 12. kl. Pgd opf 1878 (avlsbygn nedrevet), pgd og have er stor og herskabelig, ligger smukt, men med front mod nord.

12. 6. maj 1845–15. april 77 (sp Nordrup-F 18. aug 30): **Conrad Albert Rafn,** * 28. jan 99 Harridslev, Vendsyssel. Forældre: Sp paa Bogø, Otto R, († 36) af Volstrup-H og Albertine Abel. Stud Frborg 17, c okt 22 (h), sp Gøl 14. sept 25. † 15. april 77. ~[1] 16. nov 25 Ragnhild Henriette Augusta Giede, * 1. juli 01 Hillerød, sep 54, † 2. okt 71. Forældre: Kmrd, slotsforvalter paa Frederiksborg Adam Gotlob G og Christiane Charlotte Sophie Goos. – ~[2] 19. juni 57 Marie Severinsen, * 14. juni 22 Gøding, † 26. aug 71. Forældre: Gdjr, sognefoged Severin Ventzelsen og Ingeborg Madsen. Se ovf.

Hjælpepræst hos pastor Rafn

1864—68: **A. C. L. Grove-Rasmussen,** se sp Sct Hans k, Odense.
1869—71: **K. K. F. Rønne,** se Stevns frimenighed.

13. 21. juli 1877–29. okt 87 (diakon Sct Marie k, Haderslev 24. dec 63, kst sp Moltrup 67–68): **C. H. Bruhn,** fl t Rørby, se der.

14. 5. maj 1888–16. april 99 (sp Asserballe 30. dec 71): **Hans Frederik Nissen,** * 22. nov. 42 Snestrup, Paarup. Forældre: Lærer Ole Hansen N og Mette Schrøder. Stud Odense 63, deltog i krigen 1864 som officersaspirant, sekondløjtn 67, med ancienn fra 64, c 70[2] (h_1). Underkastede sig 71 i Haderslev prøve for Slesvigs generalsuperintendantur. Kst sp Rømø 15. marts 71, død pludseligt ved kirketid 16. april 99, var ved sin død under aktion for § 6. Det fortælles, at han døde m p (selvmord?). ~ 15. okt 71 Josephine Frederikke Nissen, * 5. sept 45 Tyrstrup, † 23. juni 15. Forældre: Kommissionsmægler Hans Bonnichsen N og Anne Marie Jepmond. Se ovf.

15. 3. nov 1899–23. okt 1924 (sp Holbøl 24. febr 93): **Johan Reimer Zerlang,** * 16. aug 64 Skovsbjerg, Toftlund. Forældre: Gdjr Frederik Z og Maren Schmidt. Stud Flensborg 86, c Kiel 90, hjpr Ketting 90, kap Tyrstrup-H 91, r af Dbg 20, † 23. okt 24. ~ 2. marts 93 Caroline Laura Bothilde Ferslev, * 6. maj 70 Ørderup, Toftlund, † 15. dec 50. Forældre: Gdjr Laurids Nielsen F og Bothilde Dorthea Ravn.

Pastor Z var ældste søn i sit barndomshjem; baade paa fædrene og mødrene side af gammel sønderjysk bondeslægt, af ægte dansk sindelag. Hans fader havde gjort hele treaarskrigen med paa dansk side, og han talte gerne om sine oplevelser den gang, om *Rye, Schleppegrell* og *Helgesen* og sin egen chef, *Ræder*. Børnene lyttede, og da Johan Z kom i skole i Haderslev, den forbudte danske realskole, læste han ivrigt dansk historie, Sakses krønike i Grundtvigs oversættelse, Peder Syvs viser, Ingemanns romaner, Hauchs »Thorvald Vidførle« og senere sagaerne og folkeviserne. Egentlig ville han optere for Danmark ligesom sin fætter, rektor Z, Aalborg, men hans moder var skrøbelig og ville nødigt, at han skulle forlade landet. 1887 mistede han sin moder. Han studerede i Leipzig og i Kiel, afbrudt af et aars soldatertjeneste i Pommern.

Han blev sp i Gram paa forslag af kirkepatronen, grev *Brockenhuus-Schack,* og det var sikkert ikke med sin gode vilje, at den tyske kirkestyrelse fulgte patronens indstilling. Thi de havde »et godt øje« til den dansksindede præst i Holbøl. Pastor Z fortalte, at generalsuperintendent *Kaftan* udtalte sin forundring over, at der hos Z »fuldstændigt savnedes nogen virkelige forstaaelse af og respekt for det tyske aandsliv, skønt han havde gaaet paa tysk latinskole og studeret ved tyske universiteter.« Z havde let ved at forklare denne kendsgerning ved en henvisning til sin rod i nordisk befolkning, hvis aandsliv fuldt ud kunne staa maal med og i mange henseender overgik det tyske aandsliv. Saa skiftede *Kaftan* samtaleemne.

Det betød umaadelig meget, at der her sad en præst som Z i Sdj i prøjservældets tid. Men det kom til at koste ham dyrt. Hans ældste søn faldt i den 1. verdenskrig 1917. Da skrev pastor Z det skønne digt: »I sorgens skygge«:

Jeg længes efter dig, naar lyset vælder
i blanke strømme over bygd og by,
Jeg længes efter dig, naar dagen hælder
og solen synker bag en gylden sky . . .

I november 1918, da den tyske hær brød sammen, skrev Z digtet: »Han er ikke død forgæves«:

Min søn var en af de mange,
som faldt i den store krig,
han drog afsted i sin ungdomskraft
tilbage han kom som lig.

Jeg laa i de vaagne nætter
og grundede ofte paa,
hvorfor jeg misted min ranke dreng,
jeg kunne det ej forstaa.

Men nu er jeg ved at skønne,
hvorfor min søn skulle dø,
da sprang af hans og hans landsmænds blod
et spirende frihedsfrø.

Og frøet har fæstet rødder
i hjerter i syd og nord,
det volder, vi bærer Dannebrog
frem over vor fædrejord.

Thi takker jeg Gud vor fader
histoppe i Himmerig,
forgæves er ikke død min dreng,
som faldt i den store krig.

Mange andre smukke digte skrev pastor Zerlang En stor indsats gjorde han ogsaa for Island og Islands kirkesag, han oversatte islandske sange og salmer til dansk, havde nøje kendskab til islandsk sprog og aandsliv. Z var meget dygtig i latin. Da pastor *Fr. Friðriksson* fra Island besøgte Z, spurgte Z: »Skal vi tale sammen paa dansk, islandsk eller latin?« De valgte det sidste, siges det.

Som præst var Z af den milde type, som dansk den ubøjelige. Paa Tørninglens provstisynode og paa provinssynoden i Rendsborg fremførte han med egen strenghed, men forgæves, det danske sprogkrav for folkeskolen i Nordslesvigs dansktalende sogne. Et udvalg af hans digte udkom efter hans død: »Tanker og toner« (1926). DBL XXVI, 445, Dsk islandsk kirkesag, 1924, s 1–14. Nationaltidende 24. okt 24. Se iøvr Zs tale ved mindestensafsløringen (Nationaltid 10. aug 24). Mange af hans digte blev trykt af hans ven, *Jens Jessen* i Flensborg Avis. Om hans skolesag i Holbøl, se der, se iøvr ovf s 884. (Biskop J. Götzsche).

16. 21. febr 1925–7. nov 53 (rkp Sct Michaelis k, Fredericia 1. nov 15): **Svend Olaf Torkild Philipsen,** * 20. nov 83 Viborg. Forældre: Fabrikant Ernst P og Kathinka Møller. Stud Vib 02, c 08 (1), kredssekr KFUM Viborg 08, do Fredericia 09, hjpr Sct Michaelis k, Fredericia 13, r af Dbg 43, afsk 7. nov 53. ~ 10. dec 15 Harriet Krüger * 18. febr 84 Fredericia † 21. jan 46. Forældre: Fabrikant Adolf K og Helene Robby.

BM DKU 19, do, Hoptrup højskole 26, fmd 32, kredsfmd KFUM og K 29, stiftsudv Kirk forbund, 33, provstirepræs DKU til 49.

Udg 49: Saadan levede jeg, 2. opl 55, 65: Kan undere forklares?, endv pjece om daaben, fast anmelder ved Jy Tid, skr talr afh og bladartikler.

Rejsepræst for Kirkelig foren f IM i Danmark 54—66 (bopæl: Fredericia).

Pastor Ph skriver: Jeg var lykkelig, da pastor Bartholdy opfordrede mig til at blive rejsepræst, og jeg var ikke i tvivl om, at min bopæl saa skulle være Fredericia, hvor jeg jo var godt kendt fra mine yngre aar. Det blev til 12 herlige aar, hvor jeg kom hele Danmark rundt fra Bornholm (flere gange) til Vestkysten og fra Skagen til grænsen. Maaske mest til købstæderne, men ogsaa til en mængde kredsmøder for unge og ældre, missionshusjubilæer, nationale møder, og store stævner, hvor jeg især mindes det store Ertbøllemøde ved Farsø, store stiftsmøder i Odense, Badmintonhallen i Esbjerg, og mange flere.

Ganske interessant er det, at mit første offentlige møde var en eftermiddagsgudstjeneste som 24 aarig kandidat i Viborg Domkirke, hvor jeg var døbt, og her sluttede jeg som rejsepræst i Hans Tausens hus, der var stuvende fuldt, den 15. febr 1966. Min sidste gudstj havde jeg for resten i den reformerte kirke her i byen. Ret pludseligt følte jeg mig træt og gik derfor »paa aftægt«, men jeg keder mig ikke og har et efter alderen godt helbred. Jeg har nok at gøre med at tygge lidt teologi og mine to gamle hobbyer: kulturhistorie (fast anmelder ved Jydske Tidende) og Zoologi, og paa min daglige tur ind i byen faar jeg mangen god samtale med nogle, jeg har døbt, konfirmeret eller viet for mange aar siden, og som altid kan kende mig, om ikke paa andet saa paa min ranke ryg! Jeg har levet et rigt liv og har uhyre meget at sige baade Gud først, men ogsaa mennesker tak for. Og spørger De mig om tomme kirker, maa jeg svare: Saadanne har jeg aldrig været i, og det samme gælder de forskellige missionshuse og andre lokaler. Jeg har elsket at rejse, men kunne ikke lide at flytte, saa derfor søgte jeg aldrig fra Gram, selv om jeg fik tilbud nok. Det blev til 29 aar og nu foreløbig 13 i Fredericia. Jeg elsker livet og har en stor vennekreds, men jeg er ogsaa helt sikker paa, at Gud har givet mennesket en sjæl, som ikke dør samtidig med legemet.

Pastor Ph har i Dn A 1948 fortalt om de 13 gange han har været i livsfare, bl a om affæren 26. marts 1938, da storforbryderen Mozart Lindberg kidnappede ham.

Hjælpepræst hos pastor Philipsen

1941—43: **J. K. Hougaard,** se kkp Sct Pauls k, Aarhus, (nu i Canada, konvert til Romerk).
1943—45: **F. S. Vendelhaven,** se rkp Sct Pauls k. Aarhus, (nu Jelstrup-M).

1945—46: **O. Bisgaard**, se Fredericia.
1946—48: **J. E. Bjerre Hansen**, se Hinge-V.
1948—51: **H. R. H. Hegnsvad**, se kkp Skive-R, (nu rkp Holstebro-M).
1951—52: **Børge Frello**, * 1. jan 22 Outrup v Varde, fader: gdr, stud Tarm 43, c Aarh juni 49 (1—102). Missionær i Pakistan 52, † 23. febr 58, ~ 27. maj 50, Ida Pauelsen Christensen, * 24. okt 29 Henne, fader husmd.

Pastor **Th. Philipsen** skrev i Kr Dagbl:

Da det nu er klarlagt, at det var ved en regulær færdselsulykke, pastor Frello saa tragisk mistede livet paa vejen mellem Mardan og Risalpur den 22. febr, maa jeg have lov til at skrive et ord om denne min næstsidste hjælpepræst i Gram.

Baade han og hans unge hustru stammer jo fra det lidt barske Vestjylland og er præget af den flid og nøjsomhed i forening med den stærke tro, som er et særkende for disse egne. Glimrende begavet var han og dertil myreflittig. Efter en meget fin embedseksamen blev han en overgang lærer paa Holmsland Klit, hvor der ikke findes et træ, knapt nok en busk, men havet i vest og den store Ringkøbing fjord i øst, saa da han kom til oasen i Gram med de høje træer, syntes han lige straks, det var som at komme i fængsel.

Men her fik han saa sin første og eneste præstegerning i Danmark i aarene 1951—52, og forbavsende hurtigt »faldt han til«. Han vandt straks alles hjerter, og som den begavede og redelige prædikant, han var, og flittig til syge- og husbesøg, havde han altid en fyldt kirke.

Han elskede at diskutere, men aldrig har der været et ondt eller bittert ord imellem os, selv om vi jo af og til kunne se lidt forskelligt paa et og andet, thi i hovedspørgsmaalet: omvendelse, frelse og fortabelse var vi helt enige.

Hans hu stod til at komme ud paa missionsmarken, og med de uhyre smaa fordringer, han og hans kone stillede til livet, var han særdeles velegnet til at komme i Pathanmissionens tjeneste. Efter et kort ophold i England gik saa rejsen til West Pakistan, hvor han efter at have lært de vanskelige sprog blev sognepræst for den lille lutherske menighed i Risalpur og leder af præsteskolen. Mangfoldige er de baade kloge og muntre breve, vi modtog, om arbejdet derude, altid fyldt med glæde over tjenesten, selv om den ofte kunne føles sælsom. Spændende var det, da det første barn ventedes, om det blev en dreng eller en pige; de skulle jo nødigt »miste ansigtet« blandt muhammedanerne; men det blev jo en dreng.

Nu glædede de sig til den 12. marts at skulle rejse hjem paa ferie og gense gamle venner i Danmark, og vi forstaar jo ofte ikke Guds tanker, men ogsaa om Frello kan det siges, at »her plukkede Herren et æble, som ikke var ormstukket«. Kun 36 aar blev han, og derfor rammer dette punktum saa haardt, først hans kone med de 3 smaa børn og dernæst hans gamle fader, som havde glædet sig saa inderligt til endnu en gang at se sin store dreng.

1952—53: **J. Riger-Kusk**, se Aal.

17. 28. marts 1954 (sp Raaby-S 8. maj 36): Provst **Steen Rejnholdt Christiansen**, * 24. sept 08 Lemming. Forældre: Mejeribestyrer Christian C og Petrea Marie Hestlund. Stud Randers 28, c 36^1 (h_2). Provst Tørninglen provsti 23. sept 61, r af Dbg 68. ~ 8. juni 36 Grete Larsen-Ledet, * 31. dec 09 Aarhus. Forældre: Afholdsagitatoren, red Lars L-L og Nielsine Kirstine Kathrine Nielsen.

Litt: H. Hejselbj. P.: Den nordslesvigske Kirke, K.o.S. 1954, s 228—34. Caroline Em. Andersen: G gods hist, 1926, (460 s), Præsteindb 1690—1768 i Sdj aarb 1913, 17 f, H. P. Sørensen: Træk af G sogns hist, 1963, pastor F. C. Clausens optegn om litt: Gram, 1776, Sdj mdskr, 1963, 272 f, Aug. Fr. Schmidt: Fra vinterens folkeliv i G og Ribe omegn, Jul i Vestjyll, 1948, 28 f, do 1947, 37 f, do Mellem Ribe og Gram, Sdj aarb 1952, 28—103, do Sognene omkr Gram slot, Sdj md skr 1959, 105 f, 129 f. Amtssygehusets 100 aars jubilæumsskr, 1960, L. Blauenfeldt: IMs hist, 1912, s 116, Torkild Philipsen i DnA 1948, 95 og 1949, 104 f. J. B.: Fra gamle dage 1912, 91, 207, 208, 210, 211, Carsten Petersen: Slesvigske Præster, 1938.

LINTRUP—HJERTING

Lintrup sogn, 3948 ha, grænser mod nord til Kongeaaen, mod syd til Hjortvad aa, omfatter det nordvestl hjørne af Rødding bakkeø. Kongeaadalens hedeslette (2 km ml aadalen og bakkeøens skrænt) er smuk, store enge med vandingskanaler, mod nord har bakkeøen her skarpt udformet skrænt mod hedesletten, navnligt lige over for Foldingbro, med kløfter og smaadale, kildevæld og bække, der falder stejlt ned mod Kongeaaen. Skraaningerne er skovklædte eller lyngklædte. Smuk udsigt fra det højeste punkt, 69 m. Mod syd skraaner landet mod Hjortvad aa. Sognet ligger paa grænsen ml øst og vest, løvskove mod øst, naaleskov mod vest. God jord mod øst, sandet mod vest. En del mose. Spredt bebyggelse. Byerne Lintrup med centralskole, opført 1913, sidst udvidet 1959, med bibl, fh fra 1923, kro. – Dover med *Kongeaadalens ungdomsskole,* opr 1960 i tidl skole, Mejlby, Tornum (fh nedlagt). Bebyggelser: Foldingbro med kro, Aarlund, Skovlund, Barsbøl, Vimtrup, Kastbjerg, flere større gaarde, Skærbæk vandmølle (nedlagt).

Oldtidsminder: Ved Skærbæk mølle en langdysse, 98 m lang, 47 høje, flere anselige, 8 høje i smuk række langs Kongeaaen. En langdysse og 145 høje er sløjfet. Ved Dover og Tornum gravpladser fra jernalderen. (Nat mus Aa 1931). 4 høje under pgd er fredet. Adskillige oldtidsminder ødelagt under krigen af tyskerne.

I **Dover** har der været en kirke, bestod af skib, kor og taarn. Den omtales af Ribe oldemoder som øde, men en tradition vil vide, at den blev ødelagt af Wallensteins tropper (Danm kirker, XX, Had a, 779). Indtil omkr 1900 var der synlige rester. Dover sogn blev delt ml Lintrup og Skrave.

En helligkilde nævnes ved Mejlby (Sct Karens kilde) (Sch DH 155).

Ved Foldingbro var der tidl toldsted.

Til **Tornumgaard,** som udstykkedes 1797, knytter sig mange sagn (f eks om en kgl forpagter, der skal være blevet myrdet af sin anden hustrus elsker. Hans dødsdato mangler paa det epitafium, han lod sætte over sig selv i L kirke). Ogsaa den gl Skærbæk mølle, hvortil nabosognene havde mølletvang, og hvor der blev drukket og snakket tæt i møllestuen, fortælles der en del om. Helt fra 1570 var der toldopsyn ved Kongeaaen. En gren af den gl oksevej gik gn sognet, Foldingbro var overfartssted ml Nørre- og Sønderjylland. Her mødtes folk fra alle kanter, og der fortælles om smuglerl, toldkneb o s v. Først 1920 ophævedes tolden her, og man kunne passere frit, og man sang: »Sorgomsuste Kongeaa, atter skal din vove gaa glad igennem enge«.

Genforeningsmindesmærke i L: »Aarene lange skulle vi frem / længtes mod Danmark, vort ældgamle hjem / Grænserne faldt, mens aarene rinde / stenen skal staa som taknemmeligt minde.

Sognet har været dansk gennem tiderne. Stemmer ved rigsdagsvalg: 1870: 177 dsk, 13 tyske, 1920: 296 dsk, 9 tyske, 9 soc. Ved folkeafstemningen 1920: 734 dsk (318 tilrejsende fra Danm), 82 tyske (44 tilrejsende fra Tyskland), 1964: 529 dsk, 1 tysk.

Under den prøjsiske administration var sognet delt i 4 kommuner: L, Dover, Tornum, Mejlby. 1 gaard og 3 huse i L var kongerigske enklaver, samt 1 gd i Dover.

Hjerting sogn, 1271 ha, hører til Frøs herreds bakkeø, højeste pkt mod NV, 59 m, stortformet landskab, god jord, gode aa-mader. H skov. Sognet gennemskæres af en dal med den lille H bæk. Mod vest H mose. Afvekslende østjysk natur, smukke gaarde, veldyrkede marker. – Byen H med fh fra 1905. H by har nogenlunde bevaret det gamle landsbypræg, med en kreds af gaarde omkr en aaben plads. Kirke og kro. Skolen udvidet 1953. I øvrigt spredte bebygg, mange mellemstore gaarde.

Gastrupgaard blev 1690 delt i 3 fæstegaarde, 1862 kom en fjerde gaard til. Den ene af gaardene har siden 1773 tilhørt slægten **Boisen**, den anden har siden 1822 tilhørt slægten **Wind**. (Paa den ene af gaardene har der i mange aar ruget sorte storke (nu ikke mere)).

Oldtidsminder: 7 høje, fredet, 35 ødelagt.
Sognet blev 1796 lagt under Had amt.
Sognet er rent dansk. 1870: 67 d, 1 tysk, 1920: 275 d (102 tilrejsende), 22 tyske (6 tilrejsende), 1964: 199 d, 1 tysk.
Sognet var én kommune i prøjsertiden. 2 gaarde og 12 huse hørte til de kongerigske enklaver.
Genforeningssten i L, Dover, Tornum og Hj.

Af den ældre præstehistorie

1342 nævnes mag *Jakob* som sp her. Den første luth sp var *Laurits Nielsen,* som blev stud fra Ribe 1502. Den næste sp, mag *Anders (Andreas) Barsbøl,* † 1584, havde studeret i Wittenberg og dér udgivet Joh. Spangenbergs »Kort undervisning paa dansk, 1555: En husvalig lærdom om smaa børns daab, efter Bugenhagen, med tillæg om Kvinder, som reder til barsel.« Han efterfulgtes af sin dattersøn, *Jakob Knudsen* (1619), og han efterfulgtes af sin søn, mag *Andreas Jacobsen Lintrup* († 1668). Pgd brændte 1650. Sognet og dets præst led meget under svenskekrigene, især 1658–59. Epitafium. Provst *Jacob Sørensen Lintrup* (1664–78) var bondesøn her fra Lintrup, han var gift med en søster til bispinde Kraglund, Ribe. Hans søn var den lærde biskop og præstelærer, *Søren Lintrup,* født her ca 1669, som stod saa højt i gunst hos dronning Sophie Amalie, og som var særlig ivrig for den gamle akademiske disputerekunst, ret en ortodoks teolog. Provst, mag *Chr. Laursen Wellejus* (1678–1730) af Sct Knuds k, Odense, havde været hører i Ribe, blev gift med en dt af biskop *Kraglund,* Ribe, en søster var gift med *F. Koch,* Døstrup. Provst W blev omtalt som »heel venerabel, gudelig, vel begavet, baade hos høje og lave havde han anseelse, for belevenhed, veltalenhed og gravitetisk opførsel«. (W, II, 317, Tr 201). Hans 3 sønner blev præster (i Gram, Føvling-H og Laastrup-S). Hans 2 døtre blev præstekoner (*Stoud,* Sønder-sø, og bispinde *P. J. Hygum,* Aarhus). *P. J. Hygum* blev successor 1719, sp 30, men flyttede tilbage til Hygum, hans faders embede 1732 som successor, blev 1736 sp V Frue k, Aalborg, aaret efter sp Budolfi k, smst, 1738 biskop i Kristianssand, og s a biskop i Aarhus. *Chr. Wellejus* blev magister 1690 og provst 1711, han prædikede for kongen i Kbhvn og i Kolding og for enkedronning Charlotte Amalie. Han led megen modgang. 1681 brændte pgd med alt, hvad de ejede. Hustruen, som ventede sit første barn, blev ført til Ribe, og mens hun laa i barselseng, døde hendes fader. Senere oplevede han tabet af sine to sønner, præsterne i Føvling og Laastrup, 1718 brændte 26 fag af pgd med alt indbo, haandskrifter og bøger, medens W var paa embedsforretning i H. Da han dec 1719 fejrede sin yngste datters bryllup med *P. J. Hygum,* hvortil den ældste datter, gift med pastor *P. O. Stoud,* var kommet, blev Stoud og hans unge hustru syge i bryllupsdagene, døde og begravedes samme dag. Deres efterladte 3 smaa piger blev opdraget i L pgd. Flere gange berøvede tyveknægte ham værdier. Kirken brændte 1690, ilden opstod ved uforsigtighed, da man begravede et ægtepar fra en gaard ved kirken. Midt mens W stod og holdt ligprædiken, brød ilden løs i kirken. Derefter maatte gudstj i længere tid holdes i pgd. Alt dette bar W med stor taalmodighed. Værre var det, da hans broder, der var degn i Rødding, forsynede en omstrejfer med et tiggerbrev med falsk navn under, altsaa et falskneri; øvrigheden ville fængsle ham, men af hensyn til familien og omstændighederne gik naade for ret 1719. De sidste aar var svære. W faldt paa vej til skolen paa den haarde, frosne jord, og derefter maatte han døje et langt, smertefuldt sygeleje. Fra sygelejet sendte han en sidste bøn til sin konge, skrevet som det synes af hans hustru paa deres guldbryllupsdag 15. juni 1730, prentet med umage til »den stormægtige monark og allernaadigste arvekonge: »Saasom jeg fattige, gamle mand i min alders 74. aar og embedes 53. aar har ligget 19 uger paa min sygeseng, ej vidende, hvor snart min Gud behager ved døden at bortkalde mig« osv, beder han om, at hans hustru maa sidde i uskiftet bo. Kongen glemte at ønske tillykke, og 10 dage efter døde W. Fru W overlevede ham i 8 aar, hun fik som sin mand en skade ved et fald og laa til sengs i 1½ aar. Paa deres gravsten blev skrevet Jh aab 7, 14 (disse som er kommet ud af den store trængsel). (353). Epitafium.

Peder Jacobsen Hygum (1719–32) er det mest kendte navn i Lintrups præstehistorie. Han blev senere biskop i Aarhus (1738), hvor hans nidkærhed og lærdom med rette blev respekteret. Hans fader var provst i Hygum og selv giftede han sig med *Karen Wellejus,* dt af forgængeren her i Lintrup, hvor han blev adjungeret sp 1719 og sp 30. Men han opgav embedet her 1732 for at blive hjpr hos sin gamle fader i Hygum (se der). Han var typisk pietist af den hallensiske skole, streng i sine bodskrav. Han overførte salmen »Jesus, din søde forening at smage« til dansk. (Første gang paa dsk i Pontoppidans salmebog 1740). Hans svigerfader, Wellejus, betød ogsaa meget for ham. W var en betydelig prædikant. Der var vækkelse i L i disse aar. Lærer *Niels Astrup,* der var huslærer hos Hygum, fortæller med varme derom, især om Hygums hustrus omvendelse. Senere kom Brødremenighedens folk og talte, og der blev baade modstand og forfølgelse. Møderne blev holdt i hjemmene, og der kom mange. Men man talte ogsaa om, at der i disse aar var »lidt lummert« ved Kongeaaen.

Mikkel Christiansen Boysen (1732–74) af Rødding-S. Biskop Brorson skriver 1743, at Boysen prædikede over Acta 13, 26: Guds kærlighed i at sende os sin søn. »Han gør sig flid med ungd, som ogsaa svarede skikkeligt. Mgh var meget bevægelig« (Vis 9). Samme tilfredshed viste biskoppen 1751. Boysen efterfulgtes af sin søn, provst *Chr. Boysen* († 1804).

1804–30: *Peter Kaae* var fra Tiset, Aarhus stift. Hans søn blev sp i Tikøb.

1830–38: *Jens Carl Strarup* var fra Pilshuse v Nyborg, havde været sp i Højrup.

1838–50: *Peter Kragh,* fl t Øsby, se der. Havde været missionær i Grønland, omtales af

H. Ostermann som en betydelig missionær, skrev int beretninger til bibelselskabet, dyrkede astronomi, oversatte dele af Bibelen til grønlandsk. Han blev senere mod sin vilje dekoreret af prøjserne med et ridderkors og den prøjsiske ørn.

Tiden 1850–1920

Pastor *J. L. Bøggild* (1850–58).

Pastor *J. P. Bøttiger* (1858–67) blev afsat af tyskerne efter edsnægtelse. Var en stilfærdig, god dansk præst af den gamle skole. Højkirkelig, »noget stiv«. J. C. Christensens moder havde tjent hos ham, da han var præst i Sdr Omme.

De følgende præster var rent tyske:

Pastor *Hermann Roll* (1867–82). Pastor *P. J. Juhl* (1882–93) fl t Rise. Pastor *L. H. J. Godt* (1893–1911) fl t Graasten-A. Pastor *K. F. W. Nissen* (1911–20) var en lærd teolog, hvis prædikener folk ikke forstod. Kirkegangen var ikke god, men han blev afholdt her for sin flittige tjeneste i sognene under krigen og den spanske syge.

Biskop *Johs. Gøtzsche* skriver (Livserindr, 160): *Nissen,* Lintrup, var dygtig og afgjort tysk. Han var den mest politisk vidende og interesserede af præsterne. Som præst var han ikke anset. Han var klog nok, men naar han prædikede, sagde folk, at det var saa fattigt. Det var, som om han ikke kunne finde ord for sine tanker, men naar han diskuterede, var der ingen vanskeligheder. I krigstiden havde han hjulpet sine sognefolk meget, og det skønnede de paa. Men de gik ikke i kirke hos ham og ønskede, at han skulle flytte. Han var en daarlig økonom, saa hans folk maatte hjælpe ham. Han var, syntes jeg, tysk type, idet han var præsteembedsmand. Engang jeg talte med ham i toget om politiske forhold, blev han hurtigt heftig. Jeg sagde, at hvis Tyskland ikke var blevet slaaet i krigen, havde vi ikke faaet en tomme af Sønderjylland, og jeg citerede det i den anledning kendte »Fra Adria til Skagen«! Senere skrev han, at det kunne ikke nytte at tale om de ting, for vi kunne ikke forstaa hinanden. Jeg fandt dette saa groft, at jeg vist ikke senere talte med ham. Han havde meget med lønningsspm at gøre og udtalte en dag, at under visse betingelser burde alle tyske præster nægte at fungere. Jeg svarede ham kort, at for vor skyld maatte de gerne rejse straks. Vi skulle i løbet af 8 dage have tilstrækkeligt af danske præster i Sdj. Jeg beklager egentlig, at jeg saaledes paa en maade kom paa tværs af ham. Der var meget klogt i ham og ogsaa noget, der tiltalte mig. Men da han saa rejste til Flensborg og blev sekretær i den tyske forening og tog fat med altyske standpunkter og agitation i det sdj spm, mistede jeg jo sympatien for ham. (Se i øvr under Skrave sogn, hvor han var kst 1½ aar, samt s 898 her).

Tiden 1864–1920 blev præget af modsætningerne mellem det rent danske pastorat og alt, hvad der kom fra tysk side. De tysksindede præster drev efterhaanden mange familier ud af kirken, de sluttede sig til frimenigheden i Rødding; den nationale front styrkedes, naar man samledes og sang af »den blaa sangbog«. Mange gik over grænsen ved Foldingbro til kongeriget og deltog i møder og gudstj. De ville høre danske talere. Et udslag af, hvad man lærte i Danmark, var oprettelsen af det første andelsmejeri syd for Kongeaaen, i Mejlby 1884. Selv da grænsen under krigen var lukket, sneg mange sig over aaen i nattens mørke.

I den folkelige vækkelse, som gik over Sdj omkr 1840–50 var Hjerting sogn blandt de første. Det betød meget, at man havde Rødding højskole som nabo, og adskillige af de unge søgte dertil. En ny vækkelse gav deres liv en ny retning og nye maal. Resterne af et gl sognebibliotek med slidte danske bøger vidner om, at de ikke havde lyttet forgæves paa højskolen. En kristelig vækkelse fulgte efter den folkelige vækkelse ved pastor *H. Svejstrups* levende, grundtvigske forkyndelse i Rødding. Da Rødding frimenighed dannedes efter Svejstrups bortrejse 1874, var der straks ikke mange udmeldelser af den tyske statskirke. Man følte sig saa hjemme i det gamle kirkehus med kirkegaarden, hvor slægterne hvilede. Men efter 1900 tog udmeldelserne fart. Og endnu omkr 1955 var 33 pct af bef medlemmer af frimenigheden. Især under den 1. verdenskrig fik statskirken et nationalt tysk præg, som ikke huede de dansksindede.

Kirkeminister, højskoleforstander *A. Fog Pedersen* har skrevet i Sdj mdskr 1947 om »den gejstlige bonde«, *Johs. Pedersen,* † 1871.

Tiden efter 1920

Ingen kirkelige vækkelser har præget sognet de sidste menneskealdre. Den nære afstand til Rødding og Askov mærkes i begge sogne, lidt IM og Lt Mf.

Den første danske præst efter genforeningen var pastor *H. J. Toft,* som var sønderjyde, nært knyttet til Brødremenigheden, og tidligt følte han kaldet til at blive missionær. Han blev grundigt uddannet i Breklum, og efter et kursus i England blev han missionær i Øst Jeypore, 100 mil fra Indiens østkyst midtvejs mellem Madras og Calcutta. Han arbejdede flittigt paa at oprette missionsstationer i Kalahandi og Mali, egne med megen malaria. Han blev syg, maatte forlade arbejdet en tid, blev derude, og 1910 blev han gift. Han var ikke forlovet, da han rejste ud 1907, han friede pr brev, og nogle aar efter rejste hans forlovede derud. Skønt T døjede meget med malaria, arbejdede de videre i Jeypore, indtil krigen brød ud i 1914. Som tysk undersaat blev han interneret af englænderne i en lejr i Akmednagar og 1916 hjemsendt med hele familien, en farefuld sørejse syd om Afrika, da minefare og undervandsbaade truede. Han blev vikar i Skrave, og her oplevede han genforeningen, en begivenhed, der glædede ham og hans hustru meget. De hørte begge til den dansksindede befolkning. 1921–24 var han saa sp i Lintrup-H, hvor han øvede en god gerning, præget af hans forbindelse med Brødremenigheden og hans missionærvirksomhed. Men missionskaldet havde han stadig; da det amerikansk-lutherske missionsselskab, som havde overtaget arbejdet i Jeypore, manglede missionærer, fik T og pastor *Andersen,* Arrild, tilladelse til at rejse derud igen 1924, og det var han glad for. En kreds af missions-

venner i Sdj sluttede op om dem, og de følte sig ikke som amerikanske, men som sønderjyske missionærer. Senere blev missionsmarken overtaget af DMS, og under vanskelige kaar gjorde han et stort arbejde, indtil han døde 1934 og blev begravet i Waltair. Han skelnede stærkt mellem at være missionær og at være præst. Præsten skulle være hyrde for menigheden, missionæren skulle forkynde for hedninger. I Lintrup var han hyrden, som samvittighedsfuldt tjente i menigheden. Som missionær var han mest pionermissionær, men han fik ikke lov til at se store resultater af sit arbejde. (Aug. Toft: I evg tjeneste, 76 f). Se i øvr under Skrave sogn, hvor han virkede 4 aar.

Pastor *A. Friis-Christensen* (1924–40) stod hele sin præstetid IM nær, men uden stærkt partipræg. Han skriver hertil meget beskedent om sin præstegerning, at der »ikke var meget at tale om«. Han glædede sig over forstaaelse fra menighedernes side for at faa kirkerne restaureret. De kirkelige forhold var nu faldet til ro efter tyskertiden, baade folkeligt og nationalt, og han mærkede glæde over, at der var kommet en danskfødt præst hertil.

Pastor *P. J. Overgaard* (1940–49) IM, se Bording. Han skriver, at sognet har været grænsesogn, stærkere aandelige bevægelser har, bortset fra det nationale, ikke i de sidste menneskealdre bevæget sindene. Den korte afstand til Rødding og Askov præger. Nogen paavirkning i L fra IM, i H tillige fra Lt Mf.

Pastor *S. Christensen* (1949–58) se Nordborg, skriver: Sognene tog vel imod deres unge præst. Han blev brugt baade til daglig og om søndagen. Der var solid og god kkg, ca 70 i L, ca 30 i H, paa alm søndage; et bredt udsnit af befolkningen var regelmæssige kirkegængere. En stilfærdig befolkning med en trofast kristendoms form: menneske først, og saa kristen. Forkyndelsen skulle være jævn og enkel. Der var endnu i disse aar en ret stor flok unge (ca 100), der med glæde kom i pgd. Et stort fælles sommerstævne samlede mange fra begge sogne. Der blev indledet med festgudstjeneste i begge kirker om fmd, om eftm var der folkeligt møde i pgd, og om aftenen amatørteater samme sted, ofte sluttet med fakkeltog.

Pastor *Aage Jespersen,* (1958–67) se ndf.

Den store begivenhed i disse aar har været aabningen af *Kongeaadalens ungdomsskole* 3. nov 1960, indrettet i den gamle Dover skole, ved amtsvejen ml Brørup og Rødding for 36 drenge og piger, en efterskole med videre undervisning, ejet og ledet af *Inger* og *Carl Press,* som fra 1948 havde ledet Ellede friskole ved Kalundborg. Ungdomsskolen sogner til Rødding frimenighed.

Pastor *Knud F. Holm* har virket her siden 1967.

1967 skrives: Kkg 3–4 pct, intet særligt partipræg. En del gammeldags kirkelighed, møder og ungdomsgudstj i pgd, DdU (200), lille IM kreds, kirkeblad.

Blandt lægfolk nævnes:

Initiativet til oprettelse af Sønderjysk Skoleforening 1892 blev taget af højskoleforstander *Salling,* Ribe, fra Lintrup.

Blandt IMs ledere nævnes smed *J. P. Hansen,* Tornum, * 87, kbmd *Jensen,* L, mejeribest *Simonsen,* H, * 87.

Andre: Gdjr *Hans Thonesen,* L, * 85, kirkeværge gdr *Peder Bojsen,* L, * 78 fmd menighedsraadet, i sogneraadet, gdjr *Jørgen Skovmand,* H, kirkeværge, gdjr *Matthias Termansen,* Dover, betød meget i menighedsraadet. *Marius Nielsen,* Vimtrup, var i en aarrække fmd for menighedsraadet.

Gennem mange aar var kroejer *Herluf Andersen* organist ved Lintrup kirke. Han var en fin mand i kroen og afholdt som organist. Jyllands-Posten havde afskedsinterview med ham med overskriften: »Den sidste salme og den sidste bajer.«

Menighedsraadet, der valgtes 1961 og som fortsætter 1965, har med gdjr *N. Schultz* og gdjr *Kjeld Christensen* i spidsen faaet restaureret L kirke, tilplantet 6–7 ha præstegaardshede med gran samt reguleret præstegaardens engarealer ved Kongeaaen, med dette sidste bistaaet af gdjr *Svend Petersen* og gdjr *Aage Sørensen,* Hjerting. H kirke blev smukt hovedrestaureret 1934–35. Fmd for menighedsraadet var da gdjr *P. Bojsen.*

Førstelærer *Herluf Thomsen,* Hjerting, er en interesseret lærer og har virket for ungdomsforeningen, hvis fmd han har været gennem nogle aar. Tidligere var gdjr *Jes Friis* en dygtig fmd gennem mange aar. I ungdomsforeningen har man afholdt foredrag, gudstj, gymnastik, ligesom man har lagt ungdommens forlystelser i gode rammer. Gdjr *Chr. Christensen,* Hjerting, har gennem mange aar været kasserer i De danske Ungdomsforeningers Landsforening. Smed *Egon Madsen* er nu fmd for DdU her.

Som et vidnesbyrd om stemningen under krigen 1914—18 i sønderjyske hjem skal gengives nogle smaa uddrag af en interessant dagbog, ført af en god dansk, ældre dame i Lintrup: 3. aug 1914: Kl 5 holdt pastor Nissen gudstjeneste med altergang for dem, der skulle drage i krigen her fra sognet. Han opsendte mange bønner og gav dem, der skulle afsted, gode raad. Det var en gribende og sørgelig højtidelighed. Til slut trykkede præsten alle, der skulle afsted, i haanden.

9. aug 1914: I dag holdt vor præst en meget bevæget gudstjeneste, og mangt et øje var vaadt. I saadan en trængselstid er det, som om ordet har mere ærinde til mennesker. I aftentimerne er der altergang for alle dem, der venter paa indkaldelse. Præsten og hans unge frue er hver dag paa farten til de mange hjem. Ingen er forbigaaet. De har efter bedste evne trøstet enhver.

Juledag 1914: Gud give, at julefreden maa finde vej til alle de beklemte hjerter. Det er dejligt frostvejr, og folk strømmede til kirke.

Paaskedag 1915: Man lever saa trist i tanke og sind, skønt solen skinner og fuglene synger Vorherres pris. Men derude, fjernt fra hjem og kære, fælder dødsengelen de unge, haabefulde mennesker som et haglvejr hærger en frodig kornmark.

Saa følger skildringer af sørgegudstjenester for faldne, af kirkeklokken, der sender sine sørgende malmtoner ud, naar der kommer dødsbudskaber fra slagmarkerne. Herren hjælper, omend det til tider er svært.

1. april 1917: Konfirmations søndag, ingen varme i kirken. Kullene er beslaglagt. Ingen orgelmusik, degnen og organisten er indkaldt. Præsten forretter det hele. Vi længes efter fred. Hvornaar vil Vorherre, vor himmelske fader stille al den jammer og nød? Præsten kommer i aftentimerne og bringer dødsbudskab til de stakkels forældre eller hustruer.

27. okt 1918: Der er noget i gære. Vi tror, at krigen snart faar ende. Der er røre i den danske befolkning. Mange er syge (den spanske syge), Herren hjælpe os gennem alt det svære.

8. nov 1918: En lykkelig stund under Dannebrog.
Jul 1918: Folk hastede til kirke som de har gjort det hver krigsjul. Men hvilken forskel? I dag er krigens nød og larm til ende, og der er glæde i de hjem, hvor deres kære er kommet tilbage. Men savnet og sorgen er usvækket i de hjem, hvor deres kære ligger i fremmed jord. Gudskelov: Julen bringer bud om fred til alle.

(Ved pastor S. Christensen)

Skolen

Sognenes struktur forandres langsomt: Lintrup skolevæsen centraliseredes 1959. Tre skoler nedlagdes dette aar, ligesom to fh er nedlagt. Fra Hjerting skole sendes ældste aargang til Rødding skole. Mejlby mejeri, der var landsdelens ældste, nedlagdes 1964.

Tornum havde fh og toklasset skole. Fh og skole nedlagt 1959. Skolen nu mekanikerværksted. Mejlby med toklasset skole, nedlagt 1959, nu mekanikerværksted. Dover med treklasset skole, nedlagt 1959, nu ungdomsskole, der sogner til frimenighed og friskole i Rødding. Centralskole i Lintrup fra 1959. Hjerting skole har to lærerkræfter. Ældste aargang søger skole i Rødding. Der var et tredje fh i Foldingbro nord for Kongeaaen, der gennem tiderne har haft en del betydning; det søgtes af den nordlige del af L sogn. Nu nedlagt, solgt til møbelforretning. Ungdommen søger delvis til Lintrup efter skolevæsenets centralisering.

Fra genforeningsaaret 1920 og godt et par snese aar frem i tiden var førstelærer *L. Laursen,* en stout og myndig lærer i L. Dette fik udtryk ved kirkens restaurering i 1939. Kirken havde fra branden 1690 ikke haft nogen apsis, men en saadan var under opførelse, da førstelærer *Laursen,* der ikke var medlem af menighedsraadet, fandt søjlekapitæler i jorden ved koret. Mod menighedsraad og arkitekt, der ikke ville have nye forhandlinger, fik L ved henvendelse til Nationalmuseet byggeriet standset, og kirken fik fem søjler med tvedelte inderblændinger svarende til Vilslev kirke, Ribe amt. L sørgede ogsaa for, at kirken bevarede sit graastensdige, der ligger saa smukt ud mod landsbygaden.

I øvr betydende lærere: Lærer *Ejnar Kaas,* * 96, lærer her i Tornum 20, fmd DdU, i menighedsraadet. Lærer *N. K. M. Henriksen,* * 93, lærer Hjerting 20, i sogne- og menighedsraad. Lærer *Søborg,* Dover. Førstelærer *Vilhelm Jørgensen,* Dover. Førstelærer *H. Friis,* H.

Leder af centralskolen er førstelærer *Hinge.*

Verdenskrigen kostede sognet 31 faldne. Mindetavle i kirken og paa kg. I besættelsestiden blev en del skov hugget ned af tyskerne og en dyb panservgrav blev gravet gn L sogn.

Ved indkørselen til gaarden Marienlyst ligger højt paa bakken over Kongeaadalen et privat opsat befrielsesmærke, sat 1945 af gdjr Søren Peter Sørensen, Marienlyst, L sogn. Ved slutningen af anden verdenskrig var der saa vidt vides 15 kanonstillinger omkring gaarden. De naaede ikke at blive forsynet med kanoner. En af disse kanonstillinger, der var beregnet til at beherske den brede Kongeaa-dal, bevarede Sørensen, satte midt i stillingen, der er omgivet af brøstværn, en sten med indskriften: »Guds Naade alene skaanede vore Hjem for Ødelæggelse«. Der er herfra en vældig udsigt over de skovklædte stejle skrænter ned mod dalen. En af kløfterne under mindesmærket hedder »æ dejtrouw«, dejgtruet. Her er der en dam, kaldet **Himlene** og en kilde, som i sin tid blev anset for hellig kilde. Gaarden faar endnu vand derfra.

1924: Kkg nogenlunde, ikke mange alterg, intet mh, 3 fh, ingen særlig fattigdom eller rigdom. Intet særligt, bef uden partipræg. 1935: Kkg 5 og 12 pct, gammeldags kirkelige forhold, kun ringe aandeligt liv, u p, ca 300 til Rødding frimgh, 2 smaa IM kredse. 1947: Kkg 4 og 7 pct, almindelig velvilje, men uden større aktivitet, ikke særligt partipræg, ungdomsarb ud fra pgd, DMS, 250 til frimgh, IM kreds, 2 sdsk, 2 DdU, kirkeblad. 1955: Kkg 7 og 9 pct, en del gl kirkelighed, et meget bredt udsnit af bef søger kirken, stor velvilje, ikke særligt partipræg, velbes ungdomsm i pgd, meget smaa IM kredse, 4 DdU, 220 til frimgh. 1963: Kkg 3–4 og 5–6 pct, en del kirkelighed, velvilje, ikke særligt partipræg, DdU (100), ungdomsarb i pgd, 25 og 25 af de største hjem hører til Rødding frimgh, lille IM kreds, 2 fh, kirkeblad. Problem med konfirmandundervisn (efter centralskolens oprettelse).

Lintrup kirke (Maria Magdalene), nordligt i byen, er hvidkalket, har blytækt kor, apsis og spir, romansk skib og kor, paavirket af Ribe dk, af rhinsk tuf, røde munkesten og kvadre, paa profileret skraasokkel. Murene har blændinger med lisener og rundbuefriser. Korets østlige blændinger stammer fra den store restauration 1939 (arkt Arne Finsen), da ogsaa den i 1690 brændte apsis genopførtes paa den oprind sokkel, med tvedelte blændinger. Præstedør i korets sydside, skibets norddør er tilmuret. Fra den ødelagte og tilmurede syddør stammer 3 krumhugne granitkvadre foran indgangen til taarnet. 4 oprind vinduer i skibets nordside. Taarnet af munkesten, sengotisk, har en billedkvader med mandshoved, spiret er fra c 1750. Skibets 3 østfag er tegltækt. Velbevaret korbue med skraa sokkel, profilerede kragbaand og sidealternicher, hvoraf den ene er ødelagt af et skorstensrør, den søndre er gennembrudt til prædikestolsopgang. Bjælkeloft i kor og skib, krydshvælvet taarnrum. Paa alteret et lille, smukt korbuekrucifix fra c 1200, opstillet 1939, den gl altertavle var et barokepitaf af sandsten med pyramidespidser, opstillet 1692 efter branden, med et nadverbillede i midten, rest 1958: stager fra 1652, kalk fra 1832, alterskranke fra 1939. Romansk granitfont, rigt prydet med arkader og dyreornamenter. Sydtysk daabsfad fra 1575 med bebudelsen. Udskaaren prædikestol (som Rødding og Hjerting) med snosøjler paa hjørnerne og samtidig himmel. Klingpung fra 1849, klokke fra 1894. 5 epitafier. Mindetavler for sognets faldne (hvidt marmor). 180 sd. Orgel fra 1896 paa pulpitur. 5. okt 1939 brændte en gl skole, der var bygget delvis ind paa kirkegaarden i det svære kirkegaardsdige. Derefter blev kirken frilagt mod syd ud til landsbygaden og et nyt landsbybillede fremkom. Kirken restaureret 1965. Mindesten for sognets faldne 1914—18 paa kg.

Litt: Danm Kirker XX, s 763—79.

Hjerting kirke, ved landevejen, er meget lille, hvidkalket, blytækt, kullet, en af de kønneste og ejendommeligste i Sønderjylland. Skib og kor er romanske af raa kamp, med hjørnekvadre. Begge døre er bevaret, syddøren tilmuret. 5 vinduer er bevaret, middelald tagværk af eg. Skibet er forlænget mod vest, skifertækt tagrytter fra 1893, vaabenhus mod nord fra 1867. Meget lav og smal korbue, vist landets mindste korbue. Bjælkeloft. Meget anseligt barokalter fra 1619, overflyttet fra Hygum 1842 (efter overleveringen vundet til H kirke ved kortspil paa et værtshus i Ribe ml pastor Kragh, Lintrup, og pastor Matzen, Hygum). Tavlen er et landligt, naivt arbejde, med nadveren i midten, i sidefelterne ses dyderne og i topfeltet Golgata. Stafferet 1710. Figurer fra sidealtertavler, nystafferet 1935. Kalk fra 1650. Stager fra 1677, har oprind tilhørt Kbhvn's bagerlav, hviler på løver, skjolde med brød og kringler som vaabenmærker (alterstagerne i Lintrup er skænket af en bager i Kbhvn, deres stil kaldes »dejgbarok«). Romansk granitfont med glat, cylindrisk kumme paa kegleformet fod. Sydtysk daabsfad fra 1575 med syndefaldet, korbuekrucifix fra c 1500, rest 1935, prædikestol fra c 1700 (som Lintrup og Rødding), paa cementfod fra 1935, da den blev stafferet og fik malerier i storfelterne af N. Steenholt. Samtidig lydhimmel. Nyt vestpulpitur i senbarok med malerier af N. Steenholt. Jernbeslaaet pengeblok fra 1845. Pen-

getavle med nalvt maleri af den fattige Lazarus. Lysekroner fra 1935. Med sit smukke inventar og de knudrede middelaldervægge er kirken en seværdighed. Klokke fra 1411. Mindetavle i hvidt marmor paa sydvæggen over sognets faldne. Kirken hovedrest 1934—35, nyt loft, gulvet sænket, saa gulv i skib og kor har samme højde, ny stolestader og alterskranke. Harmonium fra 1935, 80 sd. Ved den store rest 1934—35 el lys og varme m m.

Litt: Danm Kirker XX, s 780—92, Uldall, s 78.

Folketal: 1860: 1158 og 487, 1921: 1050 og 407, 1965: 946 og 361.
Altergæster: 1922: 225 og 150, 1934: 260 og 120, 1942: 200 og 150, 1954: 230 og 275.
Menighedsraad: 1922: 5 IM, 7 u p, 1934: 5 IM, 3 gr, 5 u p, 1945: 3 IM, 6 gr, 2 u p, 1953: 3 IM, 10 u p, 1965: 1 IM, 11 u p.

Sognepræst

Indt: 1857: a) 170 rdl, b) 26 rdl, c) 190 pd smør, 15 lpd ost, 6 lam, d) 560 rdl, e) 124 ha (udstykket 1956—60), deraf en del hede og enge ved Kongeaaen, afgift 700 rdl. God trelænget pgd, stuehuset for sig selv. — 1921: 2. kl, 1958: 12. kl. Pgd fra 1863.

12. 2. okt 1838–20. marts 50 (sp Gerlev-E 14. jan 29): **Peter Kragh,** fl t Øsby, se der.

13. 9. juni 1850–17. maj 58 (sp Sdr-Nr Bork 8. juni 27): **Jens Lassen Bøggild,** * 26. aug 97 Todbjerg. Forældre: Degn, stud Johannes B og Anna Cathrine Høeg. Stud Randers 15, c okt 21 (h), ord kat Ringkøbing-R 12. jan 25, † 17. maj 58. ~ 3. april 26 Christiane Dorothea Birgitte Thorlacius, f Holme, * 23. dec 08 Mule, Island, † 10. april 74. Forældre: Kammerassessor, byskriver i Ringkøbing, Theodor T og Gytha Howitz. – Døtre ~ Meinert, Tostrup-U og Rasmussen, Rørby.

Biskop *Daugaard* satte pris paa *Bøggild,* ja, var hans ven, men han maatte alligevel engang sende ham flg brev: »Jeg tør og bør ikke fordølge for dig, kære gamle ven, hvor haardt det er at komme frem med, at et rygte gaar om dig, at du paa auktionsdagen og taksationsdagen skal have overskredet maalet i nydelsen af stærke drikke og været, som det hedder »uefterrettelig«. Du ved nok, at jeg hader al spiritus, og jeg anser allerede et par snapse dagligt for at være nok for et sundt menneske«. (Carsten P 131).

14. 3. sept 1858–20. maj 67 (sp Sdr Omme-H 16. april 49): **J. P. Bøttiger,** afsk af tyskerne, se sp Lundum-H.

15. 1867–82: **Herman Roll,** * 22. dec 40 Haderslev, † 21. maj 82.

16. 6. okt 1882–10. maj 93 (præst Vollerwieck 81): **Peter Jessen Juhl,** * 1852 i Tinglev sogn, fl t Rise, se der.

17. 9. nov 1893–9. aug 1911 (diakon Sørup): **L. H. J. Godt,** fl t Graasten-A, se der.

18. 28. nov 1911– ? ? 20 (kompastor Sønderborg 08: **K. F. W. Nissen,** fl t regeringsraad i Slesvig.

19. 30. aug 1921–31. juli 24 (missionær Jagdalpur, Indien 07, kst sp Skrave 16): **Hans Jørgensen Toft,** * 13. maj 80 Raved, Bjolderup. Forældre: Husmand August Andreas T og Anne Marie Hansen. Missionseks Breklum 05, missionær Jeypore 07–16, atter missionær Indien 24, † 25. nov 34. ~ 21. dec 10 Katharine Botille Abkjær, * 20. nov 89, † 23. okt 68. Søn: Ferslev-D-V, nu Oppesundby-Snostrup.

Man glædede sig meget over at faa en ægte dansksindet præst hertil, og man hørte gerne hans indtrængende forkyndelse. Om pastor Tofts missionærgerning, se Ole Jensen i »Klokkerne kimer« 1935, s 79–87, DnA 1936, 85, og DMSs blad, sønnen pastor A. Tofts art i Fra evangeliets tjeneste, DMSs blad 1934. Pastor A. Toft skriver i øvrigt:

Med sit aandelige hjemsted i Indre Mission, der jo i overgangstiden mellem dansk og tysk havde en ret dæmpet holdning over for de nationale modsætninger, da de regnede kristendommen for mere overnationalt end noget, der var genstand for nationale divergenser, maatte fars gerning i de sogne, hvor han var præst i de aar, være præget af det samme sigte, som han havde som missionær, nemlig at virke positivt for evangeliet uden at komme ind i kampsituationer paa grund af modsætninger, det være sig nationale eller aandelige. Derfor var fars gerning som præst præget af, at alle døre i sognet stod aabne for ham. Jeg er mig ikke bevidst, at folk i sognene betragtede deres præst med andet end velvilje, selv om det store flertal ikke hørte med til IM. Folk var klar over hans standpunkt og respekterede ham for det, og for mig at se kom ikke saa faa ind i mere bevidst kristendomsforstaaelse ved fars flittige arbejde, hvor husbesøg tog en ikke ringe del af hans tid. Enhver form for kamp og polemik laa ham fjern. Da far igen i 1924 vendte tilbage til Indien, hvor han regnede sin egentlige arbejdsmark at være, var der, saa vidt jeg kan skønne, oprigtig beklagelse i sognene over, at de skulle af med en afholdt præst. Han ville hellere kaldes missionær Toft end pastor Toft. Han døde pludselig 1934 i Indien af en blodforgiftning efter at have faaet en torn op i den ene fod. Se iøvr ovf.

20. 20. nov 1924–24. juli 40 (sp Torslev-ØS 29. jan 15): **Anders Friis-Christensen,** * 22. jan 75 Kbhvn. Forældre: Grosserer Christian Andersen C og Antoinette Sophie Friis (sønnesøns dt af provst C. B. F, Daugbjerg-M-S). Stud Brgdssk K 93, c 02^2 (h_1), lærer Rungsted kostsk 02, navneforandring, hjpr Boddum-Y 10. dec 04, sp Vorbasse 16. jan 11, dsk sømandspræst Hamborg-Altona 15. okt 13, afsk 24. juli 40, † 24. juni 55. ~ 9. febr 05 Anna Christine Øster, * 1. jan 75 Eegstrand, Norge, omkommet ved brandulykken paa Haderslev dam 8. juli 59.

Pastor F-C studerede som ung historie og østerlandsk arkæologi. Han skriver: »Med hensyn til retning er jeg nærmest gammel-luthraner med afgjort irenisk præg. Sympatiserer meget med KFUM og Brødremenigheden.« Var i Vorbasse fmd for IM, skrev i IM Tid og digte i dagspressen. Virksom for sygeplejesagen.

21. 5. dec 1940–11. aug 49 (sekr KFUM, Aarhus 36): **P. J. Overgaard,** fl t Bording, se der.

22. 12. dec 1949–7. juni 58: **Sigfred Christensen,** fl t Nordborg, se der.

23. 7. nov 1958–12. april 67 (sp Balling-V 12. sept 25): **Aage Christian Jespersen,** * 1. april 01 Bjerring. Faderen: Sp Slaglille-B, † 25, se der. Stud Sorø 18, c 24^2 (h_1),manud, studieoph i Strasbourg. † 12. april 67. ~ 16. juli 29 Bodil Kirstine Høstgaard Møller, * 23. juli 04 Balling. Forældre: Gdjr, sognefoged i Balling Knud Jensen M og Mette Marie Andersen Høstgaard.

BM Teol foren 20—22. Skr afh i Kirke og kultur og Prf bl om vore salmers teologi, samt i Vib st aarb.

Pastor *C. C. Jespersen,* Slaglille, havde 3 sønner, der blev præster, og som hver fik en ejendommelig skæbne, den ene i Rø, den anden paa Færøerne, og som begge tidligt forlod præstegerningen, og saa Aage J, der hørte til det studenterkuld fra Sorø 1918, hvoraf 6 (vist nok det største antal præster paa ét hold nogen sinde i Sorø) blev præster (*Bay,* Aalborg, *Beck,* Skagen, *Krog-Meyer,* Mern, *Imm. Christensen,* Timotheus k, Valby, *H. C. Haugaard,* Tommerup, og *Aage J*). I 23 aar virkede han i Salling, her fandt han sin hustru, stod Tidehvervgrundtvigianismen nær, han hævdede et folkekirkesyn, som mindede om Morten Pontoppidans, skriver han selv, og virkede som præst uden for retningerne, med møder i pgd for ydre mission, folkelige emner osv. Han fik 1954 af Fonden for Dansk-norsk Samvirke ophold paa Schæfergaarden, studerede salmernes forkyndelse paa samme maade, som man studerer Bibelens forkyndelse og teologi (se her VI, 284), en stilfærdig præst, hvis afhandlinger er af værdi.

24. 24. nov 1967: **Knud Frederik Holm,** * 21. juli 34 Fjaltring. Faderen: Provst, Grundtvigs k, Kbhvn. Stud Herning 53, c 67² (h-66). ~ 30. dec 57 Birte Pibemose Petersen, * 8. dec 34 Græsted. Forældre: Gdjr Johannes P og Rigmor P.

Litt: Hjs. P s 242—47, Aug. Fr. Schmidt og H. Pilegaard: Fra L sogn, 1925, Præsteindberetn fra 1765 i Sønderj aarb 1913, 142 f, Kirke og sogn, 1954. Ribe festskr 287, Khst saml 7 r II, 332—35, P. Kragh: Udtog af min dagbog fra Grønland, 1878, Om forf Hansigne Lorenzen, * 70, se Danskeren 1946, 9 f, Sdj mdskr 1946, 101, Aug. Fr. Schmidt: Fra Kongeaaegnen, Sdj mdskr, 1926—27, 115 f, 130 f, 1927—28, 81 f. Urmager Mariussen, Rødding, Optegnelser fra L og Hj sogne 1923.

RØDDING

(Skrave var anneks til 1904)

Rødding sogn, 3227 ha, 10 km syd for Kongeaaen, er langstrakt fra nord til syd, med den købstadsbebyggede hovedby Rødding mod nord ved et stort landevejskryds: Gram-Foldingbro og Haderslev-Hygum. Sognet omfatter størstedelen af R bakkeø, er smukt med runde bakkekupler, lange højninger og dale, højest nær Brændstrup, 65 m. Mod nord et bredt skovbælte, ellers god jord, højmose vest for R, gode enge. Bortset fra byerne spredt bebyggelse, saavel større gaarde som smaaejendomme. Byerne R (ca 1850 indb) med sogne- og frimenighedskirke, to pgd, ny kirkegaard fra 1912, borger- og realskole, opf 1912, udvidet 1940, 1956 og 1966, friskole, højskole, smukt bibl i det tidl fh Røddinghus, fritidshjem, tinghus, dommerbolig, politist, alderdomshjem fra 1941, 23 pl, udbygget 1969 med plejehjem til 27, idrætshal, stadion, biograf, hotel m teatersal, kro, butikker, bogtrykkeri, mindre fabrikker, stort andelsslagteri m m. Røddinghallen bygget af de unge i løbet af ½ aar. Brændstrup (275 indb), skole, fh fra 1907. Bebyggelser m m: Sommerlyst, Harreby, Østermark og Vestermark, Gammeleng, Gustenborg, Rundkærbjerg, Guldbjerg, Laasled, Barsnap osv. Bl større gaarde nævnes: Røddinggd, 93 ha, har været adelsgaard og domæne, kgl ladegaard, ligger smukt i en dal med anselig trefløjet ladegaard; Bakkegaard, 91 ha, Hundebølgaard.

Oldtidsminder: Kun én høj, 7 sløjfet.
En bæk løber gn R by, langs bækken rester af flere høje. Navnet Rødding betyder rydning eller ryd-ting (tingstedet i rydningen). Den store Farris skov fra Lillebælt til Vesterhavet har dækket sognet. Nu ikke meget tilbage (Præsteskoven er 140 td ld). I Højmosen er fundet mange træstammer. Omkr 1812 skal den sidste ulv være skudt her.
1924 rejstes en bronzebuste af kong Chr IX, genforeningssten i R og Brændstrup. Paa den ny kirkegaard mindesmærke over 60 faldne fra sognet i verdenskrigen (3 natursten, den største var overligger fra et dyssekammer). Ved frimenighedskirken mindesten over 16 faldne. Ved højskolen mindesmærker over Cornelius Appel og forf, pastor Jakob Knudsen (* 1858 i R), rejst 1958 med indskr af forf Ole Wivel.

Stemmetal: 1871: 169 dsk, 39 tyske, 1912: 196 dsk, 118 tyske, 1920: 488 dsk, 14 tyske, 28 soc. Folkeafst: 1920: 951 dsk, 121 tyske (268 tilrejsende fra Danm, 52 fra Tyskl), 1964: 1479 dsk, 18 tyske.
Under den prøjsiske administration var sognet delt i 2 kommuner: R og Brændstrup. Til de kongerigske enklaver hørte en kro, 3 gaarde (deribl højskolegaarden) og 5 huse.

Af den ældre præstehistorie

Den første luth sp, mag *Thomas Knudsen* (1525–27) skal allerede 1520 være gaaet over til Lutherdommen. »Ingen antog med større Glæde Luther's rensede Lærdom end denne grundærlige og lærde Mand. Han blev 1527 forflyttet til Hygum.« (Fra »Samlinger af Haderslev Amts Beskrivelse« af P. Rhode – Kjøbenhavn 1775 – Side 450). Han skrev salmen »Min Gud, jeg gammel er og graa« (Slb 513 og »Den kristne Kirkes alderdom« (Slb 290). Han døde 1581. Hans søn var salmedigteren *Hans Thomesøn* († 73), sp V Frue k, Kbhvn udgiver af slb og salmeforfatter. Om Thomas K, se Hygum. Han var en af reformationens førende skikkelser paa Ribe-egnen. (Khst saml 2 r I, 467, II, 253 f, 3 r I, 111, 113, 4 r III, 816. De flg sp var *Søren Knudsen, Niels Sørensen, Søren Knudsen, Peder Andersen.*

Sognet led frygteligt under svenskekrigen. Sp *Anders Pedersen* (1649–59) blev dræbt under en træfning med Carl Gustavs tropper, der kom fra Polen. Det var vist en polak, der dræbte ham. Præstens lig blev kastet i en lergrav, hans hustru gik ud og lagde et klæde over ham for at værne liget mod rovfugle. Imens plyndrede svenskerne pgd og afbrændte den. Et rygte gik, at pastor *Anders Pedersen* sammen med pastor *J. J. Tørring,* Skodborg, havde angrebet de fjendtlige tropper ved Rødding skov. Begge præsters lig blev kastet i lergraven, der endnu paavises lidt øst for Domænegaarden »Røddinggard« og kaldes »æ Præstekild«, hvor der senere er oprejst en lille mindesten. Begge er ogsaa bleven mindet i en sang, som blev skrevet af *Sofus Høgsbro* ved kong Chr. VIIIs besøg i Rødding 1844. Et af versene lyder saaledes:

»Engang i Fejde stod Omegnens Bønder
oppe ved Skoven, fortæller hver Mand,

med deres Præster fra Nord og fra Sønder,
tænkte at værne om Arne og Land,
kæmpende segned de modige Bønder,
to sognes præster ved Markgrubens rand.

I mere end 30 aar laa kirke og kirkegaard øde, hvad præsten, *Mads Poulsen* (1659–84) klagede meget over. Saa greb Chr. V ind og overdrog *Christian Jensen* at restaurere R, Skrave, Lintrup og Hjerting kirker (» de 4 mest forfaldne og mest ruinerede ved Foldingbro«). Over *Mikkel Mogensen Gauerslund* († 1702) er et epitafium. Han efterfulgtes af sin svigersøn, *Christian Jørgensen Boysen* (1694–1738) af Bevtoft-T, hans søn blev sp i Lintrup-H.

Der var langt ned i tiden selvstændig præstegaardsjord i Skrave. Der blev ført lange processer ml sp i Rødding og forpagteren i Langetved. Præsten fik tilkendt jorden ved retten i Glückstadt 1706, men 100 aar efter var den alligevel borte fra embedet. Boysens datter blev gift med eftm, *Ditlev Mathiesen Blangsted,* (epitafium), hvis sønner blev sp i V Nykirke-F og Sandby, og hvis døtre blev g m sp *C. Høhne,* V Vedsted og *L. Pontoppidan,* Hygum. Biskop *Brorson* omtaler Blangsted som »ustraffelig og en vindskibelig kateket«. Ved vis 1743 prædikede Bl over 1. kor 14, 19 og »forestillede den mundtlige undervisnings rette beskaffenhed og store nytte. Ungd svarede skikkeligt« (Vis 10). 1749 klagede Bl over, at »en og anden i mgh viste stor foragt imod ordet og lærerembedet, hvorudi de af forommeldte ej alene i dette nærmest liggende, men endog i andre sogne i egnen bekendte exempel tildels befrygteligt bestyrkede«. Bl klagede ogsaa over, at »skoleanstalterne var ikkun slette, som jeg vil haabe og tragte efter at kunne blive forbedrede«. Bl katekiserede skikkeligt om den saliggørende tro, børnene svarede maadeligt, nogle ringe (Vis 5 L). 1759: Bl forestillede af evg Jh 4, 46 f korsets nytte. Degnen *Thomas Wonsild,* student, er redelig og habil, men bymændene kan ikke blive enige om at bygge skolehus, uanset at sp har holdet an derpaa i mange aar (s 137). 1770–87: *Niels Tøxen,* søn af den i lærebogsstriden kendte sp i Sdr Felding. Niels T var en lærd mand. »Pastor Tøxens virksomhed har været i frisk minde blandt de ældre helt op til nutiden (1912). Som præst var han meget afholdt og som bonde en foregangsmand. Han var den første, som begyndte med mergling paa Rødding byjorder.« (A. J. Marcussen: Optegnelser fra Rødding by og sogn). T flyttede til Nustrup, se der. *Frederik Lorentzen* (1787–97) af Ulkebøl, havde været sp i Frøslev-M, hvor han blev suspenderet 1775, men 77 blev han sp i Vorbasse-H og 84 diakon i Haderslev.

Amtsprovst, dr phil *Hans Jørgen Høgsbroe* (Høxbroe) (1797–1828) var købmandssøn fra Kolding, blev 91 rkp Vejle, provst 1804, amtsprovst 1812 (var 1820 udn t sp Brøndbyvester-Ø, men renoncerede), blandt hans sønner var *Sabinus H,* sp Bjerreby, *Chrf. H,* sp Nr Felding-T og politikeren, højskoleforstander, c th *Sophus H,* f her 1822, hans søn var justitsminister Svend H (hvis søn er biskop H). Provst H var en af de betydeligste præster i Sdj, han tilhørte nærmest den rationalistiske retning, tog stærkt del i tidens nationale og politiske rørelser. Hans 1. hustru, *Claudine Sølling,* † 1814, af Torstrup-H, var af norsk afstamning, og sønnerne blev tidligt optaget af den fællesnordiske tanke. Hans Høgsbroes disputats: De principio morali philosophico var et lærd filosofisk-etisk værk i oplysningstidens stil. Han var en anset taler, stod biskop *V. C. Hjort* nær og talte over ham ved begravelsen 1818. Han udgav ogsaa sin ligtale over en af sognets førere, *Laurids Schmidt,* dbm, Røddinggaard, 1821. (Se i øvr E. G. Taubers breve, 1822, s 50).

Pastor *Johan Hempel* (1829–61) skildres af pastor *Carsten Petersen* i bogen om slesvigske præster (142) som ganske modsat de danske præster, (der i de nordlige egne af Sdj led og stred, mens de bevarede troskaben mod deres fædreland), som en »ynkelig surmuler, heldigvis en sjælden undtagelse«. Han gav sig til at nedskrive saa at sige hele tidens historie fra den dag, han tiltraadte embedet, og til sin død 1875, hundreder af sider, »tidsspilde«. Han kalder slesvigholstenerne sine fjender, holder paa edens ubrydelighed, hader Kasinomændene, haaner *P. Hjort Lorenzen* og *P. C. Koch* som fallerede købmænd; Danmark er selv skyld i det meste af ulykken. Hans sygelige kritik bliver til tider væmmelig. Ikke sært, at »Dannevirke« ved lejlighed gav ham en omgang, som dog ikke omskabte manden. Han levede sine sidste aar i Haderslev. I sine senere aar skrev han til en række myndigheder, som formentlig ikke gav ham noget svar. Fra Rødding skrives, at *Carsten Petersens* bedømmelse af H er uretfærdig. Hempel var en markant personlighed, stod paa de danskes side mod de tyske myndigheder allerede før 1864, hvilket ses af hans beretning om Chr. VIIIs besøg her 1844 paa højskolen.

Urmager *A. J. Marcussen,* Rødding, fortæller i sin bog: »Optegnelser fra Rødding by og sogn« (1912) om sin konfirmationsforberedelse m m hos pastor *Johan Hempel:*

»Pastor H var i alt sit liv og al sin færden en mand af den gode gamle skole, uden bram og brask i sin optræden. Han havde et ualmindeligt stærkt helbred og gik sommer og vinter ganske ens klædt. — Han bar en langskødet sortklædes, stærkt udskaaret frakke, hvidt halsbind og høj sort hat. H var ingen stor eller begavet prædikant. Han var jo et barn af den saakaldte rationalistiske tid. Jeg skal ikke anstille betragtninger derved, men kan nævne, at han færdedes meget blandt sine sognebørn og var afholdt af baade høje og lave. Det kan vel ikke nægtes, at H's prædikener var af noget tørt indhold, men folk forlangte ikke saa meget dengang, Naar saa præsten fik messeskjorten paa og derover den højrøde fløjlsmessehagel med det store guldkors paa ryggen og med sin dybe stemme messede foran alteret, gjorde det et højtideligt og stemningsfuldt indtryk, der ligesom bødede noget paa, hvad prædikenen ikke havde formaaet at give. Indgangssalmen var altid: »I dit tempel mødes vi« og slutningssalmen: »Tak, Fader, for dit guddoms ord« (hhv 375 og 368 i Evangelisk-christelig Psalmebog). Han havde et godt greb paa at tale med skolebørnene og konfirmanderne. Han tog altid undervisningen paa sin jævne, lidt skælmske maade.

I vinteren 1858 gik jeg til forberedelse hos pastor Hempel. Denne foregik én gang om ugen i en større stue, og vi var fra Rødding og Skrave sogne henved 30 drenge og piger. Midt i stuen stod bordet, hvor præsten havde sæde, og rundt om langs væggene havde vi plads paa almindelige træbænke. — Vi sørgede altid for at komme i god tid, thi der var hyggeligt i den store stue, hvor vi samledes og paa bordet et helt udvalg af bøger. Klokken lidt før ti kom jomfruen saa og bød os ind i undervisningsstuen. Drenge-

ne foran og pigerne bagefter. Døren stod aaben, og præsten sad sædvanligvis allerede i sin stol ved bordet. - Drengene gik alle til højre, de første i rækken hilste »God morgen, hr pastor!« — God morgen, drenge! svarede præsten. Paa samme maade hilste pigerne, der gik til venstre, paa præsten.

Vi lærte til hver gang et stykke udenad af Balles lærebog og 2 til 3 salmer, alt efter som de var lange til. Efter at dette var sagt frem, havde vi bibeltime. Vi havde altid lært det hjemme, som i timen skulle gennemgaas mundtligt.

Katekisationen og forklaringen var vel ikke af dyb aandelig natur, men der var tre ting, den gamle præst idelig indprentede os. Vi skulle være lydige mod forældrene og agte dem og paa den maade blive brave og dygtige mennesker, og naar I børn med tiden selv vil sætte bo, da vil det ogsaa gaa eder vel, naar I opfylder dette.

Det andet var, at vi skulle vogte os for pyntesyge og al slags stadseri, hvad nytter det, sagde præsten, naar en mand kommer til mig i fine klæder, men selv ikke duer. — Pæne og gode klæder, det maa I have, og de er nødvendige, naar I samles med venner til fest, eller naar I gaar til Herrens bord, men pynt og fjas maa I vogte eder for. - Den gamle præst kunne sige det med rette, da han som alt nævnt, var en tarvelig og jævn mand i alt.

Det tredie, han især omtalte, var krig, som han hadede og afskyede. Han sagde: Jeg har som ung student i 1807 staaet ved Københavns volde og set, hvorledes engelskmændene med gloende kugler skød den ulykkelige by i brand, og hvorledes mødrene i den største rædsel løb paa gaden med deres smaa børn og ikke vidste, hvor de skulle skjule sig. Jeg har oplevet, hvorledes engelskmændene røvede hele den danske flaade. Indtil den mindste baad tog de alt med. Det var haardt at se, derfor børn, skal I afsky krigen. — Men han lod ogsaa forstaa, at sit fædreland skulle man elske, og naar det var i nød og kaldte paa sine sønner, da skulle disse gøre deres pligt.

Undervisningen varede fra 1½ til højst 2 timer. Saa hed det: Ja, børn, saa er I fri for i dag. Bøn og sang havde vi intet af, ligesom vi heller ikke havde nogen bog med. Hele undervisningen foregik paa grundlag af det indenadlærte.

Efter den tids orden og gammel dansk brug blev vi konfirmerede palmesøndag. Der blev ingen prædiken holdt den dag. Efter at den sædvanlige kirkebøn med Fadervor var bedt, og en salme var sunget, traadte konfirmanderne ud paa gulvet og tog plads, som præsten forud havde ordnet det efter deres »Kundskaber«. Den dreng, der havde de bedste kundskaber, stod øverst. —

Efter at præsten havde holdt en tale fra gulvet til konfirmanderne, begyndte overhøringen: Balles lærebog med dens 8 kap blev nu til slut grundigt gennemgaaet. Ikke en konfirmand blev sprunget over. Da overhøringen var til ende, holdt han atter en tale og lagde os paa sinde, at nu ville han atter komme til hver enkelt af os og opfordre os til at bekræfte vor daabspagt. Efter haandspaalæggelsen og bekræftelsen fulgte slutningstalen, hvori præsten mindede os om det alvorlige løfte, vi nu havde aflagt, opfordrede os til at ære og agte de gamle og blive dygtige folk, hver i sin stilling. Gudstjenesten sluttede som sædvanlig.«

Tiden 1844–1920

Intet sogn i Sdj kom ud for en saadan udvikling som Rødding-S. Det var 1844 et almindeligt landsogn, men med rette har man i mange aar kaldt Rødding og Skrave »det ideelle hjørne« i *Sønderjylland.* Her var nogle af landsdelens betydeligste præster og lægfolk. Rødding blev et brændpunkt i kirkeligt, kulturelt og nationalt liv.

Udviklingen samler sig om flg hovedpunkter:

1) 1844: Oprettelsen af *den første danske højskole,* stiftet af »Den slesvigske Forening (af 1843)« af prof *Chr. Flor,* der sm m 25 andre danske mænd ønskede at oprette danske skoler paa egnen. Om højskolen, se ndf.

2) 1861 fulgte præsten *Hans Svejstrups* vækkende, varme forkyndelse, der blev grundlaget for hele den flg stærke kristelige udvikling.

3) 1874: Oprettelsen af den store *frimenighed* med *Cornelius Appel* som præst, og hvor det grundtvigske liv har samlet sig nu gennem flere slægtled med større tilslutning og trofasthed end i andre sønderjyske sogne.

4) Pastor *Carl Matthiesens* virksomhed 1903–10.

5) 1920: *Genforeningen,* hvorefter en række landskendte IMs præster fik til opgave at virke som sp i Rødding (*Johs. Gøtzsche, Johs. Vibe-Petersen, A. Westergaard Jacobsen*).

Rødding blev ogsaa et IMs hovedpunkt i Sdj.

Pastor *Hans Svejstrup* (1861–67) betegner det aandelige vendepunkt i Rødding. Hidtil havde der om søndagen »siddet en halv snes mennesker og smaasovet under *Hempels* drævende, rationalistiske tale« (De gr fri- og valgm, s 229). *Sofus Høgsbro* søgte embedet efter Hempel og ville gerne virke her i sin barndomsegn som præst. Men det blev *Svejstrup,* der fik embedet. *Peter Larsen Skræppenborg,* som havde mange venner her, kaldte *Svejstrup* sin præst, skønt han var nær ven med *Vilh Birkedal.* Han kendte ham fra Nørup, og i en samtale med den unge vestjyde, *Jørgen Skrumsager,* der var forvalter hos *H. D. Kloppenborg* i Københoved, henledte han opmærksomheden paa *Svejstrup. Skrumsager,* der kom til at betyde saa meget her, gik straks til *H. D. Kloppenborg,* der 1848–49 var kommet meget i Grundtvigs hjem og tillige var blevet ven med Fr. VII, saa han »havde frisprog hos kongen«. Han var ikke sen om at gaa til kongen, og *Svejstrup* blev omgaaende udnævnt.

Hans Svejstrup var præstesøn fra Malt, nær Kongeaaen, hans fader flyttede til Nørup-Randbøl, da Hans var 5 aar. Han blev stud 1832, regensianer, tog ivrigt del i tidens nationale og politiske rørelser, var med i den lille studentergruppe, der efter et besøg paa Himmelbjerget gav *Blicher* ideen til Himmelbjergfesterne. 1839 blev H.S sin faders efterfølger i Nørup, og her lærte han ved en missionsfest *Vilh. Birkedal,* (som var sp i Sdr Omme), at kende. Dette møde blev afgørende for H.S, der gn *Birkedal* ogsaa lærte *Skræppenborg* at kende. Disse tre stod nu tæt sammen i mange aar i det kirkelige og folkelige arbejde i Grundtvigs spor. – Lige fra den første dag i Rødding-S havde H.S fyldte kirker. Ved indsættelsen greb han alle ved sin jævne, aandsbaarne tale om enkens søn af Nain: Nu skal døden med Guds hjælp jages ud af Rødding og Skrave sogne! Og det ønske gik i opfyldelse. I et brev fra urmager *C. G. Marcussen* til sønnen *A. J. Marcussen* af 3. nov 1861: »Vores nye præst (Hans Svejstrup) er en ypperlig mand. Kirken er overfyldt hver søndag, og han træffer mange ypperlige forandringer, navnlig i henseende til de trængende. Gud styrke og velsigne ham i sit vigtige kald, han er vist en sand Herrens tjener.« Det blev en forunderlig vaartid. S kom med sangens gave og lærte skolebørnene nye salmer og sange. Evg-chr salmebog blev afløst af Konventssalmebogen. Bøndernes gilder fik et nyt indhold, ethvert samvær blev opbyggeligt, hvor S var med. *Hans*

Kau skriver: »S staar for mig som idealet af en præst og som en af de ædleste og lyseste skikkelser, jeg har mødt paa min vej.« Men *Carsten P* udtaler sine betænkeligheder (s 146) over, at den første prædiken, S lod trykke, var hans langfredagsprædiken, udgivet paa opfordring 1861, præmieret af biskop *H. L. Martensen* med 1. præmie af Legatet til kr læres Udbredelse. C.P mener ikke, at »det er de bedste prædikener, der trykkes paa opfordring. Dernæst er den antydede lille forretning til bedste for en trængende familie en egen sag. Værst er det, at denne prædiken er tilkendt en præmie. Og nu netop en langfredagsprædiken! Om en mand, som levede sit liv under haan og pinsler, hvis præmie bestod i en krone af torne og en pinefuld død. Vi skriver dette for at afsløre den tankeløshed, der den gang saa vel som nu kan brede sig inden for den kr mgh, ikke for at sætte nogen plet paa H.Ss person.« Da H.S forlod Sdj, udgav han en samling korte prædikener: »Trøst i trængsel«, den blev modtaget med tak og forstaaelse af mange.

Svejstrup vakte liv og røre, samlede mange i kirkerne og til foredrag, blev ven og medarbejder ved højskolen og fik dér betydning ved at virke til, at de mere populære og almentvirkende tanker og stemninger og levende krd kom til at blomstre (i nogen modsætning til *S. Høgsbro*). Han blev i samarbejdet med *Fr. Bojsen,* Vilstrup, og *Skrœppenborg* en folkets præst som faa. Naar *Ludvig Schrøder* og *Nutzhorn* saa villigt kom til R højskole 1862, var det udsigten til samarbejde med S, der drog dem. Nu kom S endnu mere paa højskolen, holdt faste bibeltimer, talte ved skolens efteraarsmøder. Og han holdt store grundlovsfester i præstegaards skoven.

Højskolen og højskolens lærere maatte flytte 1864. Men *Svejstrup* blev og holdt skansen til 1867. Det bør understreges, hvad C.P siger (s 149), at de præster, hvis navne man omflettede med laurbær, fik laurbærrene som danske mænd, mindre end som præster. Men her er *Svejstrup* maaske en undtagelse. Han staar som *præsten!*

Men 1867 kom krisen. I marts 1867 begyndte tyskerne at kalde præster og lærere sammen til edsaflæggelse. Der herskede stor uro i befolkningen. Jo længere man kom vestpaa, des mere var man imod edsaflæggelsen. Man ville ikke binde sin samvittighed ved en saadan ed, og der faldt meget haarde ord om de præster, som tænkte paa at aflægge eden, (f eks om provst *L. Blædel,* Nustrup, og biskop *Jørgen Hansen*). 15. marts 1867 var den skæbnesvangre dato, da alle præster i amtet fik ordre til at møde paa tinghuset i Rødding for at aflægge den tyske tjenesteed. Flere nægtede og mistede deres embede, som de følte sig saa stærkt knyttet til. 13 embeder blev ledige den dag. Men 3 mente af særlige samvittighedsgrunde at maatte aflægge eden, skønt de var udpræget dansksindede: provst *Blædel,* Nustrup, *Grove-Rasmussen,* Fole, og *Johannsen,* Haderslev. De maatte dog alle finde sig i at blive afskediget 1870, da de nægtede at bede for prøjsisk sejr i krigen mod Frankrig. Vi mærker dønningerne i *Sofus Høgsbros* brevveksling med *Cornelius Appel.* 3. marts 1867 skriver *Høgsbro:* »Efter Deres ønske har jeg i dag læst Deres brev for *Grundtvig.* Han mener, at p gr a § 5 kan en embedsmand aflægge eden, fordi det staar ham frit at virke for en afstaaelse til Danmark. Saaledes kunne *Hans Svejstrup* og andre godt aflægge eden, men af hensyn til befolkningen bør præsterne dog ikke gøre det. Derom kan man ikke dømme uden at kende forholdene paa stedet.« »Dette raad viser, hvor liden forstaaelse, Grundtvig havde for præsteeden, han regnede den i grunden ikke for noget. Folk og frihed er alt« (C.P 175). En flok af præster maatte drage nordpaa og kom ikke tilbage. *Hans Svejstrup* stod midt i en rig gerning. *Tonnes Tonnesen,* Hoptrup-præstens fader, flyttede 1864 til Rødding, og H.S fik afgørende betydning for Hans T, som han konfirmerede, med slægterne *Kloppenborg* og *Skrumsager* ved sin side. Mange bad H.S om at aflægge eden 1867 for at beholde ham. Men hans mund og hjerte kunne ikke være i pagt med forbøn for den tyske kejser. Han nægtede at sværge, fik afsked maj 1867, men blev boende 3 aar i Rødding med en lille dansk pension. I begyndelsen samledes hans mange venner om ham i højskolens sal, og længe efter talte man om den hygge og det sammenhold, som prægede disse gudstjenester og sammenkomster. *Skrœppenborg* tilskyndede ham til at blive fast frimghpræst, men han følte sig for nøje knyttet til folkekirken. Han blev dog det menneskelige redskab til grundlæggelsen af R frimenighed. Paa storstuen paa Bejstrupgaard hos *H. D. Kloppenborg* havde H.S ogsaa faste møder. Forholdene tilspidsedes. April 1869 blev det forbudt H.S at udføre nogen embedshandling for medlemmer af den evg lt tyske landskirke i Slesvig. Skønt bundet med mange baand til sognekirken nødtes hans venner til at træde ud af landskirken, naar de ville have deres børn døbt hos ham. Da *Skrumsagers* fik et barn, opstod problemet for ham, kirkens tro søn. Men han naaede til det resultat: »Vi er enige om, at vi ikke med frelst samvittighed kan bruge en præst, som vi ikke er trosenige med, som vor præst. De ny tyske præster arbejder paa vor folkelige tilintetgørelse, – hvordan kan vi saa finde kristelig opbyggelse hos dem?« Landraaden kunne ikke begribe det, da *Skrumsager* over for ham fastholdt: »Vi gaar ikke ud af den hellige, almindelige kirke ved at træde ud af landskirken med den statsborgerlige orden.« – Det sværeste for de udtraadte var, naar de skulle have deres kære begravet. Sognepræsten forbød klokkeringning, tale, sang og bøn paa kirkegaarden. Saa forrettede *Svejstrup* jordpaakastelse i hjemmet, ja det hændte, at en fader selv kastede jord paa sin datters kiste. Hele sørgefesten holdtes i hjemmet. Paa kirkevejen kunne de unge synge foran kisten. Paa kirkegaarden var der højtidelig tavshed. Kisten blev baaret til graven. Saa bad man en stille bøn med blottet hoved (Dsk fri- og valgmgh, s 231). – 1873 skærpedes kursen atter. *Svejstrup* fik bøde, da han holdt altergang i Bovlund uden at spørge altergæsterne, om de var udtraadt. S var 1870 blevet sp i Vejen, hvor han var Rødding-S saa nær, at hans venner stadigt kunne bruge ham ved kirkelige hand-

linger og lade deres børn gaa til præst hos ham, ligesom han jævnligt talte hos dem. Men fra 1873 var det næsten umuligt, efter at *v Bitter* var blevet overpræsident. Dermed var vejen banet for *oprettelsen af R frimenighed* med *Cornelius Appel* som præst. Appel boede paa højskolen, holdt møder og gudstj i højskolens sal og paa Bejstrupgaard, og da han blev præsteviet 1874 af *Vilh Birkedal,* holdt *Hans Svejstrup* intimationstalen (i Askov). Se videre om frimenigheden ndf.

Saa kom det absolutte forbud mod danske præsters virksomhed i Sdj, og 1877 faldt den *danske* (!) højesteretsdom, hvorefter S idømtes bøde for medvirken ved *C. Appels* ordination. Men han slap aldrig forbindelsen med Sdj. Han døde 1893.

(Se Hans Kau: Præsten HS, 1899, H. Nutzhorn: Præsten HS, 1914, Jørgen Nissen: Ti levnedsløb, 1919, Ingeborg Appel i »Fra Ribe a« 1935, N. Clausen-Bagge: Grundtvigske banebrydere, 1943).

Saa fik Rødding en tysk sognepræst, *H. H. Göttge* (1867–80), der med haard haand hævdede de tyske bestemmelser og holdt *Svejstrup* ude. Kirkegangen svandt ind til et minimum. Bedre blev det under den flg sp, *Jørgen Michaelsen* (1880–95), som havde hørt til »Elias-folkene«, men alligevel i 1887 gik imod missionær *Lars Birks* virksomhed. Han kom hertil fra Bjolderup, hvor C.P regner ham for en af de bedste i provstiet (s 209), selv om biskoppen kritiserede hans sprog. Han kunne prædike saa »det trængte ind«, han havde et godt samarbejde med IM. Han var dansksindet, hvad han f eks tydeligt havde vist ved en affære i Bjolderup om tyske mindetavler i kirken.

Pastor *Peter Hansen* (1895–1902) kom hertil fra Roager og flyttede til Dybbøl. Han var en lysende skikkelse i det dansk-slesvigske præsteskab, skønt han af ydre var mørk som en sydlænding (han var født i Uge kro), men sindet var nordisk nok. Han var arbejdets muntre ven, bevægelig og livlig, fulgte godt med i tiden, optaget af ydre mission (i Tirupati), ivrig for afholdssagen. De unge hørte ham med glæde. *A. J. Marcussen* skriver: Det faar man bekræftet ved at tale med hans gl konfirmander. De slesvigske præster dikterede deres konfirmander det gennemgaaede stof, saa de havde ved afslutningen en hel lille tros- og sædelære. Pastor *Hansens* var særlig omfattende. Et enkelt eksempel: 1896–97 omfatter et par kollegiehæfter – i dette tilfælde i hovedsagen referat af en særlig dygtig konfirmand. Det er bredt og fyldigt, med mange eksempler, der bekræfter den skjulte hensigt – oplyst af samme konfirmand – en camoufleret danskundervisning ved siden af hovedformaalet med nedskrivningen. Kirken blev fyldt. Dansk var han, og kampen for alt, hvad der er sandt og ret, kampen for danskheden, tilhørte han med liv og sjæl. Han blev medlem af fællessynoden og anbefalede i sin første tale de to danske sprogtimer. Han var en dansk stridsmand og sædemand (se videre under Dybbøl). Pastor *Jørgen Michaelsen,* som efter sin afsked 1895 en tid var kst sp i Mjolden, flyttede tilbage til Rødding, hvor han arbejdede i det stille, og i forstaaelse med *P. Hansen,* til sin død 1900.

Pastor *Carl Matthiesen* (1903–10) havde været diakon i Sønderborg, var 36 aar, da han kom til Rødding, var en af IMs førende præster i Sdj, f i Haderslev, blev 1910 præst ved Diakonisseanstalten i Flensborg. Han var sekretær i IM, arbejdede godt sm m missionærerne, især *H. P. Lorentzen* (* 1860 i Hygumskov, † 1907), en god og flittig mand, der i sin ungdom havde modtaget stærk religiøs paavirkning i en tantes hjem paa Vejle-egnen, han boede paa sin fødegaard i Hygum (se der), og *Lars Birk.* Det kirkelige liv var i kraftig vækst i *Michaelsens* og *Carl Matthiesens* tid. Kirkerne var som regel overfyldt. *Michaelsen* var dansk-slesviger, *Matthiesen* tysk-slesviger, men en saa gennemdansk mand som *Peter Poulsen,* Brændstrup, og *Matthiesen* var perlevenner. I disse aar var der vedvarende, stilfærdig, men dybtgaaende og sund vækkelse. Pastor *Matthiesen* har i »Menschen unter Gottes Befehl. Aus meinem Leben.«. Hamburg 1948, afsnit 5, skildret sin præstetid i R.

Af pastor M citeres nogle udtalelser, bl a da han var vidne til, at Bismarcks statue 1918 blev slæbt fra Knivsbjerg sydpaa gn Flensborgs gader: »Ja, ja, jeg har længe tænkt, at du var kommet for langt mod nord.« En nat efter en »kejser-geburtsdag« fik han sine ruder i Rødding pgd knust. Gendarmerne troede, at det var dansksindede, som ville den tyskfødte præst til livs. Det viste sig at være fulde øltyskere, der ville genere præsten, fordi han var imod øldrikkeriet, men M fik gendarmerne standset. En typisk udtalelse af M var: »Hjertet gaar mod nord, men hovedet mod syd!«

Pastor *Carl Matthiesen* var her (ligesom Svejstrup) kun faa aar, men disse to præster satte afgørende spor. Børn og børnebørn af vækkelsen i Svejstrups tid blev under Matthiesens forkyndelse vundet for et kristenliv af luthersk og pietistisk tilsnit. Ogsaa mange kirkefremmede fandt ind til en levende tro under hans prædikestol. Han blev venner for livet med alle dem, der ville trække i samme reb, enten de saa var danske eller tyske. Endnu 37 aar efter at han forlod Rødding anføres i sognet ord af M, som har været mennesker til hjælp. Selvoplevelsens friskhed, aandelig visdom og det særlig sønderjyske lune prægede hans ord. Derfor bed de sig fast. Det liv, han fik lov til at vække, har staaet sin prøve til i dag. Hans efterfølgere har hver paa sin vis søgt at styrke det. (A.W-J i Hjs P, s 265).

»Frimghpræst Lycke karakteriserer han som en fredelig mand, der ikke avlede strid mod landskirken. Hans forkyndelse afveg ikke synderligt fra den alm fork i landskirken, dog med særlig betoning af det sacramentale. Fru Lycke var derimod mere krigerisk og kaldte altid M (og for resten ogsaa hans forgænger, den dansksindede pastor *Hansen*) for »den prøjsiske statspræst«.

M arvede en stor kirkegang efter sin forgænger, og nu blev den ikke mindre, tværtimod, men ringere altergang. Nye ansigter dukkede bestandigt op. Men – »Welt bleibt Welt, auch in Rödding«. Ogsaa modstand mod den afgjorte forkyndelse. Naar der skete væk-

kelse i de kredse, vakte det stor opsigt og eftertanke.

Under valgkampen blev en del vinduer slaaet ind i pgd, ikke af danskere, men af tyske gerningsmænd som en hilsen til sp. M var den betydeligste teolog i kredsen omkring Tonnesen, derfor faldt valget ogsaa paa ham som Wackers efterfølger i Flensborg.

M har ikke skrevet synderligt, dog udgav han sammen med vennen *P. Petersen* i Skodborg (senere provst i Haderslev) andagtsbogen »I Jesu Fodspor«.

3 af gaardene i R ejedes af mænd gift med døtre af pastor *Michaelsen.* Da de ogsaa var sognets førende mænd, betød det meget, at de blev staaende i landskirken som kirkeældste. *Ivar Møller,* den ene af dem, nu den førende (havde besøgt gymnasiet i Haderslev), men som ældste søn maatte han overtage fødegaarden. Hans søn *P. J. Møller,* sp i Øster-Lindet og Vonsbæk.« (Hjb P).

Provst *N. Schmidt* (1911–19 var født i Gram, kom hertil fra Jels, fl t Kiel, blev udpræget tysk. Han var IM.

Da splittelsen i sønderjysk IM kom 1912, berørte det stærkt mgh i Rødding. Pastor *Carl Matthiesen* har i »Kom og se« 1939, og i sine erindringer skildret bruddet, provst *N. Schmidt* har ogsaa skrevet udførligt derom. Efter Ribe st aarb 1946, s 13 f skal her gengives pastor *H. Winds* udførlige skildring. Biskop *Kaftan* skal have kaldt Nordslesvig »en heksekedel, hvor det sydede af nationale og religiøse brydninger«. 1911 fejrede IM 25 aars jubilæum og stod paa sit højdepunkt med 21 missionærer og kolportører, 3 ungdomssekretærer og ca 20 præster. Men 1912 traadte 12 præster ud af IM og dannede »Det gamle budskabs IM« med dets eget blad »Det gamle budskab«. IM beholdt af sine præster kun 3: *Tonnesen, Carsten Petersen* og provst *Schmidt.*

Pastor Carl Matthiesen og bruddet 1912

Pastor H. Wind skriver:

»Pastor **Carl Matthiesen** har skildret de nordslesvigske missionspræster i idyllens tid, da de talte godt en snes stykker, som »en særpræget, maalbevidst kreds, hvis virksomhed ogsaa sporedes dér, hvor man aldeles ikke følte trang til dem, og hvis prædikemaade ogsaa smittede langt ind i de embedsbrødres rækker, som ikke gik med os. Det var gennemgaaende bonde- og borgersønner fra selve Nordslesvig, som enten havde dansk modersmaal eller i hvert fald kunne dansk fra barnsben af, saa de havde let ved at faa indpas hos befolkningen, og i levemaade og omgangsformer var de jævne og ligetil som denne. Der var ogsaa nogle faa sønner af præster, embedsmænd og lærere iblandt og ganske enkelte sydfra, som havde lært dansk paa præsteseminariet hos den fortræffelige pastor **Prahl** og var blevet fortrolige med nordslesvigsk aandsliv og kirkeliv. Det var ingenlunde en masse, støbt i samme form og skaaret over samme læst. Allerede de to førere var saa forskellige: **Tonnesen** var mere konfessionsbunden, **Nielsen** hældte mere til pietismen og alliancekristendom. De samme forskelle gik igen i hele præstekredsen; men da enhver gjorde sig umage for at »holde maade« med sit særpræg og at betone det store fællesøje, gik det godt sammen i mange aar. Hvad der fandtes af forskellige synsmaader, kunne mere betragtes som en berigelse end som en hæmning. Der var naturligvis ogsaa forskel, hvad evner og begavelse angik, ligesom med hensyn til fremstillingens form og indhold. I det store og hele kan det vel siges, at den rolige, belærende prædikemaade, som gik ud paa at virke ved selve sagen, det bibelske indhold, havde overtaget. Dog havde vi ogsaa fyrige og paagaaende prædikanter iblandt os, og det skortede heller ikke paa saadanne, som forstod at lovprise den skønneste blandt menneskebørnene i et smukt og poetisk sprog. Hver fugl sang saaledes med sit næb, og en mestersanger, som andre plaprede efter paa papegøjevis, fandtes ikke.«

Hvad var da grunden til det ulægelige brud i 1912? I lægmandskredse er man tilbøjelig til at søge aarsagen fortrinsvis i det nationale spørgsmaal; og denne anskuelse har man sluttet sig til fra kongerigsk side, hvorfor pastor **Albeck** i sit forsøg paa at udrede bruddets historie foreslaar en belønning til pastor **Tonnesen** som paaskønnelse fra den danske stat. Unægteligt spillede det nationale en ikke ringe rolle. Hvor stor, det har vi først faaet at vide, siden **Carsten Petersen** i sin bog om »Slesvigske Præster« har løftet sløret for **Kyllings** virkelige planer: En dansk indremissionsk frikirke med **Tonnesen,** eller endnu hellere **Carsten Petersen,** som biskop. Det var blevet en meget lille kirke, hvis den var blevet til. De tolv har faaet ret i, at det var en belastning for Indre Mission, at **Tonnesen** optog **Kylling** som ungdomssekretær. Men det var synd, at fremtrædende nationalistiske repræsentanter for dansk Indre Mission gav deres velsignelse til, at **Kylling** skulle drage hjem til Nordslesvig for at torpedere den nordslesvigske Indre Mission. »De tyske præster er vor ulykke«, skrev han uden omsvøb til præsten i Tandslet. Efter hans mening skulle og kunne det religiøse fællesskab altsaa ikke bygge bro over den nationale kløft.

Carl Matthiesen hævder i sin beskrivelse af den nordslesvigske Indre Missions-historie indtil bruddet i 1912 — i »Kom og se«, aargang 1939 —, at den nationale spænding nok hele tiden indebar en fare for bevægelsen, men at »Faren skærpedes derved, at der i en gruppe af medarbejdere dukkede nye arbejdsprogrammer op, som ogsaa fandt ørenlyd hos vor anfører. Det nye løsen tog sigte paa etiske, kulturelle, sociale og nationale formaal; derved dreves der en kile ind i medarbejdernes og vennernes kreds, og efter aar med voksende uro endte det med en sprængning.« Foruden at kærligheden var kølnet hos mange, mener han, at den dybeste aarsag maa søges i den kendsgerning, at Indre Mission var blevet en magt, og det kunne den ikke taale. »Paa denne baggrund maa bruddet ses.« **Carl Matthiesen** mener altsaa, at Indre Mission var ved at miste sit ensidige religiøse sigte og at blive for vidtfavnende i sit arbejde — og i sin arbejderstab, som vi snart skal se.

Med hensyn til den nationale spænding repræsenterede provst **Schmidt** et andet standpunkt — i »Sædekornet«s jubilæumsnummer 1911. Han konstaterer som noget ret selvfølgeligt, at der i de foregaaende aar inden for Indre Mission er foregaaet en national vækkelse fra den tidligere nationale ligegyldighed, og mener ikke, at det nationale spørgsmaal vil virke som en splittende kile blandt Indre Missions venner; dertil betyder det religiøse fællesskab for meget. »Nu som før er det grundstemningen iblandt os, at det religiøse fællesskab betyder mere end den nationale forskel; nu som før staar en troende tysker en troende dansker nærmere end en vantro dansker og omvendt.« I øvrigt stoler han paa § 8 i indremissionærernes instruks, som paabyder disse at udvise takt og kun at have Guds riges fremme for øje og forbyder dem at paanøde anderledestænkende deres nationale anskuelse eller at anse dem for mindre gode kristne. »Under al anerkendelse af de enkelte medarbejderes personlige nationale frihed vil Indre Missions ledelse ogsaa i fremtiden holde fast ved det gamle program, at vort arbejde som arbejde ikke fraviger den national-neutrale grund.«

Provst **Schmidt** søger aarsagen til gemytternes uoverensstemmelse et helt andet sted. »Indre Mission har vokset sig frem til at kunne bryde med pietismens klostertanke og gaa ind i det lutherske livssyn med den fulde forstaaelse af, at det nationale spørgsmaal lige saa lidt som noget andet spørgsmaal, der angaar det borgerlige, det offentlige, det kulturelle liv, er et domæne, som bør overlades til »Verden«, men et omraade, hvor ogsaa troende mennesker har rettigheder og forpligtelser at varetage, vel at mærke, paa deres egen maade, uden nationalt snæversyn og national fanatisme, som de, der er i Verden, men ikke af Verden.«

Luthersk livssyn contra pietistisk klostertanke, det var aabenbart det springende punkt i kontroversen mellem **Tonnesen** og meningsfæller paa den ene side og de udtraadte præster og deres ligesindede paa den anden side. Min nabo i Agerskov har i alt fald sagt det samme til mig: Forskellen mellem jer og os er den, at I er aabne overfor Verden, men vi er lukkede. I sit forsvarsskrift fra 1913 udtaler pastor **Tonnesen,** at denne vækst havde været meningen med Indre Mission fra begyndelsen, idet Indre Mission jo var af dansk byrd, omplantet til Nordslesvig, og en syntese af Kierkegaard, som betoner enkelt-

mandskristendom, og Grundtvig, som betoner socialismen. **Vilhelm Becks** genialitet bestod netop deri, at han forstod at omsætte i praksis det sunde og sande, som han fandt hos dem begge, — hvilket unægteligt var lettere i kongeriget end i grænselandet Nordslesvig.

Det er nu meget sandsynligt, at **Tonnesen** tilbagedaterer sin anskuelse fra aarene op imod splittelsen til 1866; men han havde jo faktisk ret, naar han hævdede: »Det er en sølle kristendom, der gør mennesket udueligt som statsborger.« Og man kan ikke befri sig for den mistanke, at der laa noget andet under, naar de tolv præster brød med pastor **Tonnesen**, fordi de i pietistisk verdensflugt »ikke ville række haanden til, at Verden og kødelige lidenskaber fik indpas i Guds riges arbejde.« Man har jo aldrig hørt, at de har bebrejdet Støcker og Bodelschwingh noget, fordi disse to gæve Kristi stridsmænd prøvede at være surdejg i den prøjsiske Landdag. De udtraadte præster følte ikke nok med vort folk i dets nationale nød under fremmedherredømmet — i modsætning til pastor **Tonnesen**, provst **Schmidt** og de unge præster, af hvilke de fleste ogsaa var tysksindede, hvad de viste ved at drage sydpaa i 1920.

Der var imidlertid endnu en aarsag til sprængningen, og den synes at have gjort udslaget til syvende og sidst. Mærkeligt nok berører pastor Carl Matthiesen ikke denne grund i sin skildring af den nordslesvigske Indre Missions historie. Ganske vist siger han ogsaa udtrykkeligt, at han ikke vil give en redegørelse for bruddet; han nøjes med at sige, at der var skyld paa begge sider, og at der var »et indviklet fletværk af aarsager til splittelsen, som udenforstaaende ingen muligheder har for at forstaa«. Men i en skarp undsigelse til pastor Tonnesen i »Flensborg Avis« for 15. oktober 1912 fra ham og fire andre gejstlige medlemmer af Indre Missions bestyrelse — som syv andre præster medunderskrev, deraf navnet »de tolv« — angives som den egentlige aarsag til bruddet, at »Tonnesen ikke har holdt Indre Missions døre lukkede for moderne teologisk aand, som fører bort fra korsets ord og fra vort gamle skel mellem Verden og Guds rige. Denne anke vejer for de tolv præster stærkere til, end at **Tonnesens** ledelse har ført Indre Mission ind i vort lands nationale kamp og har gjort det til Guds børns pligt at deltage i denne; thi dette sidste er at bedømme som et sygdomstegn, der har sit hemmelige udspring i den moderne teologiske indflydelse, Indre Mission har aabnet sig for.« Derfor kræver de, at »i modsætning til alle moderne paafund og forklaringer den gamle Bibel-tro, uden fortielser og bortforklaringer, skal have eneret i vort arbejde.« Dette er et utvivlsomt mistillidsvotum til otte præster, som pastor **Tonnesen** havde optaget som medarbejdere nogle aar, før jeg kom i embedet. Muligvis har pastor **Tonnesen** været lovlig vidtfavnende og ukritisk; til gengæld var saa »de tolv« for kritiske og snæverhjertede; det er vitterligt, at Gud har vedkendt sig i alt fald nogle af dem i deres arbejde. De udtraadte præster, men for resten **Tonnesen** ogsaa, havde under pastor Wackers førerskab deres teologiske staasted i den gammelprotestantiske teologi og hyldede verbalinspirationen som salighedsbetingelse, hvilket én af dem har sagt til mig. Men kort og godt, Carl **Matthiesen** gjorde facit op ved at skrive til **Tonnesen**: »Saa tabte De tolv gamle præster, som De havde, i stedet for otte unge, som De ikke engang nogen sinde har haft« —

Alt dette kunne jeg selvfølgelig ikke gennemskue, da jeg begyndte min præstegerning. Men vælges skulle der, og jeg valgte Tonnesen, instinktivt. Jeg har ikke fortrudt det, alt som forskellen mellem de to retninger gik mere og mere op for mig. Men jeg valgte en synkende skude. Missionens endeligt kender jeg af selvsyn.

I forsvarsskriftet af 1913 ser pastor Tonnesen lyst paa fremtiden. Han trøster sig med Bjørnsons vers: »Gaar krykkerne i stykker, og vennerne faar nykker, saa er det blot, fordi du godt kan gaa foruden krykker. Enhver, Gud sætter ene, han selv er mere nær.« Han finder ligeledes trøst i Funckes tanke, at Gud stundom gør os syge, fordi han under os at smage helbredelsens glæde. Han sammenligner sit forhold til de udtraadte brødre med Pauli forhold til Galaterne og tænker paa, hvor hurtigt stemningen kan skifte ogsaa hos Guds børn. Inderst inde nærer han et lønligt haab om, at det skilte med tiden atter kan bøjes sammen; men skulle det ikke ske, saa kan de alligevel faa udbytte af krisen i begge lejre. De behøver jo ikke at skilles fra Jesus, fordi de skilles fra hverandre; de kan arbejde videre til velsignelse for vort folk, hver i sin lejr.

Virkeligheden kom ikke til at svare til dette livssyn. Der er aldeles ingen tvivl om, at det gamle budskabs mission havde fremtiden for sig som missionerende arbejde paa grund af den større aandelige slagkraft. De tolv ville kun ét, det var deres styrke. Ganske vist mødte denne fløj større modstand i nationalbevidste danske kredse, fordi bannerførerne var udskregne som tyskere. Mens jeg i Arrild havde de fleste talere til mine missionsuger fra denne lejr, kunne jeg ikke indbyde dem til Døstrup. Tonnesen beholdt nok indremissionærerne paa tre nær; men naar man undtager ham selv, provst Schmidt og C. Petersen, som har skrevet en fortrinlig andagtsbog for unge, naaede hans præster ikke op til de udtraadte præster i aandelig vægtfylde, ej heller nød vi alle ubetinget tillid i vore samfund. Der blev arbejdet med mistænkeliggørelse i hine tider, og skylden herfor kan ikke frakendes de tolv præster. Ved et samtalemøde i Arrild præstegaard fortalte en af deres tilhængere, at han paa en tur til Christiansfeld havde hørt, at nu var pastor Lorentzen i Haderslev blevet omvendt og gaaet over til de tolv. Han drog deraf den ganske selvfølgelige slutning: De præster, der holder sig til Tonnesen, er uomvendte mennesker; staar de i den anden lejr, saa er det tegnet paa, at de er omvendte mennesker. Det var den gængse anskuelse i budskabskredsen; jeg ved af erfaring, hvad det betød. Det var imidlertid en god skole for ens gamle Adam til at lære ydmyghed og tillige en spore til at stride for en plads i solen. Da langt de fleste samfund fulgte de tolv præster og traadte ud, havde disse ogsaa større chancer for at indfange tilgangen af nye præster. Mens vi efter 1912 ikke har faaet en eneste til, derimod mistet én, gik tre nye præster i samarbejde med Det gamle budskabs mission, saa snart de kom ind i embedet. Og da otte fra Nordslesvig stammende missionærer, seks fra Breklum og to brødremissionærer, efter at være hjemsendt fra deres missionsmarker under krigen, blev konstituerede som midlertidige sognepræster, blev det til en stor præsteflok paa denne side.

Genforeningen gjorde en ende paa den sørgelige broderstrid inden for den nordslesvigske Indre Mission. Det gamle budskabs mission hørte helt op at bestaa, idet de tre indremissionærer lod sig optage i dansk Indre Mission, og de fleste præster forsvandt fra landsdelen; én døde ved denne tid, tre af dem, der ønskede at tjene under dansk styre, blev stemt ud ved præsteafstemningen. Det eneste, der overlevede Genforeningen, var bladet »Det gamle Budskab«, som dog snart tog navneforandring til »Kom og se«. Skæbnens ironi har villet, at jeg har udgivet og redigeret det i de senere aar. Det har ikke noget at gøre med den gamle kreds, har kun et saare beskedent holdertal og dør rimeligvis med mig, hvis det venter saa længe. Tonnesens mission blev overtaget af Kirkelig Forening for Indre Mission i Danmark, »Sædekornet« blev opkøbt og gik derefter ind. Vi syntes bare, at vore missionærer ikke havde behøvet at skynde sig saadan med at forlade den synkende skude, saa den gamle kaptajn stod ene og forladt af alle. (Hans Wind i Ribe st Aarb 1946, 13 f)

Genforeningen og tiden efter 1920

Provst *Johs. Gøtzsche,* Herning, en af Danmarks betydeligste IMs præster og kirkemænd, blev kst provst i Tørninglen provsti og sp i Rødding 1920–21. Han fortæller i sine »Livserindringer«, udg 1955, s 151 f:

Den 10. februar, da afstemningen fandt sted, var den skønneste dag, som man havde oplevet i Nordslesvig. Trods det frygtelige vejr, som blæste flagene itu og hindrede færdselen, var feststemningen uhyre stærk, og med jubel modtog man efterretningerne om, hvor dansk der stemtes rundt omkring. Det var i sandhed en højtidsdag for dem, der i mange aar havde haabet og i krigen havde lidt, og de senere dage, genforeningsgudstjenesterne og andet, kunne ikke naa denne dags stemning.

Til Rødding kom den dag bl a den tidligere amtsdommer *Jørgensen,* som var forflyttet syd paa. Han kom til byen og begav sig til sin tidligere gamle nabo og bad om at maatte have kvarter hos ham den dag. Men den gamle

nordslesvigske bonde svarede ham, at han vidste, at han altid ville være ham hjertelig velkommen som gammel nabo, men ikke i dag. »Thi det er mig i dag en højtidsdag, hvor jeg stemmer mig hjem til gamle Danmark, og paa den tager jeg ikke imod nogen, som kommer syd fra.«

Den tidligere sognepræst i Rødding, provst *Schmidt,* kom ogsaa til byen for at stemme. Han var i krigstiden blevet stærkt tysk og havde bestemt sig til at flytte og var blevet ansat i Kiel. Det voldte lidt besvær at faa ham indkvarteret; hans i øvrigt mange venner syntes, at den sorg kunne han have sparet dem. Han skulle tilbringe aftenen hos nogle gamle venner. Da det blev snevejr henad aften, telefonerede han, om de ville sende vogn efter ham. Men svaret lød, at han var velkommen hos dem; men de ville ikke have den skam at køre med ham gennem Rødding gade den dag. Han kom saa ikke derud. Naar jeg fortæller dette, er det ikke for at fortælle noget ufordelagtigt om provst *Schmidt.* Jeg har personligt kun hørt ham vel omtalt. Han, hvem jeg ikke har set, men korresponderet med i den venligste form, var sikkert en højtbegavet mand og en levende, troende mand med meget overblik. Men han var blevet afgjort tysk. Han skal have sagt, at han var blevet sig sin tyskhed bevidst i krigen. Skønt han som den forstandige mand, han var, havde vogtet sig for stødende udtalelser, havde han dog taget saa afgjort tysk standpunkt, at han havde faaet den danske masse i sognet imod sig. Hans nærmeste venner sagde om ham, at han havde lidt uhyre meget, da det gik Tyskland galt i krigen. Det var ham sikkert en stor pine at bestemme sig til at forlade Rødding; men han drog konsekvensen af sin indtagne stilling og søgte og fik førstepræsteembedet i Kiel trods en skarp konkurrence og ikke liden modstand fra præsternes side i byen. Men tysk var han. Man fortalte om ham, at en eller anden havde sagt til ham, da man var ved at oprette den danske realskole i Rødding, at det maatte være en hjælp for ham til hans børns undervisning; hertil havde han saa svaret paa tysk: »Og jeg skulle sende mine tyske børn i en dansk skole!« – – –

Vi var kun i Rødding ét aar, og dog fik vi baade stedet og menneskene hjertelig kær.

I kirken i Rødding var degn *Møller* min medarbejder. Han var en meget velbegavet mand og en dygtig lærer, der bestilte noget i sin skole og lærte børnene noget. Han havde ogsaa befolkningens agtelse og tillid. Han var en troende mand, og det var rart at have ham i kirken, hvor han var en fortræffelig tilhører. Vi har talt meget sammen og skiltes med megen vemod, da jeg rejste fra Rødding. Kirketjener var den gamle *Chr. Jensen.* Han var en selvstændig og ejendommelig mand, der ville, hvad der var ret, og sagde, hvad han mente. Da jeg første gang havde besøg af min ældste datter, og han saa hende, udbrød han: »Det var en ordentlig tamp,« hvortil hun sagde, at han kunne vente, til han blev spurgt. Da vi holdt min datter Ebbas bryllup, bad min hustru ham lukke kirkedøren op og i for hvert enkelt par af bryllupsgæsterne. Det lovede han at gøre, men oplyste, at han ellers plejede at lukke »det hele kram« ind paa én gang.

Da han lykønskede mig til min udnævnelse til biskop, sagde han: »Ja, jeg gratulerer, men det er ikke glant,« og da stod taarerne ham i øjnene.

De fire kirkeældste kom jeg meget nær. Gdjr *P. Lassen* var gift med en datter af den afdøde pastor *Michaelsen;* i hans hjem var vi flere gange gæster. Gdjr *Fr. Olsen* var en stilfærdig, troende mand, som nød almindelig agtelse blandt sognebeboerne. Købmand *M. Hansen* var kirkekasserer, og ham fik jeg derved meget at gøre med. Han stod ogsaa afgjort som et troende menneske. Endelig var gdjr *Chr. Finnemann* fra Brændstrup kirkeældste, en mere end almindelig betydelig mand, dansk landbrugskandidat, selvstændig og reel, et mønster paa en sønderjysk bonde. Til den ikke store kreds, der samledes til samtalemøder i konfirmandsalen tre gange om maaneden, hørte flere mænd, som jeg gemmer i kærlig erindring. Bagermester *Laursen* stammede fra Holsten og var ikke saa lidt tysk præget, men holdt sig uden for de nationale spørgsmaal, en alvorlig og dyb kristen. Gdjr *Asmus Bruun* var ganske dansk i sin hele karakter, og dog havde han stemt tysk og havde tyske sympatier; medens derimod hans prægtige og fornøjelige hustru var afgjort dansk. De havde mistet en søn med en tysk undervandsbaad. To af kredsen døde i det aar, vi var der, købmand *Schmidt* og cyklehandler *Laue Juhl,* begge to alvorlige og gode mænd. Ude paa Østermarken boede gaardejerne *Gadegaard* og *Dam.*

Den tidligere præst, pastor *Michaelsens* enke levede endnu og havde sine fire døtre boende i byen, de to gifte med brødrene, gaardejerne *Lassen,* den tredje enke efter gdjr *Iver Møller;* den fjerde, frk *Louise Michaelsen,* var hjemme; hun blev min hustrus gode veninde. Pastor *Michaelsen* havde været adjunkt ved latinskolen i Flensborg i 1864, var blevet afsat af tyskerne, fordi han havde stillet sig ganske dansk, hvad han ogsaa gjorde som sognepræst i Rødding. Han var suspekt for sin danskheds skyld. Engang var han blevet anklaget for at have sagt i en prædiken, at gendarmer kom ikke i himlen. Det viste sig, at han havde sagt, at der var ingen gendarmer i himlen. Hele familien var afgjort dansk. Den ene af svigersønnerne havde været kommuneforstander og havde som saadan kejser Wilhelms billede hængende. Da hans unge hustru flyttede ind i gaarden, fortælles der, at hun havde erklæret: »Naar jeg flytter ind, flytter han der ud.« Det var sket, og svigersønnen var derefter blevet afsat som kommuneforstander.

Bag præstegaardshaven boede fhv lærer *Clausen,* som nu drev et gartneri. Som naboer og haveinteresserede fik vi os mangen passiar sammen.

I den sydlige del af sognet ligger byen Brændstrup. Jeg kom der da noget i løbet af aaret, men fik ikke saa megen forbindelse med folk dér som med beboerne i Rødding by. Men gdjr *Seebergs* blev vore gode venner. De to, jeg fik mest med at gøre, var missionær

P. Lund, Rødding, og gdjr *Peter Poulsen,* Brændstrup (i menighedsraadet).

Med mange af disse kære mennesker og med deres hustruer sluttede vi et venskab, som trods den korte tid dog sikkert altid vil bevares.

Frimgh i Rødding stod jeg i venligt forhold til. Den gamle pastor *Lycke* og hans hustru kunne jeg kun højagte. De havde mistet to sønner i krigen og var nu gamle folk, han var vist nok 76 i det aar. Jeg besøgte dem flere gange, og da Santalmissionen bad mig om at maatte holde et møde i Rødding, bad jeg pastor *Lycke* indlede ved dette møde. Det gjorde han og gjorde det meget smukt. Han talte over Simeons ord: »Et lys til at oplyse hedningerne«, og begyndte med at nævne ordene: »Nu lade Du din tjener fare i fred.« Som han nævnede disse ord, med den bevægelse og det tonefald, hvormed han talte, fik jeg et indtryk af, at han stod og tænkte paa sig selv og paa det underlige, at han, som havde staaet og været ugleset som selvgjort præst for en lille dansk oppositionsmenighed, nu stod paa folkekirkens prædikestol, indbudt af stedets præst. Jeg ved, at han satte megen pris herpaa, og han bad mig ogsaa komme over i frimgh og prædike der, hvad jeg ogsaa gjorde en søndag eftermiddag.

Hvordan den aandelige tilstand i frimgh var, kan jeg ikke sige. Jeg har været der til gudstj én gang, hvor der ikke var mange i kirke, og hvor jeg syntes, at prædikenen, skønt det tydeligt laa *Lycke* paa sinde at prædike kristendom for dem, ikke naaede at tale klart og aktivt. Der var enkelte, som sagde til mig, at de fik ikke nok i frimenigheden. Men jeg maa sige, at frimenighedsfolkene dog i det hele var trofaste til at søge til kirke. Efter hvad man sagde, var frimgh i Rødding den bedste af de sønderjyske frimenigheder. Jeg kendte kun lidt til de andre. Den i Skærbæk var ikke talrig. Deres brave, jævne præst, *Jørgensen,* havde ikke stor indflydelse i sognet, efter hvad man sagde mig – og saa androg dog det hele sogneraad enstemmigt om, at han maatte blive præsenteret ved præstevalget; men han blev ikke valgt. Frimenigheden i Bovlund havde faaet den betydelige *N. A. Jensen* til præst.

De andre frimenigheder kendte jeg saa godt som intet til. Den i Aabenraa gik i stykker, da man opdagede, at præsten Rosendal var stemt for, at Flensborg skulle med til Danmark; saadant var en kapitalforbrydelse i det saa begrænsede Aabenraa. Pastor *Eriksen* i Sundeved flyttede til Als, og dermed opløstes den menighed, og frimenighed i Haderslev med sin præst, *Thade Petersen,* havde vanskelige kaar, efter at provst *Nissen,* der ogsaa var grundtvigianer og en betydelig mand, baade ved sin viden og sin forstandighed, var blevet sognepræst i Gammel Haderslev.

Hvad oplevede vi saa i Rødding.

Vi oplevede daglig noget. To gange saa vi skoven springe ud paa Sønderjyllands grund og vor dejlige haves frugttræer blomstre.

Vi foretog af og til ture i egnen, særligt til Gram, hvor vi ogsaa lærte grev *Brockenhuus-Schack* og hans hustru at kende.

Særligt har jeg to store minder at gemme paa. Den 14. marts var jeg i Flensborg til afstemningen. Sammen med købmand *Thielst* og *Th. Thomsen* fra Aalkjær kørte jeg derned og saa det hele brogede røre, de forbavsende mange danske flag, de mange tyske krigskors, som tyskerne bar, de franske alpejægere, der holdtes rede for alle tilfældes skyld, medens det internationale politi holdt orden i gaderne, den livlige gadefærdsel og den utrolig rigelige agitation med tryksager. Vi naaede endog ind i et af afstemningslokalerne, skønt vi jo ikke havde stemmeret nogen af os. Paa kafeer og paa gaden traf man et forbavsende stort antal kendte ansigter. Men Flensborg stemte jo tysk.

Ved indtoget den 11. juli var jeg med at tage mod kongen i Haderslev. Biskoppen og de fem sønderjyske provster modtog kongen ved indgangen til Haderslev domkirke og gik i procession foran kongefamilien op gennem kirken. Det var for mig et betagende øjeblik. Kongen var selv meget betaget, og da han kom op over indgangstrappen og saa ind i kirken, udbrød han: »Det var dog en dejlig kirke.«

Endelig maa jeg jo nævne mit samarbejde med biskoppen og med de andre provster i det saakaldte »sønderjyske provstemode«. Der opkom saa mange problemer ved overtagelsen af den kirkelige administration, idet dels den tidligere tyske lovgivning havde gyldighed, dels de af rigsdagen vedtagne love for Sdj gjaldt, at vi samledes maanedligt til forhandling af disse problemer. Ved sammenkomsterne var en af ministeriets embedsmænd til stede, de fleste gange departementschef *Damkier.* Vi holdt vore møder i Haderslev, med undtagelse af et enkelt, der holdtes paa Folkehjem i Aabenraa. Møderne kunne være trættende, fordi der var saa meget stof at komme igennem. Men de var baaret af glæden over at sidde i det genvundne land og af en redelig vilje til at gøre ret og løse problemerne paa bedste maade. Nogen modsætning inden for kredsen uden efter rent saglige hensyn var der ikke tale om. En lille episode fra denne tid kan jeg ikke lade være at omtale. Skolekonsulenten fra Haderslev holdt hen i august maaned et møde i Gram, hvortil skolekommissionerne var indbudt. Befolkningen havde vist mig den tillid at vælge mig til medlem af skolekommissionen, saa jeg var ogsaa til stede der. I sit foredrag gjorde konsulenten opmærksom paa, at i Sdj var forbindelsen mellem lærergerningen og kirketjenesten ophævet. Jeg undredes meget herover, og ved at se et til de tilstedeværende uddelt cirkulære efter fandt jeg, at dette cirkulære indeholdt bestemmelser om kirkebetjentene i byerne. Jeg rejste mig da op og spurgte, ved hvilken lov denne forbindelse var ophævet. Derpaa svarede konsulenten, at han havde minister *Appels* ord for sagen. Jeg henvendte mig da til forsamlingen og sagde til dem, at her skulle de have øjnene aabne, thi her var noget, som ville faa mere interesse og betydning, end man maaske saa i øjeblikket.

Da jeg ikke hørte noget til sagen, og det lod, som mine ord var døde hen uden at sætte spor, skrev jeg en artikel i »Danskeren« med overskriften »Et Varsko«. Den virkede. Thi kun nogle dage efter blev vi provster og

biskopper indbudt til et møde i Haderslev med minister *Appel,* ved hvilket ogsaa kontorchef *Graae* fra Undervisningsministeriet var til stede. Efter nogen forhandling, i hvilken der ikke blev sagt noget til mit spørgsmaal om, hvor den lov var, som havde ophævet forbindelsen mellem skole og kirke paa dette omraade, fremlagde minister *Appel* et forslag til et cirkulære, der anmodede kommunerne om at have deres opmærksomhed henvendt paa en forsvarlig ordning af forholdet ved, at der toges hensyn til kirkens betjening ved ansættelsen af lærere, og han foreslog biskop *Koch* at skrive en henvendelse til kirkeforstanderskaberne om samme sag; men biskop *Koch* var saa klog at nægte dette, saa en saadan henvendelse kom fra ministeriet. Det var ikke noget fedt, men et magert forlig for kirken. Men da ingen af os ønskede at bringe det nylig valgte ministerium, som vi alle støttede, i vanskeligheder, hvad det jo ville være kommet, om man havde fortsat angreb paa dette for undervisningsministeren meget svage punkt, at hans ord til skolekonsulenterne ikke havde nogen lov at støtte sig paa, og da cirkulæret lød ganske energisk i mine øren, da det blev oplæst for os, tog vi imod denne maade at ordne sagen paa, og jeg gik hen til »Danskeren« og bad redaktionen ikke tage denne sag videre op. Hvorvidt der naaedes noget ved ordningen, er vist meget tvivlsomt. Jeg hørte siden folk sige, at det cirkulære betød ikke noget, det var kun noget, som provsterne havde aftvunget minister *Appel.* Siden oplevede jeg en af følgerne af *Appels* kabinetsordre. Oppe i Skrave skulle en bagersvend have bryllup, men læreren, der i øvrigt var hans nabo, erklærede til præsten, at han havde ikke tid til at møde og var ikke forpligtet dertil, han havde netop en meget vigtig time med de store børn. Da jeg erfarede dette, skrev jeg en henvendelse til ministeriet derom, idet jeg oplyste, at samme lærer havde haft tid til at synge paa en skoledag til den gamle *Skrumsagers* begravelse, og gjorde opmærksom paa, hvor usømmeligt det var, at kirkesangeren havde tid til at komme, naar det var en stormand, der skulle betjenes; men naar det var en smaamand, havde han ikke tid. Men hvorledes sagen forløb, ved jeg ikke; jeg forlod provstiet, inden der var kommet nogen afgørelse paa denne sag.

Saa var i øvrigt det hele forhold mellem skole og kirke inde i opløsningens tegn; den store skolekommission sad med sine forslag om ophævelsen af det gejstlige tilsyn, og der var ikke meget at gøre.

Men minister *Appels* bestemmelse om ophævelsen i Sdj var nu selvtægt. Departementschef *Damkier* sagde, at Kirkeministeriet var ikke hørt i denne sag. *Appel* havde i Haderslev erklæret, at han underhaanden havde rørt ved sagen over for Kirkeministeriet i februar maaned; men *Damkier* udtalte til mig, at han kendte intet hertil, og at der var ikke længere fra Undervisningsministeriet til Kirkeministeriet end fra første sal til stuen, saa man kunne jo have spurgt igen, om man ikke havde faaet svar første gang. Det synes mig heller ikke meget loyalt af en mand, der før havde været kirkeminister, at afgøre noget for kirken saa indgribende ved en kabinetsordre, medens han savnede den lovlige grund for sin afgørelse.

Saa samler jeg mit hele billede af Rødding sammen i det ene ord: Eventyr. Der var for os noget af eventyrets glans derover, og det var i sandhed mærkeligt at faa lov at opleve Sønderjyllands tilbagekomst til Danmark som præst og provst dernede. Vi takkede ogsaa baade Gud og mennesker for, at dette blev os til del, og skønt jeg har haft vanskeligt ved at forlige mig med meget af, hvad kirkeminister *Povlsen* foretog sig, og som han stillede sig, og aldrig har kunnet begribe, at en kristen præst om de vestindiske løgne kunne sige: »Der var ikke andet at gøre,« saa har jeg dog altid tænkt med venlighed paa pastor *Povlsen,* idet det inden i mig sagde: »Det var ham, der sendte dig til Sønderjylland.« Men jeg tror jo, at det var Herren, der gjorde det i sin godhed, for at vi ogsaa skulle have denne oplevelse med i vort livs rigdomme.

At min hustru vandt sig mange venner dernede, siger sig selv, og det var med vemod, at vi forlod Rødding – det yndige Rødding – og der var virkelig dem, som gerne ville have beholdt os som deres præstefolk.

Provst *A. Westergaard-Jacobsen* skriver: »Ved min indsættelse var baade *Johs. Gøtzsche* og *Vibe-Petersen* til stede. Johs. G udtalte: »Min kone og jeg var her kun et aar; men vi har aldrig omtalt Rødding uden at føje til: »det yndige Rødding«.

Personlig skrev han til mig: »Det er 15 aar siden, vi rejste fra Rødding. Vi har bedt for det sogn hver dag siden.«

Provst *Johs. Vibe-Petersen* (1921–36) kom hertil efter opfordring af *Johs. Gøtzsche.* Han var en af IMs kendte og ansete præster, havde især øvet en indsats i søndagsskolesagen, en erfaren og besindig mand. Han skriver hertil: Under mit ophold i Sdj led jeg ikke den skuffelse, som adskillige præster, der søgte herned, led, idet de mente, at sønderjyderne var rene engle efter de mange aars trange kaar under tysk fremmedherredømme. Ak nej! Det var de saavist ikke! De var i mange retninger stejle og haarde, samtidig med at de var glade over at være kommet tilbage til det gamle land. De syntes ikke altid, at det gamle land tilstrækkeligt tilfredsstillede deres forhaabninger. Men naar man behandlede dem med tilbørlig hensyntagen, kunne man godt forhandle sig tilrette. Hvis man derimod kom med imperialistisk overlegenhed, blev de tvære. Jeg stod paa god fod med den store frimgh, neutralt, hver paa sin linie. Der var udmærket kirkegang ved de danske gudstj, men ved de to maanedlige tyske gudstj kom der næsten ingen. Haand i haand arbejdede IM og Lt Mf paa at vække liv, ledet af de betydelige mænd, *Peter Poulsen* og *Johs. Burgdorf,* begge i Brændstrup.

Provst *A. Westergaard-Jacobsen* (1936–50) var sønderjyde, fra Tandslet paa Als, yngst af 9 søskende. Hans fader døde, da W-J var godt 2 aar gl, og han kom i huset hos sin morbroder, lærer *Nic. Jacobsen,* Flensborg, (hvor han var eneste barn), omgivet af sin moders forbønner. De gik i kirke hos pastor *Wacker,* som samlede en betydelig menighed om sin

udpræget luthersk-ortodokse forkyndelse i Diakonisseanstaltens kirke med rig liturgi. Efter 1911 hørte de ogsaa *Carl Matthiesen,* som jo havde været sp i Rødding, men de søgte ogsaa ofte til de danske gudstj i Helligaandskirken, hvor pastor *Carsten Petersen* jævnligt prædikede, familien kunne ikke undvære de danske salmer. Hjemmet var tvesproget, og som tysk embedsmand ville *Nic. Jacobsen* ikke paavirke børnene nationalt, men han var ægte dansksindet. Hans stilfærdige paavirkning gjorde, at W-J, trods studentereksamen fra Flensborg 1914 og derpaa følgende deltagelse paa tysk side i verdenskrigen, tysk paavirkning i skole og paa et herligt sommersemester ved Tübingens universitet, blev ægte dansk. I krigens slutning blev han taget til fange, og i fangenskabet læste han Sønderjyllands historie, og pastor *Troensegaard-Hansen,* der ledede fangelejrene i Aurillac og Feltham, støttede ham, og da krigen var forbi, valgte han at studere i Kbhvn, ikke i Tübingen. Her fik prof *Vald. Ammundsen* særlig betydning for ham. Ellers var det nok præsterne *Ussing, Fibiger, Kold* og den svenske evangelist *Frithjof Bjørck,* der betød mest for ham. Efter nogle gode aar som sp paa Lolland kom W-J 1929 til Uge, det lille sogn med den stærke nationale spænding, nær Tinglev. Her var en kraftig tysk frimenighedsbevægelse og et lille IM smf, der mest bestod af hjemmetyske, mens de danske følte sig mere bundet til fh end til kirken. En interessant, men ikke let opgave. »I Rødding fik vi 15 lykkelige aar, trods krig og besættelsestid, trods alle ydmygelser. Kirkegangen tog til, ikke i store ryk, men jævnt og støt, især fra august 1943. Højskolens tilstedeværelse voldte, at modsætningen ml dennes passive og modstandsbevægelsens aktive modstand satte sindene i bevægelse. Det forekom mig, at vi ikke kunne undvære nogen af fløjene, men mit hjerte var hos de aktive. Aarene i R var de hidtil rigeste i min præstegerning. Det kan ikke siges, at mgh-livet blomstrede. Men der var liv. Den kirkesøgende kreds med IMs smf som kærne var stabil og trofast, offervillig og vidsynet. Vækkelser oplevede vi ikke, men maaske var der tale om en indre konsolidering, idet f eks altergæsternes antal mere end fordobledes.«

I disse aar kom Lt Mf fra Brændstrup kun sjældent i kirken, men naar der blev holdt gudstj i Brændstrup skole, kom de mand af hus. Lt Mf i Rødding by og omegn kom flittigt i kirken. »Provst W-J var en betydelig prædikant, som samlede en stor og hengiven menighed. Man saa op til ham, som den autoritet han var.« (H. Friis J).

Provst W-J blev medlem af Kirk foren f IM i Danmarks landsstyrelse 32, red IM Tid 29–50 og fra 61–66 bm ved Diakonhøjskolen, Kirk forbund, Hoptrup højskole, kredsfmd KFUM og K, udg bl a 34: Til kamp for kirke og skole, 43: Hvem skal omvendes. (Saadan blev jeg det, Jeg vil være præst, 40 danske mænd og kvinder om deres livsvej, 1953, IM Tid, 1953, 222).

Pastor *Alfred Hansen* (1951–60) var fynbo, han var 58 aar, da han kom hertil efter 24 aars tjeneste som missionær under DMS i Kina under vanskelige forhold. Han var meget afholdt blandt kineserne. Han havde et ægte missionssind, og fik en god gerning i Rødding ved sin jævne fromhed og stille myndighed (se ndf).

Pastor *Matthias Olesen* (1960–65) var selv sønderjyde, en solid og flittig IMs præst, som gerne ville være præst for hele sognet.

Pastor *Olesen* skriver: Kirkelivet i Rødding sogn er i ikke ringe grad præget af, at der baade er en sognemenighed og en grundtvigsk frimgh. Ikke at der er skarpe modsætningsforhold. Der har, saa vidt jeg kan skønne, aldrig været nogen splid mellem de to menigheder og deres præster efter genforeningen. Sognemenighedens kirkeliv har haft en hældning til IM, en naturlig følge af, at flere præster i sognet før genforeningen var stærkt engageret i nordslesvigsk Indre Mission. Siden 1920 har sognepræsterne i R staaet IM nær i forkyndelse og arbejde.

Men der har været et værdifuldt samspil med frimgh, saa man fra tid til anden har kunnet holde fælles møder og fester om emner, der havde en bred kirkelig interesse. F eks holdtes en smuk mindefest fælles ved hundredaaret for pastor *Svejstrups* indsættelse i Rødding, en fest der i 1961 samlede hotellets sal fuld af folk fra begge menigheder.

Selv om kkg i R er god, er der dog ogsaa her mange, som sjældent eller aldrig gaar i kirke. Et IM smf samler en del til samtale- og dagligstuemøder i flere hjem. KFUM og K har dannet fællesforening. Men der er kun ringe tilgang af nye medlemmer. Derimod blomstrer et KFUM-spejderarbejde og samler nu igennem mange aar ca 100 drenge. Et blaa pigespejderarbejde har ca 80 piger indskrevet. Aftenhøjskoler over kirkelige emner har i de senere aar haft god tilslutning og bevirket værdifulde samtaler mellem præst og menighed.

Der holdes hver søndag børnegudstj i kirken, hvor 8 medarbejdere paa skift samler en flok drenge og piger. Deltagelsen er ikke stor. Det mærkes, at man tager ud om søndagen, og idrætsarrangementer lægger beslag paa mange børns og unges fridag.

Baade i Rødding og Brændstrup har der altid i menigheden været en hel del medlemmer af Lt Mf, der stort set har haft et godt samarbejde med IM. De har til stadighed haft en repræsentation i menighedsraadet. Her maa særlig nævnes gross *Th. Skov,* der, mens han boede i Br og senere, da han flyttede til R var i menighedsraadet og en meget flittig kirkegænger, en mand med stærke meninger, men usvigelig reel. Trods forskelligt syn paa mange ting havde pastor *Olesen* et smukt samarbejde med ham. Lt Mf i R var for manges vedkommende trofaste over for gudstj i sognekirken.

Dette kneb lidt mere for Lt Mf i Brændstrup. Ogsaa her arbejdede den fløj i almindelighed godt sammen med IM. Der var fælles møder og fester. Den aarlige missionsuge i B skole havde talere fra begge lejre. Leder i de senere aar af dette fællesskab har været førstelærer *Bunde Schmidt,* B, der som IM-mand paa stilfærdig maade undgik de haarde modsætninger, der godt kunne tone frem i baggrunden. Brændstrup virker som et center for Lt Mf, paa egnen virksomt drevet af korn-

handler *N. J. Skov* (brodersøn til forn *Th. Skov*, R), og i de senere aar for børne- og ungdomsarbejdets vedk af sønnen *N. Arne S.*

Men det kneb lidt for Lt Mf's medl i B at finde vej til gudstj i sognekirken og til alterbordet. Ikke fordi man ikke kunne med sognepræsten, for han blev jævnlig benyttet ogsaa i den lejr. Og naar han holdt den mdl gudstj i B skole, var Lt Mf godt repræsenteret. Men at trække dem ned de ca 4 km ad bakken til sognekirken lykkedes ikke særlig godt. Men – og det skal siges – tilføjer pastor O, at han »ville nødig undvære det islæt i sognets kirkelige geografi, som Lt Mf var; men jeg savnede dem for ofte i sognekirken til det ubrudte fællesskab«.

Dommer *Friis Jespersen* skriver:

Pastor *Olesen* var af sønderjysk herkomst og havde som anført været sp tidligere i Sdj, hvilket paa forhaand gav ham den goodwill, at han, som man sagde (og tænkte) dernede, var »en af vore egne«. Men pastor Olesens position kom nu ikke til at afhænge heraf. Han var nemlig en fortrinlig prædikant. Kunne forgængeren, pastor *Alfr Hansen*, til tider være noget følelsesbetonet, var pastor Olesen særdeles fornuftpræget i sin forkyndelse, og bl a dette bevirkede, at tilhørerskaren aldrig var lille og vel nærmest var voksende i den tid, han var i R, saaledes at kirken selv paa almindelige søndage ofte var saa godt som fuld. Naar man gik derfra, følte man, at man havde udbytte med hjem.

Pastor Olesens forhold til sognets beboere var godt og tillidsfuldt, og samarbejdet med menighedsraadet det bedste. Paa tidspunktet for hans ansættelse var kirkerestaureringen (jfr ovf) i fuld gang, og i dette arbejde gik han op med stor iver og var mig til megen støtte, saaledes at vi ganske kunne forenes i fælles kærlighed til vor lille, nogle vil maaske sige uanselige – kirke, der imidlertid efter restaureringen blev meget smuk – et resultat vi i fællesskab frydede os over.

For ungdommen havde pastor Olesen megen forstaaelse, og hans og hans hustrus livlige og energiske drenge ydede en ypperlig indsats inden for KFUM spejderne.

Det var med beklagelse i sognet, at vi saa ham »drage af«.

Pastor *Harald Filtenborg* (siden 1965), søn af provst F, Fole, skriver: Der er gode, fredelige forhold, vaagen befolkning, 2 IM smf (R: 30, Brændstrup: 40), DMS kvindekreds, mdl gudstj i Brændstrup skole, 500 til frimgh, nogle Lt Mf, KFUM og K (nedlagt 57), gr højskole og friskole. IM smf er hendøende, samler kun 10–12 ældre mennesker til samtalemøder en gang om maaneden. Aftenhøjskole, »sogneaften« med voksenundervisning (i form af mghmøder) samler 50–125 en gang mdl. Børnegudstj 2 gange medl (4 medarb).

Da højskoleforstander, c th *Arne Fog Pedersen* 1968 blev udnævnt til kirkeminister, blev der skrevet nogle indsenderindlæg imod, at en frikirkemand, som ikke var medlem af folkekirken, skulle være folkekirkens minister, og i Menighedsraadenes Blad nr 3, 1968, svarede den ny kirkeminister bl a: »Man maa huske, at frimenighederne i Sdj blev oprettet i aarene før genforeningen og i protest imod den tyske landskirke dengang.«

Et smukt vidnesbyrd om forholdet ml sogne- og frimenighed i R gav pastor *Harald Filtenborg* i Kr Dbl 26. marts 68, hvor det bl a hedder:

»Jeg vil gerne sige det saa utvetydigt, som jeg kan: I den tyske tid var Rødding Frimenighed den menighed her i sognet, der repræsenterede den danske folkekirkemenighed, og den nuværende folkekirkemenighed repræsenterede i det ydre den tyske landskirke. – At man saa ved genforeningen i frimenigheden fortsatte som før genforeningen, og man i sognemenigheden fik den folkekirkelige organisation og retsvæsen, rokker ikke ved kendsgerningerne vedrørende R frimgh.

Rundt i landet raaber man op om den »krænkelse« af folkekirken, der er sket ved, at en mand fra R frimgh er valgt til kirkeminister. Her i R føler vi det ikke som en »krænkelse« og har intet at indvende imod det forhold, at kirkeministeren er medlem af frimenigheden. Vi kan have forskellige meninger alt efter vor politiske indstilling, men om kirkeministeren er medlem af folkekirken eller af frimenigheden kommer for os ikke sagen ved. Og det kan vel kun skyldes, at her kender vi de virkelige forhold – det gør man ikke andre steder.

Der er i Rødding sogn ikke et modsætningsforhold imellem de to menigheder. I mange menigheder i folkekirken er der et større skel imellem f eks IM og grundtvigianerne, end der er her i R mellem de to menigheder. I en del byer har man to eller flere menigheder med hver sin kirke og præst. Det samme gælder her i R, her dækker de to menigheder blot det samme omraade. Der er ikke et modsætningsforhold, men samarbejde, og ingen i folkekirkemgh finder det forkert – tværtimod – naar jeg i ferien anmoder en frimghpræst om at vikariere ved gudstjenesterne.«

En række betydelige lægfolk har virket i menigheden:

Overlærer *M. Møller* (* 1872, † 1950) var i en menneskealder leder af det stadigt voksende skolevæsen, rigtig af den gamle, solide degnetype, dansk-slesviger, luthersk i dogmatik, pietist i etik, gn mange aar kirkesanger og organist samtidigt i R, formidlede overgangen fra tysk til dansk skole paa en rolig, forstandig maade, respekteret af alle. Var medlem af det sønderjyske salmebogsudvalg og med til at skabe det sønderjyske salmebogstillæg. (Se i øvr ndf).

Indremissionær *C. P. Lund* (* 1859, (missionær 1910) † 1939), havde været gdjr i Hygum, men var ikke stærk og havde solgt sin gd og var fl t Rødding. Han havde en lille kapital i mark, som han levede af og arbejdede uden vederlag for IM i Nordslesvig. Ved krigen og valutaens fald mistede hans kapital det meste af sin værdi. Derom sagde han: »Ja, pengene er tabt, men Gud ske lov, at vi blev danske.« Han havde været hjemløs som søn af en dansk undersaat, saa han havde i hele den tyske tid holdt sig uden for den nationale kamp; enhver anden position ville straks have medført hans udvisning. Han var en velbegavet mand med

en meget god hukommelse for, hvad han havde læst, og med ikke liden kendskab til kirkelig digtning, bl a havde han fra sin gr tid en del kendskab til Grundtvigs salmedigtning. Han havde hele tiden stillet sig paa den gamle IMs side over for de tolv. Han var en fast mand med en elskværdig og venlig stilling til anderledes tænkende. (J. Gøtzsche: DnA 1940, 83).

Gdjr *Peter Poulsen,* Brændstrup, (* 1873, † 48), gdjr her 1900 (født i Skodborg), i menighedsraadet 03, medlem af Det kirkelige udv 28, fmd Menighedsraadf i Sdj 26, rejsesekr KFUM, Sdj 11, fmd Det kr ungdomsarb syd for grænsen.

Biskop *Gøtzsche* skriver: *Peter Poulsen* i IM kredsen var vel nok den bedst begavede af kredsen og den videst seende. Han var blevet indkaldt i krigen som 42-aarig og havde været med i det meste af krigen. Han sagdes at have været med i 28 slag og havde dog ikke skudt sin bøsse af! Han syntes ikke, at han skyldte tyskerne at skyde paa englænderne! Hans krigsoplevelser var meget interessante, og han sagde selv, at han havde tit haft det, som var Herren lige ved siden af ham, ja, gik med ham. Han havde været i megen fare, men var altid sluppet vel derfra. Ved Yserkanalen havde han en nat staaet vagt. Da han næste morgen kunne se for sig, viste det sig, at de to tyske poster ved siden af ham laa med en kniv i hjertet; det var de franske negere, som i mørket svømmede over kanalen med en kniv i munden, overfaldt en vedetpost og stak ham ned. Ikke underligt at man følte det som Guds bevarelse, naar man var kommet gennem en saadan nat. Da han blev indkaldt efter ikke i fredstid at have været soldat, blev han uddannet sammen med 500 18-aarige, og blandt dem havde han faaet en aandelig gerning. Ogsaa blandt sine foresatte fik han lejlighed til at aflægge vidnesbyrd. Saaledes sad kompagniet engang og havde læsning. Hauptmanden docerede for soldaterne og sagde: »Die Hauptsache ist, dass Hauptsache immer Hauptsache bleibt. Verstehen Sie das?« hvortil soldaterne jo svarede: »Jawohl.« Saa vendte han sig til *Peter Poulsen* og sagde: »Und Sie, alter Landsturmsmann, was ist dann die Hauptsache?« Peter Poulsen svarede straks: »Die Hauptsache ist, dass der Herr Hauptmann im Himmel kommt,« hvortil Hauptmanden kun svarede med en bister knurren.

Provst, dr *J. Holdt* skriver i IM Tid 1950, s 121: *Peter Poulsen* har selv skildret, hvordan det gik til, at han – modstræbende – lod sig overtale til at tage med til et missionærkursus i Haderslev for at blive lægprædikant. Han var født i Skodborgskov og bosatte sig efter sit giftermaal med Marie Dall fra Ørsted som gaardmand i Brændstrup, Rødding sogn. Han skulle særligt virke blandt de unge, hvortil hans udprægede danske lune, frejdige sind og slagfærdige tunge gjorde ham velskikket. Han var maaske ikke altid lige betænksom i sine udtalelser, men hjertevarm i sin kristne (og nationale) bekendelse. Set som afløser af *H. P. Lorentzen* paa egnen maa hans positive danske indstilling fremhæves som tegn paa, i hvad retning udviklingen gik. Dansk ungdom rykkede nu frem overalt. Var *H. P. Lorentzen Carl Matthiesens* fuldtro lærling, gik *P. Poulsen* i *Tonnesens* spor og gik naturligvis stærkt ind for hans linie under splittelsen 1912. Under krigen blev *Poulsen* 1915 (som 42-aarig) indkaldt og var tre aar ved fronten i øst og vest, men slap uskadt hjem igen. Hans klare kristne bekendelse og faderlige hjælpsomhed blev i disse aar til velsignelse og hjælp for mange krigskammerater. Han har givet en levende skildring af sine krigsoplevelser i en meget læst lille bog »Til kamp, til kamp« (1927). Efter genforeningen fortsatte han sin rejsevirksomhed som ungdomssekretær. Han blev tillige i en aarrække en værdsat formand for den Sønderjydske Menighedsraadsforening og var som saadan ogsaa medlem af det store kirkelige udvalg af 1928. En bred folkelig og kristelig livsindstilling bar ham frem paa en ledende plads i sin hjemstavns danske menighedsliv. (Se iøvr Rehling: Guds Kald. Hvorledes de mødte det, 1943, »Hvordan jeg blev lægprædikant«).

Provst A. Westergaard-Jacobsen skriver (Dn A 1949, 94 f) under overskriften: En sønderjysk frontsoldat.

Den 5. februar 1948 stedtes rejsesekretær, gaardejer Peter Poulsen, Brændstrup, til hvile paa Rødding kirkegaard. Med ham gik en af grænselandets mest særprægede skikkelser i graven. Peter Poulsen har berejst det ganske land, og han blev kendt over det ganske land. For den, der én gang havde set hans tætte skikkelse og lyttet til hans paa samme tid djærve og hjertevarme vidnesbyrd, glemte ham ikke saa snart igen.

Helt let har han nok ikke været at bøje, den unge gaardmand, der var kendt paa egnen for sit gode humør og sine lune historier. Men den Herre Kristus og Guds godhed blev ham for stærk. Og da han først havde stillet sig under Jesu fane, fulgte han den uden vaklen gennem sit livs mange omskiftelser til sin død. Jeg vil aldrig glemme hjerteklangen i hans røst, naar han, der var kemisk fri for al sentimentalitet, i bønnen nævnte Jesu navn. Man fornam deri et langt livs taknemlighed og hengivenhed.

Peter Poulsen var i besiddelse af en næsten uforstyrrelig sindsligevægt. Han var ikke let at kyse. En deputation blev sendt ind til København for at tale med de højeste myndigheder. Peter Poulsen var med Som det undertiden gaar, blev deputationen sendt fra instans til instans. Ingen turde eller ville træffe en afgørelse i det spørgsmaal, deputationen skulle forelægge. Til sidst havnede man hos selve statsministeren. Han brummede i skægget, at den sag maatte de herrer hellere tale med den og den minister eller kontorchef om. Slukørede listede deputationen hen til døren; for hos den nævnte kontorchef m m havde man jo forlængst haft foretræde. Men da de naaede hen til døren, drejede Peter Poulsen kort omkring, gik tilbage til statsministerens skrivebord, slog hælene sammen og sagde: »Hr statsminister! Naar sønderjydske landsmænd har sendt os herover i et vigtigt ærinde, saa gaar vi til hovedet og ikke til halen; og saa venter vi ogsaa, at hovedet giver os et klart svar, som vi kan være bekendt at komme tilbage med. Jeg flytter mig ikke fra dette sted, før statsministeren har givet mig en ordentlig besked.« Han fik den besked, han ville have.

Dansk var han til knoglerne; og kristen var han helt ind til hjerterødderne. I begge henseender bekendte han kulør. »Flaget til tops«, det var Peter Poulsens løsen. Livfulde eksempler derpaa finder man i den bog, i hvilken han fortæller om sine oplevelser under den første verdenskrig. Det var Guds styrelse, at han med sine 42 aar blev tildelt en afdeling af lutter unge rekrutter. Omgaaende fik han kælenavnet »Bedstefar«. Og som en god far blev han for mange af disse unge rodløse og raadløse sjæle. Som summen af sine erfaringer under krigen udtaler han følgende mod slutningen af førnævnte bog:

»Alt i alt maa jeg sige, at det, der var min lykke under krigen, og det, der bar mig, var barnlig, enfoldig tro paa den levende Gud og det, at han aldrig tog den vished fra mit hjerte, at dér hvor jeg var, var jeg efter hans vilje.

Det har aldrig kostet mig noget nævneværdigt at bekende mig som en dansk mand og som en troende mand, og Herren lagde alt saa vel til rette, at han gav mig en god plads blandt kammeraterne.

Det er det trangeste liv, jeg har levet i mit kød, men for sandhedens skyld maa jeg sige, at det er den skønneste tid, jeg har levet som Guds barn.«

Da bogen for længst er udsolgt, og der sikkert er mange af de yngre nu, som ikke har stiftet bekendtskab med den, skal der her aftrykkes nogle faa karakteristiske afsnit.

Den første jul i soldatertrøjen (1916) fejredes endnu i garnisonen.

»Tiden gik, og det blev jul. Juleaften var vi alle samlede i spisestuen; enhver fik en julegave til en værdi af 1,50 mark, og derefter var der gratis øldrikning, for hvem der ville. Jeg gik hjem paa min stue, fik fat paa min Bibel og juleevangeliet, brevene fra hjemmet og fra andre kære venner. Og som jeg sidder der, gaar døren op, og en af mine kammerater træder ind og siger til mig: »Nu er vi ca 40 mand samlede henne paa vor stue, og du skal komme hen til os; du maa læse juleevangeliet for os, og du maa tale til os, og du maa bestemme, hvad vi skal synge, men du skal være iblandt os.«

Jeg var naturligvis glad for opfordringen og gik med. Vi læste saa juleevangeliet sammen, bad sammen og sang et par julesalmer. Men aftenens egentlige midtpunkt og det, som gjorde den uforglemmelig for os, var en lille bog, som var sendt mig fra hjemmet, skrevet af forskellige under titlen: »Julehilsen til soldaterne fra nordslesvigske hjem«. I den bog var der en ung hustru, som havde afskrevet en lille sang: »Jeg ved det, Gud, jeg trænger til din tugt«. Hun havde mistet sin mand, som var faldet i Rusland. Han var en af mine bedste venner. Vi havde staaet sammen i nationalitetskampen; vi havde saa tit baade i mark og skov talt sammen om Gud og hans rige, og han havde mange gange sagt til mig: »Du er en lykkelig mand, at du er saa enfoldig, at du kan tro Bibelen, og hvad der staar i den, men det kan jeg ikke. Jeg kan ikke tro hverken paa Gud eller paa Djævelen eller paa Himmel eller Helvede, det er altsammen imod min sunde fornuft,« og tit var jeg gaaet fra ham med et bedrøvet hjerte.

Han blev indkaldt godt et aar før jeg, og da han havde været inde en kort tid, skrev han til mig: »Den Gud, som du ved, jeg hjemme ikke kunne tro paa, kommer mig saa nær her, at jeg ikke kan blive ham kvit, og i mine bedste stunder finder jeg mig fuldstændig afhængig af ham.« Vi vekslede en del breve sammen; han kom hjem paa en mindre orlov, var nede hos mig at sige farvel, og da vi kom uden for gaarden, vendte han sig om, tog min haand og trykkede den, og mens taarerne trillede ned ad hans kinder, sagde han: »Det bæres mig for, at jeg aldrig skal se Brændstrup mere.« Jeg fulgte ham til stationen; sindsbevægelsen overvældede ham hvert øjeblik; men kort efter blev han rolig igen, sagde farvel til sin hustru og sine fem smaa børn og rejste for sidste gang bort fra Brændstrup — for ikke mere at komme levende tilbage. Faa dage efter fik jeg atter brev fra ham, hvori han skrev: »Snart gaar det til fronten, men hellere gaa til Rusland og lægge mine ben der, end gaa til Brændstrup og leve det gamle liv.«

Han gik til fronten og faldt derinde i Rusland.

Jeg fortalte kammeraterne det udførligt, fortalte dem om hans hjem, hans hustru og hans børn, og alvoren greb os; det store spørgsmaal brændte i vore hjerter: »Mon det er den vej, der er beskikket ogsaa for os?« Vi sang atter, bad sammen og følte os rigtig knyttet nær sammen.« —

Om haarde kampdage og Guds kald til mennesker berettes følgende:

»Trommeilden varede to timer. Midt i det hele kom en granat og fo'r ned i jorden ved siden af mig og min sidekammerat til venstre. Da den eksploderede, væltede den jordvolden ud i den 3 alen dybe skyttegrav og begravede os under jordmasserne.

For mit vedkommende var det ikke saa slemt denne gang. Jeg blev kastet ned paa ryggen, mine arme laa langs min krop, og oven paa denne 3 alen jord, der trykkede helt forfærdeligt, men mit ansigt var frit, og aldrig i mit liv har jeg saadan raabt om hjælp som i den stund. Der kom da ogsaa straks 5—6 kammerater, deriblandt ogsaa min sidekammerat til højre, delingsføreren; de kastede jord til side og fik mig halet frem. Saasnart jeg kom frem, saa jeg, at min sidekammerat til venstre ogsaa var borte; det var en kunstmaler fra Berlin. Vi gravede af alle livsens kræfter for ogsaa at redde ham. Jeg vidste, hvor han havde staaet, og kunne derfor ogsaa regne ud, hvor omtrent han maatte ligge. Jeg kom saa med min lille spade lige ned paa hans hoved. Han var sunket ned paa sine knæ, og staalhjelmen var gledet om for hans ansigt. Saa snart jeg fik hans hoved afdækket, fik jeg mine hænder ned under hans hage og ansigtet trukket op i frisk luft. Han var dryppende vaad af sved, men gav ikke spor af livstegn fra sig. Vi gravede ham alligevel ud og lagde ham oven paa jorden; men da han havde ligget nogle øjeblikke, begyndte han at drage aande.

Han aandede underligt dybt og begyndte at røre sine lemmer, og mens vi endnu stod og saa paa ham, rejste han sig op paa sine knæ, foldede sine hænder og begyndte at takke Gud.

Aah, jeg kunne ønske, mine læsere havde hørt den mand takke Gud! Ikke med en stavelse takkede han, fordi han var gravet ud; men han takkede Gud af hele sit hjerte, fordi han havde faaet en frelst sjæl. Han havde kæmpet sin Jakobs-kamp dernede under de 3 alen jord, og fortalte os bagefter, at hele hans liv var passeret revy forbi hans indre øje og var standset hjemme hos hans unge søster i Berlin, som han vidste, bad for ham, og som han var overbevist om bad for ham netop i denne stund. Som soldat betragtet var han slet ingenting værd, ikke fire skilling, han kom heller ikke mere med i stilling, men fik pladsen som kompagnifotograf. Han var paa sin egen maade et stilfærdigt vidne om Guds barmhjertighed mod syndere, og han fik en god plads mellem kammeraterne. Vi holdt allesammen af ham.« —

Biblen beviste sin bærekraft i krigens bulder.

»En morgen, da de saarede var blevet bragt bort — de døde blev jo liggende — havde jeg den glæde, at min delingsfører og vor unge løjtnant kom kravlende hen til mig og bad, om de maatte læse med i min Bibel. De kunne jo ikke læse min Bibel, men vi satte os ned paa bunden af skyttegraven, ikke som to overordnede og en menig soldat, men som tre mænd, der var de samme vilkaar undergivet. Saa læste jeg for dem af min danske Bibel, oversatte det paa tysk og talte til dem og med dem. Saa bad vi sammen, og saa listede de af igen. Det var første gang; men det blev ikke sidste.

Der gik en lang tid. En morgen mødte løjtnanten mig, og idet han rakte mig sin haand, sagde han med et par øjne, der skinnede som et par nyslaaede 25-ører: »Jeg kan tro paa min frelser.« Delingsføreren var mere stilfærdig anlagt; men saa vidt jeg kan skønne, fandt ogsaa han den rigtige vej ved korsets fod hos Jesus.

De to blev selvfølgelig mine bedste foresatte, ja, de bedste, jeg nogen sinde har haft. Jeg havde dem et helt aar, saa faldt de begge to paa én dag ved stormen paa højderne ved Moreuil. Det var skotterne, vi dér stod overfor. Vi tabte den dag halvdelen af vor division, saa kammeraterne laa som kornneg ned over en høstet kornmark. Da vi ved aftenstid tre kammerater gik over slagmarken for at søge efter faldne, fandt vi vor løjtnant siddende paa sine knæ i et granathul, hvor en riffelkugle fra skotterne havde truffet ham lige midt i panden.« —

Gang paa gang oplevedes det, at nøden og faren skabte en egen fortrolighed og drev mennesker ind i bønnen.

»En dag henimod aften blev vi udkommanderet og marcherede uden for byen, hvor der holdt en række lastautomobiler. Vi kom op, 30 mand i hvert automobil, og saa vidste vi besked. Vi skulle hurtigt hen til et sted, hvor der var brug for os. Hen ad de oprevne landeveje kørte de med os op i mod en lille by ved den engelske kanal, som hed Middelkerke.

Medens vi kørte hen ad landevejene, stod der foran mig midt i lastautomobilet en af mine unge venner og kammerater. Han var altid en munter fyr, til enhver tid oplagt til spøg og gale streger; men den aften stod han saa underlig tavs. Jeg lagde min haand paa hans skulder og sagde til ham: »Hvad fejler du, kammerat?« Han saa op paa mig og sagde ganske stille: »Jeg kommer ikke med jer hjem igen.«

»Aa, det véd du dog ikke, kammerat; vi har jo været ude i saa mangen haard dyst og véd ganske vist nok, at vi ikke alle kommer tilbage; men om det bliver dig eller mig, der maa blive derude, kan ingen vide.«

Han svarede igen: »Jeg kommer ikke med hjem.«

Det gav en underlig alvorsfuld stemning over os alle, og hvem der begyndte, véd jeg ikke, men i næste nu stod vi 30 mand med foldede hænder, og saa begyndte vi at bede, og vi bad rækken rundt mand for mand med suk og med skrig i vore sjæle til den levende Gud om naade og forbarmelse baade for

legeme og sjæl. Det er det mest gribende bedemøde, jeg nogen sinde har været med til.

Da vi kom til Middelkerke, kunne de store engelske skibskanoner naa os. En granat kom og hugge de ned paa chausseen, hvor vi var blevet opstillede, da vi kom ned af lastautomobilerne; da den sprang, fløj vort lastautomobil i stumper og stykker ind over markerne, og der laa over 40 mand døde og saarede, iblandt disse var hin unge kammerat. Skyndsomt gik vi ind i løbegravene og fortsatte ud i stilling.« —

At Peter Poulsen som dansk sønderjyde havde let ved at komme paa talefod med befolkningen i de besatte lande og med allierede soldater, siger sig selv. Naar der foruden det menneskelige fællesskab, fælles afsky for tysk vold og magtbrynde, ogsaa gjorde sig kristent fællesskab gældende, kunne bekendtskabet blive til gensidig opmuntring. Derom vidner følgende skildringer.

»I Ostende boede civilbefolkningen endnu. En mængde militærvogne blev læsset og losset; det havde jeg ikke med at gøre, men til gengæld skulle jeg finde et kvarter baade for mig selv og hestene, og det var lettere sagt end gjort.

Jeg kørte gade op og gade ned, men kunne intet kvarter finde. Omsider kom jeg helt ud til kysten, hvor der laa en lang række badehoteller, af hvilke et par var ramt enten af granater eller flyverbomber. De var en hel del ramponeret og alle forladte. Jeg søgte ind i et af disse og fandt en pæn stue, hvor der var baade vinduer og døre. Jeg fik hestene trukket ind i stuen. Der var ikke andet bohave derinde end to spejle, som naaede fra loft til guld, saa bæsterne kunne også faa deres forfængelighed tilfredsstillet! Jeg søgte rundt i hotellet og fandt et stort zinkbadekar, det var jo en dejlig krybbe, bare jeg havde noget at fylde i den. Jeg maatte derfor ud at søge efter vand, men vand er en sjælden artikel i Nordfrankrig og Belgien, for der er kun én eller to brønde i hver by samt murede beholdere, cisterner, ved eller under husene, hvor regnvandet kan opsamles; men denne vandbeholder kunne jeg ikke finde i hotellet.

Jeg søgte saa ud af det ene hus og ind i det andet, kom omsider over gaden, gik ned i en kælderlejlighed og bankede pænt paa døren, men der lød intet »Kom ind«. Jeg lukkede døren op, traadte indenfor og opdagede ved den modsatte side af dette lille værelse en ung frue og en lille pige paa ca 10 aar. Jeg kunne nok se, at jeg var ikke velkommen; men alt mens jeg spurgte efter vand, løb mit blik rundt i stuen og standsede til sidst ved et krucifiks ovre paa den modsatte væg; maaske jeg saa lidt længe paa det, fruen fattede i hvert fald mod og gik hen imod mig, og idet hun pegede paa krucifikset, sagde hun: »Tror De paa ham?« Jeg svarede: »Ja, frue, men tror De paa ham?« Hun svarede ja, og noget, der lignede et lyst smil, gled hen over hendes ansigt. Saa rakte vi hinanden haanden, isen var brudt, og vi talte frit om Gud og hans rige, hans naade og hans hjælp, hans mening med os, ogsaa under den frygtelige krig; til sidst sagde fruen: »Her kan De faa vand til deres heste, og De skal være velkommen hernede i min lejlighed, naar De har bragt hestene vand; og saa skal De vide, at De er den første prøjsiske soldat, som er blevet budt velkommen her i min lille lejlighed.«

Jeg var naturligvis hjertensglad, skyndte mig op paa hotellet med vand til hestene og gik atter tilbage til den lille kælderlejlighed.

Da jeg kom tilbage, var den unge frues svigerfader kommet, en gammel, svær herre, en rigmand inde fra byen. Han sad bred og magelig i en lænestol midt paa gulvet. Da jeg kom ind, begyndte fruen og jeg straks at tale om aandelige spørgsmaal, mens den gamle sad uroligt i stolen og gav nogle uartikulerede lyde fra sig for at give sit mishag til kende. Jeg henvendte mig til ham og gjorde, som jeg saa tit gjorde baade før og siden: jeg trykkede paa den sønderjydske knap og fortalte ham, at jeg var en dansk mand fra Nordslesvig, der kun gik tvungent med i krigen, at det var gaaet os i 1864, som det nu var gaaet Belgien i 1914, og at det var min overbevisning, at tyskerne nok skulle tabe i krigen.

Den gamle saa op paa mig og spurgte: »Tror De virkelig det?« hvortil jeg svarede: »Ja, tyskerne har jo baade Gud og mennesker imod sig,« og mindede ham om, at han skulle bare prøve at se paa historien, saa kunne han se, hvordan det var gaaet folkeslag før; naar et folk er kommet saa højt op i gudløshed og hovmod, saa kommer Gud og siger, at han lader sig ikke spotte. Der var særlig to ting, jeg pegede paa; det ene var indfaldet i Belgien, hvor de sagde, at de kun agtede traktater for papirlapper, og det andet var, at de skiltede med en kejserbibel, som i mine øjne ligefrem var gudsbespottelig.

Det første syntes han godt om, det andet tror jeg ikke vejede noget for ham; men han sprang op og rakte mig sin haand og sagde til sin svigerdatter: »Den mand kan du godt have i kvarter her,« hvortil hun svarede, at det ville hun med glæde. Jeg indvendte, at hvor gerne jeg end ville, saa skulle jeg jo sove paa hotellet hos hestene; men den gamle sagde: »Lad du de krikker staa selv, og kom her ned, vi skal nok skaffe dig et godt leje.«

Jeg var heller ikke vanskelig at overtale, og efter at jeg paa ny havde været oppe hos hestene, givet dem vand og en haandfuld havre, søgte jeg paa ny ned i kælderlejligheden, hvor den gamle og hans svigerdatter havde redt et leje til mig ude i forstuen under trappen. Det er det skønneste kvarter, jeg har haft, og jeg fik lov at blive der i 6 uger.

Den gamle vidste ret god besked med vore nordslesvigske forhold. Han havde i en aarrække handlet med fedekvæg paa England og havde været baade i Tønning og Husum til marked, og han vidste nok, at der oppe i Nordslesvig boede et dansk folk, der følte prøjseraaget som en pine.

Naar kammeraterne kom fra stilling, samledes vi selvfølgelig ofte nede i det lille hyggelige hjem, til fælles opbyggelse med bøn og sang. Vi sang baade vore smaa aandelige sange og vore kære, danske fædrelandssange.

Da tre uger var gaaet, mente jeg, at nu skulle jeg med ud i skyttegravene; kusken kom igen fra orlov. Men i stedet for blev jeg saa afkommanderet til at være ledsager ved patronvognene. Det var næsten endnu bedre. Om dagen havde jeg slet ingenting at bestille, men om aftenen skulle jeg møde ved mørkets frembrud nede i politigaarden, ud i stilling med infanteriammunition, og saa skulle vi have døde kammerater med tilbage.

Det var en farefuld tur hver nat, hverken spærreild eller gasangreb maatte holde os tilbage, kun selve døden; og derfor kunne mit barometer ogsaa nok synke adskillige streger, naar det lakkede mod aften; men saa kunne den lille frue ogsaa komme ganske stilfærdigt og tage mig i ærmet, trække mig hen foran krucifikset, og idet hun pegede paa dette, kunne hun sige: »Har Han nogen sinde bedraget Dem, har Han nogen sinde narret Dem?« Og jeg maatte sige: »Nej, aldrig har min frelser bedraget eller narret mig.« Ofte stod jeg skamfuld ved siden af den katolske kvinde, der saadan med sin barnlige tro til Gud kunne beskæmme mig.«

Peter Poulsen fik lov til at vende hjem fra skyttegravenes helvede, hjem til hustru og børn. Han fik lov til at opleve genforeningen med Danmark. Ikke for Prøjsen havde han stridt paa de mange slagmarker, men for den Herre Kristus. I denne krig gives der ingen vaabenhvile og ingen fredsslutning. I en lang aarrække stillede han sine frodige evner til raadighed for det kristne ungdomsarbejde i vort land. Han var betydelig som forkynder, fortrinlig som fortæller, bedst som sjælesørger paa tomandshaand.

Da vi stod ved hans kiste, var det hans foldede hænder, der holdt mit blik fast. Et par ærlige bondenæver var det; gode til at styre en plov, villige til et fast og varmt haandtryk, i stand til om fornødent at slaa i bordet; men bedst var det dog, at de havde lært at folde sig i Jesu navn. Det kunne man se paa dem endnu i døden, paa disse hænder, at være foldet til bøn, det passede dem bedst.

Vi holdt af ham og vil aldrig glemme ham.«

Som tilsluttet IM var gdjr *Th. Seeberg*, Brændstrup – ogsaa veteran fra 1. verdenskrig – et virksomt medl af mgh og mangeaarigt medl af menighedsraadet. Han, der tillige var medl af provstiudvalget, besad derfor megen erfaring, der kom raadet til stor nytte i dets forskelligartede arbejde; han var meget anset og afholdt, ikke alene inden for menighedskredsen, men ogsaa udenfor. En kulturaaben personlighed, præget af sit nationale sønderjyske islæt.

I Lt Mf nævnes særligt grosserer *Th. Skov*, (se ovf), i mange aar medl af menighedsraadet. En fremtrædende mand inden for Lt Mf er gdjr *Johs. Burgdorf*, virksom i det konser-

vative parti (folketingsmd) og i hjemmeværnet.

I øvrigt: Dommer *H. Friis Jespersen* (* 95 Sorø, stud Hrlf 14, dommer i R 46–65, fmd menighedsraadet 53–65, i denne tid den store kirkerestaurering). Har ydet værdifuldt stof til dette værk.

Direktør *Johs. Christensen* (* 84 Tvis) bosatte sig allerede før genforeningen i Skodborg, flyttede saa til R, stiftede R Korn- og foderstofforretning, mangeaarigt virksomt medl og fmd i menighedsraadet, mangeaarig sogneraadsfmd, en dygtig, virksom og paaskønnet mand.

Rødding har rummet flere kulturpersonligheder, især i kredsen omkr højskolen (se der). Men her skal ogsaa nævnes overl ved Borgerskolen, frk *Magda Petersen,* en dygtig og myndig lærer, der forstod at sætte sig i respekt, i flere perioder var hun kst skoleinspektør og gjorde det med bravour. Hun har som fransk-kyndig undervist paa aftenskolen i fransk. I det nationale var hun (født paa Als) ægte dansk, hvad hun meget klart viste ogsaa før 1920, i alle aandelige spm var hun levende interesseret.

Frk *Louise Michaelsen* (dt af pastor M her), en fin, nydelig dame, ægte dansk som faderen, djærv og uforfærdet, hvorfor hun i sin tid blev forflyttet en tid fra R til Mjolden. Paa grund af faderens danskhed maatte hun ikke gaa til konfirmationsforberedelse hjemme men gaa til en tysksindet nabopræst. Hun boede sm m frk *Magda Petersen* og havde et hjem præget af gl præstegaardshygge.

Førstelærer *B. Schmidt,* Brændstrup, dygtig lærer, fmd IM.

Viceskoleinsp *Chr Winther* (* 89) kom allerede 1919 sm m 3 danske lærere til R for at stifte en dsk privat realskole, som han ledede, til den blev overtaget af kommunen, og han selv fik embede under kommunen. Han er børnebøgernes fremragende kender, varm forkæmper for danske syd for grænsen, forfatter til egnshistorie, skolebøger, modtog 1952 Danm lærerforenings hædersgave paa 5000 kr. *Hans Lund* skrev, at W var præget af »den naive arbejdsglæde« (Folkesk 1964, 555). Denne karakteristik betegnes af kyndige i R som malplaceret. Winther, der var broder til den kendte missionær i Japan (se sp Hjerm), var en særdeles klog og særpræget personlighed, en af hans elever skriver: Jeg har aldrig haft mage til lærer i historie, hverken i gymnasiet eller paa universitetet. Men andre elever gav Hans Lund ret. W kunne til sidst virke noget træt. Som grænseegnslærer har W betydet meget, hans store indsats er kampen for bedre børnelitteratur, han har ogsaa skrevet om Grønland: »Mænd i Is og Øde« (Folkeskolen 1969, s 66 f).

Bogholder *Antoni Alfr. Arens* (* 08 Hadersley), i menigheden, i fællesbest for KFUM og K i Danmark, divisionschef for spejderne i Sdj, kirkekasserer.

Montør *Sophus J. Nørgaard* (* 00 Jelling), i mgh og sogneraad, fmd R sogns danske samfund.

Urmaget *Andreas J. Marcussen* (* 76 Rødding, † 65), i menighedsraadet, kirkeværge, udg 1912 en interessant lille bog: »Optegnelser fra R by og sogn«, hvorfra flere træk her er hentet. Har leveret værdifuldt stof her.

Skolen

Efter genforeningen fortsatte to af de ved skolen i den tyske tid ansatte lærere, førstel *M. Møller* og lærerinde, frk *Magda Petersen. M. Møller* (* 1872, † 1950) dimitteret fra Tønder sem 1895. 2. lærer i Varnæs 1895–98, enelærer i Strandelhjørn 1898–1908, lærer i Rødding 1908–1922, overl (skoleinsp) samme sted 1922–36. Forskellige tillidshverv: næstfmd i Sønderjysk Lærerforening, fmd for den stedlige lærerkreds, fmd for KFUM, medlem af Sønderjysk Salmebogsudvalg, medlem af IM kredsbestyrelse, kasserer for Erlev og Toftlund børnehjem. Litt levnedsbeskr i bogen »Min far var lærer« af datteren, sygeplejerske Karen Bergholt Møller.

Frk *Magda Petersen* (* 1888, pens 1958), dimitteret 1907 fra Augustenborg Kvindesem, ansat i Tandslet 1907, i R 1916, overlærer og kst skoleinsp 3 gange ved inspektørskifte. Ved skolen har virket følgende skoleinspektører:

P. A. Klein (1937–47), senere stadsskoleinspektør i Køge, *E. Kværnø* (1948–†51), *Johs. Nybro* (1951–59), kaldet til amtsskoleinsp for Haderslev amt, *T. Brandt,* (1960–).

Rødding borger- og realskole, oplandskole for nabosogn for 8.–9. og realklassers vedkommende. 1919 startede en privat realskole for Rødding og omegn under ledelse af (ovf omtalte) lærer *Chr. Winther.* 1922 overtog kommunen denne skole, og skolevæsenet i R overgik under navnet Rødding borger- og realskole til købstads-ordnet skolevæsen. Flere gange er skolen blevet udvidet og staar igen for ny udvidelse, saa den kan danne rammen om de henved 500 elever.

Førstelærer *Vald. Holm* (* 90 i Jedsted), var organist fra 39.

Rødding borger- og realskole ledes af skoleinsp *Torben M. Brandt* (* 1915), mellemskole, ungdomsskole, køkkenskole, flere kurser.

Overlærer *P. Starup* var lærer i R fra genforeningen i mange aar; en meget anset lærer, dygtig lokalhistoriker (har leveret stof til dette værk), en skattet, kirkelig medarbejder, var kirkesanger og kirkebylærer, dygtig pædagog, en nøgtern, solid mand af den gamle skole.

En dygtigt ledet idrætsforening har gennem aarene skabt og plejet et sundt idrætsliv, der udfolder sig paa byens store og velholdte stadion. 1964 er der bygget en stor idrætshal i forbindelse med stadion. Den er delvis opført ved frivillig arbejdskraft. Kommunen har ydet økonomisk støtte, saa det økonomiske resultat er blevet overkommeligt. Gymnastiksale, stadion. Et nyt, smukt og hyggeligt fritidshjem staar til raadighed for ungdommen i deres fritid.

Under verdenskrigen faldt 60 fra R sogn. Paa den ny kirkegaard rejstes 1923 et mindesmærke, bestaaende af 3 natursten, den største er en overligger fra et oldtidsgravkammer. Ved frimenighedskirken rejstes 1922 en mindesten over 16 faldne. Begge mindesmærker er rejst under ledelse af billedhugger *N. Hansen-Jacobsen.*

Chr. Vesterager, savværksejer og fmd for R sogneraad i mange aar efter direktør Johs. Christensens tilbagetræden. I hans tid har byen gennemgaaet en meget betydelig udvikling paa alle omraader, og der har derfor været lagt haardt pres paa den kommunale raadsformands arbejdskraft, et pres han med sit af ydre sindige vestjyske væsen har levet fuldt op til, saaledes at byen i fuldt maal har fulgt med i denne for Danmark i det hele saa hastige vækstperiode.

Som medl for en tid af Haderslev amtsraad har han derhos været med til at præge udviklingen i Haderslev Vesteramt.

Endelig skal nævnes Røddings største virksomhed Rødding Andels-Slagteri, der af dets direktør, *C. J. Rübner-Petersen,* med stor dygtighed er blevet ført frem til et slagteri af betydende format, ikke alene til gavn for andelshaverne i et stort opland, men tillige for byen og for de mange paa slagteriet ansatte.

Besættelsestiden 1940—45. Provst **Westergaard-Jacobsen** skriver: »En del af hjemmetyskerne blev fanatiske, andre forholdt sig rolige, og saa var der et par danske nazister, de var de værste. Fra nov 1943 til maj 45 havde vi tysk indkvartering, ogsaa i præstegaardens udhus, hvor de besatte udhuset med konfirmandstue og spejderlokale. Modstandsbevægelsen havde en gruppe, der var særdeles aktiv med jernbanesprængninger o lign. Den af tyskerne indsatte ortscommandant var en falleret gdjr **Madsen,** hjemmetysker. Før krigen levede han af invaliderente, gik tungt støttet til en stok, 9. april forsvandt stokken og Madsen paraderede strunk gennem gaderne sm m de tyske officerer. Efter Stalingrad sagde man, at nu gaar det vist galt for tyskerne, og i Rødding sagde man: »ja, men saa kommer Madsen med sin stok!« 5. maj 1945 myldrede 300 skolebørn hver med sit dannebrogsflag ind i sognekirken, skoleinspektør **Klein** kom med børnene og alle lærerne, flagene havde købmænd i byen haft parat. Det blev en uforglemmelig stund.« Flere fremtrædende mænd var arresteret af tyskerne 1943, bl højskoleforst **Hans Lund,** de blev kort efter løsladt.

1923 oplyses: God kkg, IM (75), KFUM og K, gr frimgh, Lt Mf. 1931: Kkg 10 pct, IM smf (sp), en del aand liv, KFUM og K, sdsk, Lt Mf, 2 tyske gudstj om md, 97 fam til gr frimgh, DdU. 1943: Kkg 8 (12) pct, IM 120 (sp), i godt samarb med Lt Mf, sdsk, KFUM og K, ca 500 til frimgh, gr ungdomsf. 1955: Kkg 6 pct, gode, fredelige forhold, vaagen bef, 2 IM smf (80 og 40), nogle Lt Mf, godt samarb, gr friskole og DdU (200), 500 til frimgh. 1963: Kkg 6 pct, alt som 1955, mdl gudstj i Brændstrup skole. 1969: Se ovf.

Rødding kirke, vestligt i byen, er kullet, skib og kor er romanske, skibets østende og koret er af ret forvitrede, tilhugne kvadre og raa kamp. Korets syd- og østmur har dobbeltsokkel, skibet uregelmæssig skraasokkel. Billedkvader i korets østmur. Dørene skimtes, men er forstyrret af nyere vinduer, et par oprind vinduer er tilmuret. Skibet er i gotisk tid forlænget mod vest af kvadre og tegl, taggavlens cirkelblænding er ommuret 1760. Lille firsidet tagrytter over vestgavlen. Koret har gipsloft, skibet bjælkeloft. Kirken blev omfattende restaureret 1961—63 (arkit Rolf Graae). Altertavlen er kopi fra 1902 af Carl Bloch: Christus consolator. Paa loftet en tarvelig trefløjet, nygotisk tavle. Kalk og disk fra 1829, stager fra ca 1625. Groft tilhugget granitfont i form af en kalk. Sydtysk daabsfad fra ca 1575 med bebudelsen, skænket af pastor D. Blangsted 1737. Barok prædikestol fra 1722 med snosøjler paa hjørnerne, samtidig himmel. Stolestader i renaissancestil fra 1934. Pulpitur mod vest. Klingpung fra 1900. Mindetavle om Chr. VIII's besøg her 1844. 2 lysekroner fra 1941. Gl klokke, omstøbt 1774. Epitafier over præsterne Michel Mogensen, † 1702 og D. M. Blangsted, † 1770. Ved den store restauration 1961 byggedes en tilbygning til kirken. Kirken genindviet 11. febr 62. 200 sd. Orgel fra 1936.

Danm kirker, Had a, s 704—17.

I forhold til sognets størrelse er kirken kun lille og uanselig. Trange tider har hærget. De gamle danske vinduer maatte vige for 8 store vinduer i maskinhusstil, blytaget forsvandt. Skibets og vaabenhusets yderside blev overtrukket med cement, granitmurene lappet med cement. Fra 1689 foreligger en beretning om kirkens daarlige forfatning, og kongen tilkaldte Chr. Jensen for at restaurere den. Han gjorde det godt, men var noget nævenyttig og nappede nogle penge, der var bestemt til Haderslev latinskoles lærere, blev dømt og nedlagde sit hverv 1703. Endnu 1866 var blytaget utæt. Det blev 1893 erstattet med skifer.

En sønderjysk kirkes restaurering

I aarene 1961—62 blev Rødding sognekirke underkastet en omfattende restaurering.

Forinden havde man i tiden omkring 1940 inden for menigheden planer om opførelse af et taarn til kirken, og ved en indsamling i sognet indkom der et beløb paa ca 40.000 kr. Som følge af de da herskende forhold (besættelsestiden) blev sagen stillet i bero, og beløbet indsat i lokale pengeinstitutter til forrentning.

Da sagen atter blev taget op, stødte den straks paa modstand hos Nationalmuseet ud fra den kendte betragtning, at de faa gamle kullede kirker, der var tilbage, skulle bevares som kulturhistoriske mindesmærker. Sagen verserede nu i lang tid, idet menighedsraadet ikke uden videre ville opgive tanken om et taarn. Da det imidlertid viste sig, at det i 1893 opførte, meget uheldige og grimme vaabenhus var blevet saa brøstfældigt, at det stod for nedbrydning, og at kvadrene i korets nordøstre parti havde forskubbet sig saa faretruende, at en sammenstyrtning kunne befrygtes, samt at træværket i klokkespiret paa taget trængte haardt til fornyelse, blev man inden for menighedsraadet klar over, at man maatte samle sig om en almindelig restaurering af kirken som det absolut nødvendige.

Der blev herefter af arkit **Rolf Graae,** Hellerup, i forening med arkit **S. Aakjær,** Rødding, udarbejdet planer dertil, og da menighedsraadets tidligere principielle standpunkt, at der skulle skaffes flere siddepladser (i det tænkte taarnrums gulvareal) nu kunne imødekommes ved opførelse af en tilbygning paa vaabenhusets plads i kirkens længderetning mod vest, blev planerne, der ogsaa omfattede opførelse af et nyt vaabenhus vinkelret paa kirkens sydfacade, hvor det havde vist sig, at der i tidligere tider havde ligget et vaabenhus, i det hele tiltraadt af alle vedkommende.

Bekostningen beløb sig til ca 200.000 kr, der dækkedes ved indsamlingsbeløbet, vokset til ca 80.000 kr, et tilskud fra staten og for resten ved laan af stiftsmidlerne.

I kirkens indre blev der i det væsentlige udført følgende arbejder:

I koret blev den oprindelige forside af alteret paa ny fremdraget (træ i blaa farve med paamalet lysedug). Knæfaldets fløjl blev erstattet med læder, og et nyt altertæppe blev anskaffet, leveret af haandværkerne **Kirsten** og **John Becker,** der ogsaa senere efter bestilling fremstillede et brudetæppe. Da det viste sig, at loftet i koret under et pudslag var malet i en smuk blaa farve oversaaet med gyldne stjerner, blev dette genfremstillet, og endelig blev konturerne af to romanske vinduer i kormuren draget frem.

I skibet blev et af vinduerne mod nord muret til for at give rummet et mere roligt lys, og i sydvæggen blev de føromtalte store vinduer (i maskinhusstil) gjort mindre, hvorefter den gamle indgang til det tidligere vaabenhus blev aabnet til fremtidigt brug. Paa kirkens loft fandt man de gamle nummertavler af sortmalet træ, og da de i al deres enkelthed fandtes at passe bedre til den gamle kirke end de forhaandenværende, blev de genophængt. Hvad malerarbejdet angaar, gik man ud fra farverne saavel i altertavlen — blaa og gulgyldne — som i alterets forside, i korets loft og i pulpituret, hvor man efter afdækning af 5—6 lag gammel maling blev staaende ved en empiredekoration i blaat med hvide margueriter, og her udfra blev prædikestolen med lydhimmel nyslafferet, stolestaderne malet i blaa farve og bjælkeloftet i en kraftig gul sennepsfarve.

I den nye tilbygning, der mod vest har et stort

vindue som eneste lyskilde (om dagen), er gulvet af gule mursten, og det buede loft malet blaat som i koret. Fra loftet hænger 4 moderne belysningslegemer, og som siddepladser til ca 50 personer tjener de nu almindelige løse stole i lyst træ. Kirkens smukke »series pastorum« — en stor tavle skaaret i egetræ, anskaffet i provst Westergaard-Jacobsens tid — er flyttet herind og vinder ved denne ophængning, idet man nu i modsætning til før, hvor den inde i skibet fik lys fra 2 sider, tydeligt kan læse navnene. I den nordre væg findes en indgangsdør.

Den kunstneriske istandsættelse af prædikestolen, lydhimmelen og pulpituret blev udført efter Nationalmuseets anvisning af kunstmaler **Aage Sørensen**, København, under hvis ledelse det øvrige malerarbejde fandt sted.

Hvad det nye vaabenhus angaar skal det nævnes, at det føjer sig smukt til kirken og bryder dennes noget lange facade paa særdeles heldig maade. Vaabenhuset er som kirkebygningen og ogsaa tilbygningen hvidkalket, og til venstre for indgangsdøren er indmuret en gravsten fra pastor Michaelsens (sognepræst i Rødding fra 1880—95) familiegravsted, der som følge af vaabenhusets opførelse maatte sløjfes.

Endelig skal det nævnes, at det i forbindelse med restaureringen lykkedes at faa de 2 nedennævnte meget værdifulde inventargenstande tilbageført fra Kunstmuseet i Flensborg til genanbringelse i kirken, nemlig 2 i træ udskaarne figurer, den ene forestillende Madonna med barnet, skaaret i tiden fra 1520—1525 maaske af billedskæreren Claus Berg, i hvert fald, som det maa antages, under hans tilsyn, den anden efter alt foreliggende forestillende apostelen Peter og ikke, som i tidligere tyske beskrivelser anført, »en barhovedet skægget helgen«. Disse figurer, der oprindelig hørte sammen med figurer, forestillende de 12 apostle og med en figur af »Gud Fader med sønnen« (naadestolen), havde indtil engang i 1880'erne tilsammen udgjort en sengotisk skabstavle (altertavle), der da var blevet taget ned og lagt til side paa kirkens loft og derefter i 1903 med tilladelse af de tyske kirkemyndigheder udlaant til museet i Flensborg. Ved den som en følge af genforeningen gennemførte generelle udlevering af museums- og kunstgenstande, hjemmehørende i Nordslesvig, var imidlertid kun de 12 apostle og naadestolen (samt et krucifiks) blevet udleveret. Museet modsatte sig 1961 tilbagelevering, men da det lykkedes at fremskaffe bevis for, at overflytningen til museet drejede sig om et klart laane- eller depositumsforhold med pligt for museet til tilbagelevering efter paakrav af Rødding kirke, gennemførtes kravet.

Figurerne er blevet istandsat paa Nationalmuseet, og en mindre udbedring af stafferingen er udført i Rødding kirke af fornævnte kunstmaler Aage Sørensen. Derefter er figurerne blevet ophængt paa korbuens nordre væg.

Madonnafiguren er et typisk værk for sin tids billedskærerarbejder, der netop dengang befandt sig paa et højdepunkt, og den er da ogsaa af kendere anset som et ypperligt kunstværk. Hvorledes figuren er kommet til Rødding kirke er uoplyst. En smuk messehagel skænkedes 1963 af en privat giver.

H. Friis-Jespersen

Efter at restaureringen var afsluttet, blev kirken højtidelig genindviet den 11. febr 1962. Af referatet dagen efter i »Vestkysten« af den festlige gudstjeneste citeres: »Den næsten 800-aarige sognekirke paa bakken vest for Rødding blev i gaar genindviet efter den omfattende restaurering, som har staaet paa siden foraaret 1961.

I processionen med stiftamtmand **J. Pinholt**, Haderslev, og biskop **H. Dons-Christensen**, Ribe, i spidsen saas politimester **B. Flagstad**, Toftlund, dommer **H. Friis-Jespersen**, Rødding, provsterne **Filtenborg** og **Steen Christiansen**, Gram, samt nabopræsterne inden for provstiet, der bar de hellige kar og alterbøgerne ind i kirken.

Efter provst **Steen Christiansens** indgangsbøn, der — da kirken endnu ikke var indviet — havde en særlig udformning, sang man »Den signede dag«, mens solen skinnede ind gennem sydvinduerne i det gamle kirkerum, hvis stolegavle var smykket med levende lys og Fresia-buketter.

Biskop **Dons-Christensen** holdt indvielsestalen udfra Matt 11, 25—30, og sagde bl a: »Det, som jeg navnlig vil standse ved i dette stykke, er ordene, som ogsaa staar under altertavlen her i Rødding kirke »Kommer hid til mig alle, som lider møje og er besværede, og jeg vil give jer hvile«. Ordene er udtryk for Guds aabenhed, for hans kærlighed til os og til at tjene os. Naar der staar en kirke i et dansk sogn, saa staar den som Guds indbydelse til os mennesker. Nogle misforstaar gudstjenesten og tror, det er os, der skal tjene Gud her ved at deltage i særlige fromhedsøvelser. Hvis vi ser saadan paa det, er det et offer til Gud. Saa gør vi forkert. Det er ikke os, der tjener Gud. Vi har intet at tjene ham med. Naar Jesus siger: »Kom hid til mig«, da er det Ham, der indbyder til at tjene os. Det er en indbydelse i al sin ubetingethed, som enhver kirke er en bestandig paamindelse om.

Der er mennesker, som tror, at fællesskabet mellem Gud og mennesker er et »sammenskudsgilde«, hvor enhver medbringer, hvad den har, men ogsaa her gælder, at »vi intet kan give, som nogenting er værd«. Det er Guds indbydelse, kirken skal staa som symbol for, og gudstjenesten skal hjælpe os til at tage mod Guds indbydelse. Saadan har Rødding kirke altid staaet, og saadan skal den ogsaa staa igen efter genindvielsen . . .«

Efter indvielsesritualerne og biskoppens indvielse og overgivelse af kirkehuset til dets formaal prædikede sognepræsten, pastor **M. J. Olesen** ud fra dagens tekst, Matt 17,1—9.«

Ved de efterfølgende festligheder og gudstjenester i forbindelse med indvielsen blev der sunget en salme skrevet af pastor **M. J. Olesen**:

Mel: Blomstre som en rosengaard

Gud, du skabte jorden al,
himlens høje bue,
stjernehæres tusindtal,
solens gyldne lue.
Skjulte kræfters bundne magt
har du i atomet lagt
ved din almagts-vilje.

Alt, der lever, gav du liv,
aande, mund og mæle.
For din guddoms skaber-bliv
dybt vi maa nedknæle.
Er vi smaa af støv og ler,
dog dit billede du ser
klart af Adam baaret.

Det var Satans helved-daad
at han lagde øde
det, du tænkte, skulle staa
frisk i hellig grøde.
Men med kærlighedens trods
gik du stærk i kamp for os,
Slangens hoved knuste.

Korsets træ vort sejerstegn,
englesang om livet
prises i hver himmelegn.
Gud, Du har os givet
salig tro til salig fred.
I vor Herres menighed
er ved Aand Du hjemme.

Ja, i kirkens gamle hus
skal din lovsang tone.
Hvor det rejser sig af grus,
skal til sjælesone
daabens vand og nadverbord
altid med dit guddomsord
os til dig forsamle.

Menighed syng frydesang,
lad din stemme høre.
Gud, din skaber, end engang
aabner kirkens døre.
Maa i Jesu Kristi navn
blusse op en Aandens bavn,
os til Himlen lyse.

Folketal: 1860: 1217 og 758 (Skrave), 1910: 1783, 1921: 1893, 1965: 2691.

Altergæster: 1922: 800, 1934: 570, 1942: 1096, 1953: 1026, 1966: 900.

Menighedsraad: 1922: 3 IM, 1 gr, 1 Lt mf, 1 C, 1 soc, 1934: 2 IM, 1 Lt mf, 2 soc, 2 u p, 1942: 2 IM, 1 Lt mf, 2 soc, 2 borg, 1953: 2 IM, 1 Lt mf, 3 soc, 2 u p, 1961: do, 1965: 2 IM, 1 Lt mf, 2 soc, 3 u p. Fmd overbetjent **Thomsen**, næstfmd gdjr **Th. Seeberg**, Brændstrup.

Sognepræst

Indt: 1859: a) 53 byg, 273 rug, 53 havre, b) 24 rdl, c) naturalier, d) 700 rdl, e) 70 td ld ager, 80 skov. God grundmuret pgd fra 1810. — 1922: 1 kl, 1958: 12. kl, pgd opf 1899.

15. 25. marts 1829–29. april 61 (ord kat Nyborg 20. nov 16): **Johan Hempel** (* 12. sept 84, Faaborg). Forældre: Distriktskirurg og postmester Christian H og Sophie Erreboe. Stud priv 02, c april 08 (h), lærer Det kgl Opfostringshus 13, afsk 29. april 61, † 28. aug 75. ~ 6. dec 16 Magdalene Petersen, * 84, † 57.

16. 30. juni 1861–20. maj 1867 (sp Nørup-R 17. juli 40): **H. K. J. N. B. Svejstrup,** afsk p gr a edsnægtelse 67, se sp Vejen-L.

17. 1867–80 (sp Ubjerg 41): **Hans Heinrich Gøttge,** (* 17. okt 10 Tønder, † 7. juli 80).

18. 21. sept 1880–95 (sp Bjolderup 66: **Jørgen Michaelsen,** * 28. jan 30 Sommersted, sp Uge 64, afsk 95, kst sp Mjolden 95, † 9. marts 00.

19. 2. sept 1895–6. okt 1902 (sp Roager 91): **Peter Hansen,** fl t Dybbøl, se der.

20. 4. juni 1903–10 (diakon, Sønderborg 93): **Carl August Matthiesen,** * 30. maj 66 Haderselv, kapellan i Hygum 90, præst Diakonisseanstalten, Flensborg 10, dr theol hc, † 8. jan 47. (Se Ribe st aarb 1951, 52).

21. 1911–19 (sp Jels 03): Provst, konsistorialraad, **Niels Schmidt,** * 25. dec 74 Gram, provst Tørninglen provsti, hauptpastor ved Sct Nicolai i Kiel 19, † 34.

22. 22. juli 1920–11. febr 21 (sp Herning 27. dec 00): Provst **Johs. Gøtzsche,** fl t biskop, Viborg, se der.

23. 15. juni 1921–10. febr 36 (sp Vejlby, Fyn 12. aug 14): Provst **Johs. Vibe-Petersen** * 22. febr 66 Louiselund, Herslev v Fredericia. Forældre: Proprietær Peter Høstmark Immanuel P af Stenderup og Ingerthine Dorthea Kathrine Berthelsen. Stud Kolding 86, c 91^2 (h_1), arb v sdsk i Nørrebros asyl, Kbhvn, hjpr Hjarup 15. febr 92, sp Grindsted-Grene 18. okt 93, sp Hygum-H 10. nov 00, provst Vandfuld-Skodborg herr 28. april 06, afsk 30. juni 21, r af Dbg 28, afsk 10. febr 36, † 22. sept 13–12. aug 14, provst Tørninglen provsti 15. juni 21, r af Dbg 28, afsk 10. febr 36, † 25. sept 51. ~ 14. juni 94 Emma Mathilde Valborg Petersen, * 26. jan 69 Kbhvn, omkommet 26. dec 24 ved fald ned ad en trappe i R pgd. Forældre: Købmand Ludvig Valdemar P og Emma Mathilde Jensen. – Søn: Aller.

Sekr udv f IMs arb bl unge og for børnegudstj 99, næstfmd N Nissum Højskole og Sem 05, fmd IM Vandfuld-Skodborg herr t 13, BM Kr foren f skole og hjem, fmd IMs søndagsskoleudv 33, BM DMS 13—22, Nordslesv asyl 22—35, kredsfmd DMS, BM IMs børnehjem t 41.

Udg 97: Helligaandens arb i menn (efter G. Tophel), 99: Om den synd, der ikke kan forlades, 00: En præst, khst livsbillede, 06: Ved juletid, digte og smaafortællinger, 07: Morgengryet, billeder fra hjerter og hjem, 08: Mindeblad v IMs børnegudstj 25 aars fest, 12: De, som arbejder og er besværede, tekster og tanker, 19: Haabets sange, 20: Under blaa himmel, smaa virkelighedsskildringer, 26: Guds grønne jord, fortæll og skitser, 27: Der blive lys, 29: Herregaarden og strandsmedien, fortæll, 33: Vogt mine lam, 34: Povl og hans ven, 35: Bedstefars søndagshilsen, 37: Monsieur Ambrosius, 42: Og det begav sig. — Mange fortæll, digte og artikler, red Hjemmenes julebog 20—42. Skrev minder fra Grindsted i Ribe st aarb, 1947—48.

Provst *Vibe-Petersen* fortæller (Ribe st aarb 1950, 88 f):

Jeg sad i 1921 som sognepræst i Vejlby (ved Middelfart) og havde været der i henved 7 aar uden at tænke paa forflyttelse derfra paa anden maade end ved almindelig afskedigelse p gr a alder eller – ved død. Men det var aabenbart ikke Guds mening, thi engang i det nævnte aar fik jeg pludselig et brev fra min gode ven, provst *Johs. Gøtzsche* i Rødding, med opfordring til at blive hans efterfølger dér, da han skulle flytte til Viborg for at overtage bispestillingen der; hvis jeg ville indvillige deri, ville han alliere sig med kultusminister *I. C. Christensen* og biskop *G. Koch* i Ribe for at faa mig til sin efterfølger, uden at stillingen behøvede at opslaas ledig.

Det brev førte min hustru og mig ind i mange slags overvejelser for og imod! Vi var nemlig begge glade ved at være præstefolk i Vejlby og havde der en velsignet gerning. Men vi havde ogsaa begge en gammel og stor kærlighed til Sdj af forskellige grunde. Hvad skulle vi nu sige til den modtagne opfordring? *Johs. Gøtzsche* ønskede dog ikke, at jeg ubeset skulle »købe katten i sækken«, men indbød os til at besøge ham og hans hustru i deres præstegaard for at se paa forholdene og tale med dem derom. Deri indvilgede vi og – for at sige det kort og godt – enden paa sagen blev da ogsaa efter en moden overvejelse, at jeg blev udnævnt – »hors de concours« – til sogne præst for Rødding menighed den 15. juni s aar. Søndag den 3. juli holdt jeg min afskedsprædiken i Vejlby, den 13. s m ankom jeg med familie og flyttegods til Rødding, og søndagen derefter, den 17. juli, indsatte jeg mig selv i mit nye embede og prædikede for en stuvende fuld kirke over Matth 7, 15–21 (de falske profeter), en tekst, der ret vendte sig personligt mod mig til selvprøvelse og opfordrede til bøn om Guds velsignelse i den kommende tid.

Dermed var begyndelsen sket til et nyt og for resten ogsaa et afsluttende stadium af mit præsteliv i den danske folkekirkes tjeneste!

Det, der slog mig allerførst, da jeg kom i berøring med befolkningen, var den rørende kærlighed til »det gamle land« Danmark og det danske flag samt den barnlige begejstring over, efter den første verdenskrigs afslutning, igen at være *dansk,* sluppen ud af den tyske ørns jernregimente. Enhver stor eller mindre begivenhed benyttedes til at hejse Dannebrog til tops paa de mange flagstænger, der nu var bleven rejst rundt omkring efter kapitulationen i 1920 og kong Chr. X's berømte ridt over grænsen ved Frederikshøj ind i det genvundne land. Ja, ikke alene ved min hustrus og min ankomst med familie mødte jeg de kære sønderjyders glæde over at kunne vise deres danske sindelag, men mange, mange gange senere, saa at det ofte sang i min sjæl:

»Dansk skinner Sol paa Himlen,
og dansk er Blomstens Duft,
og dansk er Lærkesangen højt i den klare Luft,
paa dansk nu kimer Klokken fra Herrens gamle Hus,
og Modersmaalet klinger i Sangens Tonebrus!«

Først noget senere opdagede jeg dog, at hist og her i krogene fjælede tyske sympatier sig endnu hos enkelte og kom frem ved en og anden lejlighed. Navnlig kom det frem, naar der blev tale om skoleforholdenes ordning i de sønderjyske landsdele for det tyske mindretals vedkommende. Ligesom andre steder blev der ogsaa kort efter opført en tysk skole under en tysk uddannet lærers ledelse i Rødding by, støttet syd fra af tyske fadderskaber. Men af større indgribende betydning blev det dog i

grunden ikke; børnene fra de enkelte hjem talte naturligvis tysk i skoletiden – det *skulle* de jo – men naar skoletiden var forbi, talte de kun sønderjysk indbyrdes med hinanden som de danske børn. Nu er den tyske skoleundervisning senere ophørt med sin virksomhed og dermed tysk propaganda ogsaa forbi under denne form.

En af de ting under min første embedstid, som jeg ogsaa bed mærke i, var de mindelser, jeg fik om det da afsluttede prøjserregimente. Jeg vil dog ikke særlig opholde mig ved, at der ved den lille jernbanestation i byen (endepunktet for den lille lokale bane fra Haderslev over Vojens og Gram) var opstillet en af tyskerne i sin tid erobret russisk feltkanon som en slags sejrstrofæ, og som fik lov til at blive staaende nogle maaneder for at minde befolkningen om »das grosse Vaterland«s periode. Nej, der var andre mere melodramatiske minder fra den 4-aarige verdenskrig, jeg mødte, naar jeg gjorde husbesøg i hjemmene. Hvor ofte stod jeg her ikke over for triste oplevelser om krigens sørgelige følger! Hist og her blev jeg af beboerne præsenteret for et af en blomsterkrans prydet billede af en ung mand i tysk uniform med de vemodsfulde ord: »Det var vor lille far!« eller »Det var vor kære søn, der faldt i Rusland eller i Flandern!« Og saa listede der nogle taarer ned over kinden. Eller man traf en lam eller blind mand, der var blevet ramt i et af de mange slag og mærket for livet. Men særlig blev man mindet om den forfærdelige krig, naar man paa Rødding annekskirkegaard stod over for det store mindesmærke, hvor man paa de tre stene læste navnene paa i alt 60 dels faldne, dels savnede sønderjyder fra R sogn. Ja, undertiden kunne man ogsaa træffe en eller anden, der fra denne sørgelige tid kunne fortælle erindringer fra den tid, da de af magthaverne som »lästige« var ført i fængsel langt borte fra hjem og arne og havde lidt skade baade paa sjæl og legeme af uoprettelig art. Særlig var min gamle, kærnedanske ven, *Peter Poulsen* fra Brændstrup, der havde gjort hele det 4-aarige felttog med paa begge fronter, en rig kilde at øse af, naar man ville høre baade lystige og mindre lystige oplevelser fra hans militærtid under den tyske ørns regimente. Men han var ogsaa blevet mærket for resten af sit liv af krigens dæmon.

Min virksomhed som sp øvede jeg hovedsagelig ud fra den ca 800 aar gamle sognekirke, beliggende omgivet af den oprindelige hovedkirkegaard vest for byen. Den er langt fra nogen storslaaet arkitektonisk aabenbaring (saadan som Vejlby kirke paa Fyen, hvorfra jeg var kommet), men den havde fortidens patina, og jeg kom til at holde af den og har endnu mange skønne oplevelser derfra og de rigt besøgte gudstjenester deri gennem 15 uforglemmelige aar!

I min tid havde grundtvigianerne og højskolefolkene særlig samlet sig om frimgh og dens præster (*Lycke* og derefter *Svendsen*), medens vennerne af Kirkelig Forening for IM, Lt Mission (»Bornholmerne«), »Gamle Budskab« og den højkirkelige fraktion nærmest søgte til sognemenighedens gudstjenester og – skønt forskellige i kirkeligt syn – levede i skønt broderforhold, hvilket ogsaa gav sig udtryk i menighedsraadets sammensætning.

Naar jeg nu efter de mange aars ophold ser tilbage paa mit liv i det sønderjyske sogn og mit hjem i den gode og rummelige pgd fra ca 1890 med dens smukke have, har jeg kun grund til at sige min Herre og Gud en hjertelig tak, fordi han førte mig dertil. Ganske vist oplevede jeg ogsaa dér baade glæder og sorger (ved sygdom, og navnlig ved min kære hustrus bratte død i 1924), som et menneskeliv kan føre med sig hvor som helst paa denne jord. Ogsaa da maatte jeg sande ordene i salme nr 450 i »Den sønderjyske Salmebog«

> »Hvor Gud mig fører, gaar jeg glad,
> han, ikke jeg skal raade.
> Jeg kalder alle Tider hvad
> min Gud mig skikker, Naade —«

Navnlig fik jeg megen glæde ved at omgaas børnene i sdsk og konfirmandstuen – ja selv i arresthuset, hvortil jeg altid havde uhindret adgang, fik jeg glæde nu og da af at besøge fangerne i deres celler og har endnu en taknemmelighedsgave (et maleri) fra et saadant stakkels menneske i min besiddelse. Glæde havde jeg ogsaa af at omgaas og delvis samarbejde med mine nabopræster i Lintrup-Hjerting, Skrave, Jels, Øster Lindet, Gram, Fole og S Hygum saavel som adskillige embedsbrødre i Tørninglen provsti, som var mig betroet at bestyre.«

Provst *Johs. Vibe-Petersen* var en kendt og elsket skikkelse i hele vort land. Han var afholdt i de menigheder, hvor han fik sin præstegerning (Grindsted, Hygum-Houe, Vejlby og Rødding), og alle steder stod han med begge ben i de helliges samfund. Der groede noget fra Gud, hvor provsten havde saaet.

Ogsaa som provst var *Vibe-Petersen* afholdt baade af kolleger og lærere i folkeskolen saavel paa Lemvig-egnen som i Tørninglen provsti, hvilket flere præster og lærere aflagde vidnesbyrd om ved mindefesten paa begravelsesdagen.

Men det var især gennem 34 aars virke som sekr i udvalget for IMs børnegudstjenester i Danmark, at provst Vibe-Petersen blev kendt rundt i landet. Med en utrolig flid og kærlighed gik han ind for arbejdet blandt børnene uden at forsømme sin præste- og provstegerning, og man maa undres over, at han kunne faa saa megen tid til overs til at foretage saa mange ofte lange rejser for at tale søndagsskolens sag ved gudstj og møder. Men præsten havde orden i sine ting og sin tid, ja, der blev endogsaa tid til et litterært arbejde af omfang. Her et eksempel paa provstens gennemførte orden. Efter hans død laa der et hefte med paaskriften: »Naar jeg er død.« Her havde han bl a bestemt, hvad der skulle tales over ved begravelsen, og hvilke salmer der skulle synges. Han havde beskikket sit hus som en god husholder.

Selv om provsten var en optaget mand, mødte man ham aldrig forjaget. Den stoute, rolige skikkelse med det varme hjerte havde altid god tid til en samtale paa rejser saavel som i pgd eller paa sygebesøg. Der var en egen hygge om provstens person, som gjorde, at man følte sig i godt selskab og fik tillid til

ham. En præst sagde ved mindefesten: »Provsten var en af de faa, der kunne taale at ses meget nær.« Han var ogsaa noget af en kunstnersjæl, skrev mange upretentiøse digte og noveller.

Den 27. sept 1951 blev provst *Vibe-Petersen* begravet paa Rødding kirkegaard ved siden af sin hustru og datter. De sidste aar var han æresmedlem af udvalget for børnegudstjenestesagen.

Kristeligt Dagblad skriver 26. sept 51:

Provst *Vibe-Petersen* kunne, da han i 1936 faldt for aldersgrænsen, se tilbage paa en lang og rig arbejdsdag i den danske kirke, hvis trofaste tjener han var gennem hele sit liv. Han var proprietærsøn fra Herslev og tog studentereksamen fra Kolding. Kun 27 aar gl udnævntes han til sp i Grindsted og Grene. Her fik han en række gode aar. Sit næste embede fik han i Hygum-Hove, og i 1906 blev han tillige provst for Skodborg-Vandfuld herreders provsti. Mens han sad i dette embede, kom opfordringen til ham om at overtage stillingen som redaktør af Kristeligt Dagblad. Allerede paa dette tidspunkt havde han skabt sig et navn som skribent inden for kirkelige kredse, og han gik til gerningen med godt mod. Men bladgerningen sled mere paa kræfterne, end han havde ventet, og allerede et aars tid efter tog han sin afsked og vendte tilbage som sp i Vejlby paa Fyn. Trods den korte tid, han fik lov at arbejde i Kristeligt Dagblads tjeneste, mindes hans gerning endnu med respekt hos os. Og at han heller ikke glemte Kr Dgl, fik vi gennem aarene derefter mange beviser paa.

Fra de unge aar havde han fulgt levende med i sønderjydernes kamp, og efter genforeningen fandt han det derfor naturligt at søge embede der. (DnA 1963, 61).

24. 8. maj 1936–17. dec 50 (sp Uge 22. maj 29): Provst **A. Westergaard Jacobsen,** provst Tørninglen provsti, 6. nov 42, fl t førstepræst Helligaandskirken, Flensborg, (DKU), se der (I, 588).

Kst sp 1938—39: K. H. Friis, se sp Strandby-F.

25. 28. marts 1951–31. marts 60 (missionær i Kina under DMS 25–49): **Hans Peter Alfred Hansen,** * 27. aug 1893 Kølstrup. Forældre: Tømrermester Hans Jørgen H og Karen Dorthea Petrine Christensen. Tømrer i 7 aar, heraf dog 2 aar i sikringsstyrken. Stud Rønde 19, c 23^2 (h_1), hjpr Torsager-B 23. juli 23, kkp Nazaret k, Kbhvn 28. maj 24–13. dec 24, † 31. marts 60. ~ 14. aug 23 Karen Mathilde Knudsen, * 4. aug 95 Birkum, Fraugde. Forældre: Gdjr Peter K og Rasmine Eriksen. – Søn: Missionær Formosa, fætter: Hansen, Skaarup.

Fmd missionsraadet, Mansjuriet 47—49, BM Rønde kursus.

Medudg 38: Yen Hsing Chi, skr bidrag til »Ydre mission i vore domkirker« og til »Min mest spændende oplevelse« og »Mænd jeg mødte«, oversat 57: Racin Kolnes: Ruinens hemmelighed. Oversat flere sange, skr talr artikler.

Pastor *Alfred Hansen* og hustru var begge fynboer og præget deraf. Hans gode ven og medmissionær i Kina, pastor *J. L. Høgsgaard,* Bjolderup, skrev i DMS blad 1950, s 171:

Det danske Missionsselskab har mistet en af sine tidligere missionærer, som i mange aar tjente DMS saa tro og gerne, fordi han saaledes fik lejlighed til at følge det kald, der mødte ham i hans unge aar og fik ham til at forlade sav og høvl for at bringe evangeliet til dem, der ikke kendte Jesus-navnet, hvori der alene er frelse.

Hans medmissionærer vil mindes ham som missionærkonferencens flittige og dygtige vært, som den, der med sin kone gæstfrit aabnede sit hjem for baade danskere og kinesere, og som den trofaste ven og den gode medarbejder.

Og naar dødsbudskabet bliver kendt ude i Manchuriet (og det vil det jo nok blive gennem Ellen Nielsen), saa vil det vække sorg hos kinesiske venner: medarbejdere, medkristne og medmennesker. Faa missionærer har været saa afholdt af kineserne som Alfred Hansen. Han mødte dem jo paa lige fod med sit jævne, glade væsen og ønskede blot at dele velsignelsen og frelsen fra Gud med dem og hjælpe dem til at lovsynge ham, hvis blod randt til vor frelse.

Han forstod at faa kineserne til at synge. Han oversatte adskillige salmer og sange til kinesisk, især gav han en meget vellykket oversættelse af »Kristus, paa korset du bar for mig/skabningens synd og ve.« Og han var medudgiver af et lille meget brugt hefte med vækkelsessange og lovsange.

Der var heller ikke mange missionærer, kineserne saa gerne sendte bud efter som Alfred Hansen, og man forstod det godt, naar man saa prædikanten med det milde, glade ansigt og hørte det kærlighedsfyldte, kaldende og dragende budskab, der lød. Det var jo naturligt, at denne side af evangeliet kom stærkt frem hos en mand med hans væsen. Men han kunne ogsaa med stor myndighed lade den hellige kærligheds strenghed og tugt komme til orde, naar det trængtes.

Menighedsraadets fmd, dommer *H. Friis Jespersen* skriver:

Ved antagelsen af pastor *Hansen* som provst *Westergaard-Jacobsens* efterfølger var det sikkert for flertallet af menighedsraadets medlemmer afgørende, at pastor Hansen i saa mange aar havde virket paa udsatte poster som missionær i Kina, indtil revolutionen tvang ogsaa ham og hans familie derfra. En saadan opofrende og langt fra farefri gerning, ofte under vanskelige kaar, følte man, burde medføre, at han nu allerede af den grund havde et rimeligt krav paa at blive den foretrukne.

Man fik da heller ikke hverken inden for menighedsraadet eller i sognet i almindelighed grund til at fortryde indstillingen til udnævnelsen. Pastor Hansen viste sig nemlig at være den ideelle sognepræst.

Sjældent, om nogen sinde, har jeg truffet en saa ægte natur, en mand der levede ganske i overensstemmelse med, hvad han forkyndte, og hvad det betyder i en sognemenighed paa landet, hvor man i det daglige kommer hverandre ret nær ind paa livet, siger sig selv og siger strengt taget nok.

Men hertil maa føjes, at han altid med et glad sind gjorde et stort arbejde i sognet med flittige husbesøg, med deltagelse i de saa-

kaldte samtalemøder og andre møder – ogsaa møder i præstegaarden sommer og vinter, hvor der i det hele udvistes en udstrakt gæstfrihed, man kan næsten sige døgnet rundt, og hvor især de gamle følte sig hjertelig velkomne og paaskønnede dette i fuldt maal.

Naar hans liv og gerning kunne gennemføres paa denne maade, maa det nævnes, at hans indstilling og synspunkter helt deltes af hans hustru. Vel havde hun ikke den umiddelbare evne til at komme i kontakt med folk over en bred front, som han, men at hun var et betydeligt og hjertens trofast menneske lærte man hurtigt at forstaa, ligesom man lærte, at hun betød meget for ham, idet han ikke sjældent lod skinne igennem, at han efter at have talt med hende om dette eller hint spm, som kunne være paa bane, var kommet til det eller det resultat, et resultat, som man selv og flertallet ogsaa fandt var det rigtige.

Beskedne og fordringsløse til det yderste var de begge, hvilket navnlig kom frem under en periode – for dem og familien maa det have været en rædselsperiode – hvor pgd blev fuldstændig lavet om. Vant til i deres tidligere tilværelse at indrette sig efter forholdene, gjorde de det ogsaa her uden beklagelse af nogen art, men tværtimod opfyldt af taknemmelighed, og de aftvang ogsaa ved denne lejlighed alle den største respekt.

Pastor *Alfred Hansen* og hans hustrus indsats i Rødding, hans altid glade smil og kærlige aabne sind over for enhver, og hans og hans families smukke samliv vil længe blive mindet i Rødding sogn.

26. 19. sept 1960–5. maj 65 (andenpræst Kolonien Filadelfia, Dianalund 15. nov 46): **Mathias Jonathan Olesen**, * 5. jan 11 Døstrup, Sdj. Forældre: Gdjr og amtsrevisor Oluf Mathias O og Kristine Marie Andersen. Stud Ribe 31, c 38[2] (h_2), sekr KFUM og hjpr Skagen 29. juli 39, sp Oksenvad 6. maj 42. ~ 20. okt 40 Kirsten Poulsen, * 24. okt 17 Korsør. Forældre: Kbmd Carl P og Dorthea Andersen.

Næstfmd KFUM og K kredsbest 42—46, BM børneværnsudv.

Fl t rkp Sct Matthæus k, Kbhvn 5. maj 65, sp 1969.

27. 16. sept 1965 (sp Hemmet-SV 19. okt 59): **Harald Christen Ernst Sicard Filtenborg**, * 24. sept 29 Fole. Faderen: Provst, Fole, se der. Stud Ribe 50, c 58[1] (1-77), hjpr Egvad-Tarm 10. maj 58. ~ 3. juli 54 Bendte Marie From Nielsen, * 23. marts 35 Taastrup. Forældre: Driftsleder Valdemar N og Astrid Marie From. – Broder: Edmonton, Canada (DKU), hustrus onkel: Krapper, Holeby-B.

BM KFUM og Ks kredsbest 60—65, divisionschef KFUM spejderne og næstfmd DMS kredsforb 60—65. Divisionschef KFUM spejderne Frøs herred 68.

Litt foruden ovenn (se tillige under højskolen og Frimenigheden): Hejs P 261—68, J. Br 223, M. Mackeprang: En stolestadestrid i R, Sdj mdskr 1952, 49 f, Aug. Fr. Schmidt: Ad aaen fra Rødding til Ribe, Jul i Vestjyll 1954, 18 f, Khst saml 7 r III, 472 f, M. H. Nielsen: Da bønderne i R slog sig sm m tyvene, Sdj mdskr 1937, 41—52, A. Westergaard-Jacobsen: Kirke- og Menighedsliv, Kr Dagbl 9. okt 65. Medd fra dommer H. Friis Jespersen, pastor M. J. Olesen, urmager Marcussen, overlærer Starup m fl.

Rødding højskole

Under henvisning til Arne Fog Pedersens bog 1944 om »Danmarks første højskole og dens mænd« skal her blot gives nogle korte rids af denne *Danmarks ældste og mærkeligste højskole.*

Skolen fødtes ud af den nationale og folkelige vækkelse, der fandt sted i 1830- og 40'erne med dyb forstaaelse af, hvad en saadan skole ville betyde gennem den livsberigelse, som den nationale styrkelse og større dygtighed paa kundskabsmæssige og praktiske felter kunne faa for befolkningen. Mærkeligt er det, at de folk, som tog fat, intet anede om, hvordan en højskole skulle drives. Det var noget helt nyt. Men de var grebet af *Grundtvigs* store tanke om en dansk højskole. Mærkeligt er det at læse om pastor **Chr. Flor** (sp Tølløse–Aa 1822 –25), som havde saa ringe talegaver (han blev gift med Tølløse-godsejeren Zeuthens datter, men hun ville ikke være præstekone i et sogn, hvor hendes broder var kirkeejer), og som blev dr phil (paa latinske substantivers bøjning) og 1825 *J. L. Heibergs* efterfølger som lektor i dansk ved Kiels universitet, og senere professor, en danskhedens forkæmper i Sydslesvig sm m *Chr. Paulsen,* prof i Kiel, og *P. Hjort Lorenzen,* og som sm m *P. C. Koch* skabte bladet »Dannevirke«. Det var *Flors* idé at skabe en grundtvigsk højskole i grænseegnen. Han var fmd i den direktion, der blev valgt og skrev til kong Chr. VIII om tilladelse til at oprette skolen og om højskolens maal:

»*Det maal, vi har sat os, er at grundlægge en anstalt, hvor bonde og borger kunne erholde saadanne kundskaber og færdigheder, som kunne være til nytte og behag, ikke saa meget m h t hans særegne næringsvej og bedrift, som m h t hans stilling som landets søn og borger. Anstalten skulle altsaa have en velgørende indflydelse, saavel paa hans huslige og private som paa hans offentlige og borgerlige liv. Vi kalder den en højskole, fordi den ikke skal være nogen sædvanlig drengeskole, men en undervisningsanstalt, dels for unge mennesker efter konfirmationsalderen, dels for fuldvoksne karle og mænd, og vi kalder den* **folkehøjskole**, *fordi medlemmer af enhver stand kunne faa adgang til den, omend den nærmest anlægges for bondestanden og især af denne venter sine disciple.*« Her nævnes første gang ordet **FOLKEHØJSKOLE**, og her lægges hovedvægten paa, at denne højskole som sin egentlige opgave havde at hjælpe de unge til som statens dygtige borgere at leve et rigere menneskeliv til landets og folkets gavn og selvhævdelse.

Sønderjyderne fik tilladelse til at oprette skolen. Planen fik støtte fra mange sider og kunne betragtes som gennemførlig, da det store Skamlingsbankemøde fandt sted 4. juli 1844. *Grundtvig* holdt dér en mægtig tale og ønskede ikke blot sønderjyderne til lykke med skolen, men ønskede de *sønderjyske bønder* til lykke med, at de havde gjort det *første* skridt til oprettelse af en dansk folkehøjskole. »De maatte endelig ikke lade sig skræmme af, at der i hele Danmark ikke fandtes mønster eller mage, men komme ihu, at det var dem, der fra Hedenold gik i spidsen og gav konge-

riget mønster, som det var værd at efterligne. Det var her i Sdj, at *Dan* samlede alle danske og grundlagde den danske trone, det danske navn, det danske rige, og det var her i deres Helligbæk, at de første danske blev døbt. Og som Sdj statshistorisk og kirkehistorisk havde gaaet i spidsen, burde de ogsaa gøre det *skolehistorisk . . .«*

Jævne danske bønder, præster og lægfolk virkeliggjorde Grundtvigs store drøm om en dansk højskole, selv om den nok begyndte i en anden skikkelse, end han havde tænkt. Paa det store stævne paa Skamlingsbanken fik *Flors* og *Peter Hjort Lorenzens* planer velsignelsen fra planens fader, der saa den som banebrydende for den nordiske folkehøjskole.

Det er ogsaa mærkeligt at læse om *danmarks første højskoleforstander,* **Johan Wegener**, den unge teolog, som meldte sig til tjeneste i dette helt nye, og som bestormedes af sin moder, den brave, bekymrede præsteenke i Roskilde, om dog at lade denne galskab fare og i stedet søge et trygt sognekald. Ved modtagelsen af det første hold elever 7. nov 1844 anslog *Johan Wegener* højskolens umistelige grundtone, *historien* som skolens vigtigste middel til at paavirke de unge tilhørere, ved at begynde sin indledningstale med *Ingemanns* linier fra »Valdemar den store og hans mænd«:

> Stig op af graven, du slægt, som døde!
> Forkynd dit fald og afmal din brøde,
> advar os mod udslettelsens dom,
> og vis os, hvorfra din frelse kom,
> men I, som lyste i tider dunkle
> som klare nordlys ved midnat funkle
> Lys atter for os fra natlig tid,
> I aandekæmper, i Herrens strid
> til dansk og stor og til herlig id,
> til Danmarks frelse i nødens tid

H. Jefsen Christensen har (Højskolebl, 1944, 487) omtalt »denne storslaaede indledning til folkehøjskolens gerning i Danmarks«, og det var ikke mindst gribende for de sønderjyder, der var samlet, og for det første elevhold, der aldrig blev træt af at dvæle ved mindet derom. Her var grebet i de strenge, *Grundtvig* selv havde ønsket skulle tone i højskolen. Mange i det første elevhold følte senere den historiske sammenhæng med deres folks liv og ansvar for folkets og fædrelandets udvikling og deres eget personlige livs sammenhæng dermed. *Wegener* gav dem gennem *Ingemanns* ord forstaaelse af folkehøjskolens opgave i fællesskab med folket i fortid og nutid, ansvaret for folke-, aands- og kristenlivets fortsættelse, saa det økonomisk-egoistiske faar den rette plads som tjener i forhold til aandslivets herredømme og menneskelivet. Hvis folkehøjskolen svigter denne sin fornemste opgave, da forsømmer den sin mission. Det var netop en ungdomsskole paa dette grundlag, den danske befolkning i Sdj trængte til.

Her i denne sogne- og kulturhistorie skal nævnes navnene paa **det første hold højskoleelever i Danmark**, i alt 22. De fleste af dem dem gik ud i sognene og byggede det ny op blandt sønderjyske bønder i en brydningstid: Her var *Aug. Lorenzen,* Haderslev, *M. N. Møller,* Hjerting, *M. Gundesen,* Lintrup, *N. Staal,* Tyrstrup, *P. Skau,* Bukshave, *P. M. Sørensen,* Moltrup, *Fr. Møller,* Skodborg, *H. P. Bramsengaard,* Vilstrup, *J. Iversen Møller,* Rødding, *N. og Thomas Windfeld,* Farup, *S. A. Schmidt,* Haderslev, *P. Ahrenkiel,* Tyrstrup, *Bunde Refslund,* senior, Bovlund, *H. I. Bergholt,* Arrild, *P. Raun,* Hammelev, *K. E. Raun,* Øsby, *N. Nissen,* Øsby, *Juul Boysen,* Skrave, *S. Lund,* Rødding, *Jes P. Appel,* Agerskov. Disse unge gik ud som sædemænd. Og lad os blandt elever indtil 1864 nævne desuden: *A. Thyssen Hansen,* Randerup (senere fmd Sønderjysk Skoleforening), *A. Hørlycke,* Rurup (landdagsmd), *H. O. Knudsen,* Trøjborg, *Jørgen Iversen,* Svejrup, *N. P. Boysen,* Tørning mølle, *Juhl Boysen,* Langetved, *N. H. Callesen,* Lerskov, *Jørgen Fausbøll,* Branderup, *Iver Friis,* Fredsted, *Jes Gram,* Københoved, *H. P. Hansen,* Vodder, *Hans J. Jensen,* Bæk, *Kr. Knudsen,* Visby hedegaard, *Hans Lassen,* Lysabild, *Ingv. Nicolaisen,* Ballum, *P. Petersen,* Ragebøl, *Bunde Refslund* junior, Bovlund, *C. P. Wolff,* Gammelgab, *Claus Østergaard,* Lundsmark, *Niels Østergaard,* Skodborg, *Hans Buch,* Seest, *Morten Eskesen, Lars Frederiksen,* Ryslinge, o fl. Disse navne, som ikke kendes af de mange, maa ikke glemmes i kampen for danskheden efter 1864, baaret af aanden fra Rødding højskole.

Men der skulle komme svare brydninger. *Johan Wegener* forlod skolen efter faa maaneder. Han havde været seminarielærer i Jonstrup og huslærer hos provst *Plesner,* Humble, havde fulgt den dsk bev i Sdj med levende interesse, var grebet af Nordens sag, deltog i Skamlingsbankemødet og i studentertoget til Uppsala 1843. Efter megen overvejelse havde han sagt ja til at blive forstander i Rødding og forberedt sig ved et længere ophold paa egnen. Maaske var han forf til den voldsomme indsigelse mod patentet af 29. marts 1844, som den slesvigske forening vedtog 12. juni 44, og som efter *Laur. Skaus* mening »spillede paa grænsen af det revolutionære«. *Wegeners* tale og *Ingemanns* manende ord havde gjort stærkt indtryk, thi W kunne tale gribende, ildfuldt, vækkende, men den barske virkelighed svarede ikke altid til hans begejstring. Smaa og store genvordigheder tyngede ham, hans helbred var vaklende. Han var misfornøjet med skolens styrelse, fortvivlet over dens økonomi. En heftig strid, som han havde med red af »Dannevirke«, *P. C. Koch,* blev vel bilagt jan 45, men den tog paa hans følsomme sind. 1845 blev han sp i Halsted-A og forlod Rødding maj 45. Arbejdet med eleverne blev ham kært, og han skiltes fra dem med vemod. Næste vinter fik skolen 42 elever, en haandgribelig frugt af Ws virksomhed. Ved sin bortrejse »følte han sig som en ulykkelig elsker, der havde efterladt sin sjæl i Sønderjylland«, og han fulgte stadigt den sdj kamp med hjertelig deltagelse; han blev da heller ikke glemt af sønderjyderne. (Fr. Nørgaard). Se Halsted-A, IV, 119 f.

(H. Rosendal: R højsk, 1894, Aarb f dsk kulturhist 1898, 142 f, P. Lauridsen: Da Sdj vaagnede, VII, 1922, 19 f, Breve til og fra Grundtvig, II, 1926, 425 f, Sønderjyll hist, IV, 1937, 304, Højskolebl, 1890, 609 f, DBL XXV, 259 f).

Under overskriften: »*En overset Højskolemand*« skriver forstander *Arne Fog Pedersen* i Sdj mdskr, 1945, s 30 f, fra skolens første

aar om højskolelærer *C. F. Müller,* senere sp i Sdr Løgum.

Chr. Flor afløste W som forstander 1845. Den politiske spænding havde gjort hans stilling i Kiel betydningsløs. Der var 12 elever paa hans første hold, 1845: 28, 1846: 46. Tilgangen øgedes, men forklaringen er nok, at *Wegeners* arbejde lykkedes for Flor. Han holdt ogsaa oplysende foredrag for egnens befolkning, bragte store økonomiske ofre for at holde højskolen oppe. Navnlig ved sin danskundervisning virkede han vækkende paa eleverne, hvem han betroede et stærkt selvstyre. Men han blev skuffet ved sit møde med den omboende bef, som han fandt træg og lidet offervillig, og der kom rivninger ml ham og den øvrige ledelse af skolen. 1846 drog han bort, blev i Kbhvn en af de sønderjyske politiske ledere. Fr. VII udnævnte ham til etatsraad.

Den lærde grundtvigianer, *H. Fr. Helweg* blev forstander paa Rødding efter Flor 1846. Han var født i Holsten, hvor hans fader var amtskirurg (senere i Odense), tysk uddannet, c fra Gottorp, præget af sine studier i Erlangen, af tysk og dansk opdragelse og kultur. Han blev hjpr hos kirkehistorikeren *Fr. Hammerich* i Ø Starup-VN, grundtvigsk, samlede mange. Talte ved det nord studentermøde i Helsingfors 1845. Talen indviklede ham i en generalfiskalsag, der endte med hans frifindelse. Han blev kun kort tid paa R, da han 1848 kom med i felttoget som feltpræst, og aaret efter udn til diakon i Haderslev, hvor han blev førstepræst 1856 (se der). Senere blev han stiftsprovst i Købelev (se IV, 105). To af Røddings første forstandere endte som sp paa Vestlolland. (*Wegener* i Halsted-A, *Helweg* i Købelev). Højskolen lukkedes under krigen.

Chr. Flor bevarede stadigt forbindelsen med højskolen og betragtedes som skolens fader. Han var hovedmanden for at faa skolen aabnet igen efter krigen, og efter *Grundtvigs* og *H. N. Clausens* anbefaling tilbød Chr. Flor 1850 den unge c theol *Sofus Høgsbro* forstanderstillingen.

Sofus Høgsbro (forst 1850–62) var søn af amtsprovst dr phil Hans H her i Rødding (* i R 1822, † 1902), fra ganske ung livligt med i tidens begivenheder, revolutionsaarene, Polens frihedskamp, deltog i studentertog til Lund og Uppsala, sluttede sig til de grundtvigske og fik gn Grundtvigs sønner adgang til Grundtvigs hjem (og til Sibberns hjem). Han drev frie studier, var af helbredshensyn i Tyskland, tog teol embedseksamen 1848. Hans hu stod til lærergerning, især i Sdj, helst bl voksen ungdom. Han tog med glæde mod kaldet til at blive forst i R, hans fødeby. Han ledede højskolen i afgjort grundtvigsk retning, men fjernt fra yderligheder, sigtede paa folkelig vækkelse og reel kundskab. Han lagde mere vægt paa den nyere tid end paa sagn- og oldtidshistorien, bidrog til at uddanne mænd, der egnede sig til at føre an baade nationalt og praktisk. Med streng økonomi konsoliderede han højskolens usikre økonomi, men der var stadig kamp om de ydre forhold og kritik af hans ledelse. Det skabte krise, at der baade blandt lærerne og i bestyrelsen var uenighed om, hvorvidt skolen skulle være en ren kundskabsskole med landbrugsfag som hovedfag, eller om den skulle bevare sit præg af gr folkehøjskole. En tid var H stemt for at hugge knuden over og lade Rødding bestaa som landbrugsskole og flytte højskolen til Graasten, nærmere den nationale kampzone, men det var der ikke penge til. Hs faste hævdelse af egne standpunkter og uvilje mod at bøje sig for dem, der havde magten, bragte ham i konflikter til flere sider. I den slesvigske lokalpolitik, som han aktivt fulgte, søgte han at styrke bondebefolkningens selvstændighedsfølelse over for det slesvigske bureaukrati og hævde Haderslev Vesteramts interesser imod det dominerende Østeramt. Disse modsætninger fik skarpere præg, efter at han 1858, med overvindelse af svære betænkeligheder, havde givet sig sin levende politiske interesse i vold og var blevet folketingsmand i Bredebro som repræsentant for de kongerigske enklaver i hertugdømmet Slesvig. *Pontoppidan Thyssen* gør i sin disputats om Ny-grundtvigianismen interessant rede for, at H ville gøre grundtvigianerne til venstremænd og Venstre til et gr parti. Det første lykkedes ham i ikke ringe grad, med det andet laa det lidt tungere. Hs udpræget demokratiske indstilling gjorde det til en selvfølge, at han (skønt skarpt betonende sin selvstændighed), gik sammen med venstregrupperne, med tilslutning til den Ejder-danske *J. A. Hansen*-gruppe. Høgsbro fik en førerstilling blandt gr bønder, men hans stilling vakte misbilligelse hos de nationalliberale grundtvigianere. Han bevarede nær føling med *Grundtvig,* men hævdede ogsaa sin selvstændighed over for Grundtvig og bidrog til at drage Grundtvig over til den demokratiske fløj paa rigsdagen. Hs politik, som i øvrigt ligger uden for dette værks rammer, drejede sig mest om kirke- og skolespm, præstefrihed, menighedernes indflydelse paa præstevalg, sognebaandsløseres adgang til kirkernes brug, bedre kaar for friskolerne. Ofte tørnede han sammen med *D. G. Monrad.* Højskolen led ved den kritik, hans politiske virksomhed (og fraværelse fra skolen) medførte, og da elevtilgangen svigtede, stod han over for valget ml højskolen og Rigsdagen. Høgsbros politiske stilling indtil 1870 er nok karakteriseret ved, at han samarbejdede med Bondevennerne, men fra 1865 var han ledende i den gruppe, der kaldte sig »Det nationale Venstre«, som i 1870 gik sammen med *J. A. Hansens* gruppe i »Det forenede Venstre«. Ogsaa hans deltagelse i Løgumkloster-mødet 1861 og den derfra udgaaede »Klosterbevægelse«, hvis maal var at kæmpe for større frihed i slesvigsk lovgivning og forvaltning, skærpede modsætningsforholdene. Men H sluttede sig *ikke* til klosterbrødrene. Forgæves søgte han at bevare forbindelsen med sin sdj hjemstavn ved 1861 at søge sognekaldet i Rødding, og da det mislykkedes, søgte han forgæves stillingen som sekr for Had amts brandforsikring. Det endte med, at han sept 1862 forlod højskolen og flyttede til Kbhvn, hvor han til sin store børneflok faktisk kun havde rigsdagsdiæterne at leve af. Resten af sit liv viede han politisk virksomhed.

I *Erik Appels* artikler om »Højskolens ungdomstid« (Højskolebl 1962, 213 f) fortælles

om R højskole de første aar. *Jakob Knudsens* fader, *J. L. Knudsen* (se Lejrskov-J, Jakob K blev født her 1857) blev højskolelærer i R 1852–62, underviste i sang, dansk, engelsk og tysk, senere ogsaa i khst og gudelære, han blev meget afholdt, gjorde sig stor flid for at lære de unge at skrive en god stil, læste smukt op og sang dejligt. En gang om ugen samlede han de unge for at tale og synge med dem, talte ravjysk. (Højskolebl 20. juni 90). Lærer *Edvard Thomsen* var ogsaa en dygtig lærer. Der kunne komme modsætningsforhold, omtrent som ungdomsoprøret i 1969, og »parterne rakkede ned paa hinanden«. Thomsen kunne skrive til højskoleraadets fmd, pastor *Hagen,* Mjolden: »Kunne De ikke gøre noget til, at der blev større aabenhed mellem skolens medvirkende personligheder, en hyppigere lejlighed til at samtale, da ville der være sket et fremskridt, og det sidste spor af den ulykkelige tvedragt ville udslettes.« *Hagen* skrev til *Chr. Flor* 8. febr 55 derom, og samarbejdet begyndte med *J. L. Knudsen* som initiativtager.

Saa blev *Ludvig Schrøder* (1862–64) forstander, se Askov højskole, s 176 f). Han var c theol, havde i sine sidste studenteraar sluttet sig til de grundtvigske, var ofte gæst i *Grundtvigs* hjem, da højskolens døre brat aabnede sig for ham, idet *Sofus Høgsbro* bad ham vikariere paa R højskole nov-dec 1861. Dette førte til, at Ludv. S blev højskolens forstander okt 1862. Dels ved paavirkning af sin medlærer, *J. L. Knudsen,* dels ved besøg hos *Kr. Kold,* Dalum, førtes han ind i den historiske gerning at forene de to højskolestrømme, Røddings mere kundskabsprægede og Kolds vækkende, saa højskolen blev en helhed. Det gik lykkeligt i R med den unge, levende forstander (* 1836), men krigen satte punktum, og højskolen maatte lukke. 1865 begyndte Schrøder, støttet af *Chr. Flor,* under meget beskedne forhold *Askov højskole,* nær grænsen sammen med sin ven og medlærer fra Rødding: *Heinrich Nutzhorn,* og snart blev Askov landets førende højskole. Efter *Grundtvigs* og *Kolds* død stod S som dansk folkehøjskoles absolutte førstemand. Paa Askov samledes sønderjyske førere til raadslagning, og i Skibelund Krat samledes man fra begge sider af Kongeaaen til store stævner for at styrkes i fælles haab. Og mange sønderjyder søgte Askov.

Efter 1864 gik R højskole ind under ny kaar. 1861 var *Hans Svejstrup* blevet sp i R. Hans hjertevarme, aandsbaarne forkyndelse skabte en forunderlig vaartid i R, kirkerne fyldtes, og det meste af det aandelige liv i R kan føres tilbage til *Svejstrups* tid. Naar *Ludvig Schrøder* og *Nutzhorn* saa villigt fulgte kaldet fra Rødding 1862, var det ikke mindst udsigten til et samarbejde med *Svejstrup,* der vinkede dem. Svejstrup støttede højskolen paa alle maader, holdt foredrag paa højskolen, og han henlagde møder (bl a om de kirkelige frihedskrav) til højskolens ny gymnastiksal. Højskolens lærere maatte flytte 1864, men *Svejstrup* blev ved som sp endnu 3 aar (se ovf). Da han blev tvunget til afsked, samledes hans mange trofaste tilhørere om ham paa højskolen, og blandt dem, der her fik den første bevidste kristne paavirkning, var *Hans Tonnesen,* der blev sp i Hoptrup og IMs fmd i Sdj. Man talte længe efter om den hygge og det sammenhold, der var over Svejstrups møder paa højskolen. De møder, som Svejstrup havde begyndt paa højskolen og i storstuen paa Bejstrupgaard hos *H. D. Kloppenborg,* blev fortsat af *Cornelius Appel.*

Om *Cornelius Appel* (se ndf under Rødding frimgh). Han flyttede ind i forstanderboligen ved R højskole nytaar 1865, og den flg sommer begyndte han at holde højskole for unge piger (for karle gik det kun 1869–70) og børneskole til 1870. Naar *Svejstrup* efter 1867 var paa rejse, tog han sig af møderne paa højskolen. Efter 1870 overtog *Appel* møderne. Og 1874 dannedes *frimenigheden* med kirkesal i højskolens gymnastiksal. 1885 maatte *Appel* opgive sin pigehøjskole. Ved den fransk-tyske krigs udbrud 1870 blev baade højskolen og børneskolen forbudt. Højskolegaarden blev 1890 afhændet til frimenigheden.

Først 30 aar senere genaabnedes R højskole. Efter genforeningen 1920. Og under de 3 dygtige forstanderes ledelse er R højskole blevet en af landets største og førende højskoler, en hovedborg i kulturkampen i Sdj. Fra *Chr. Flor* til *Arne Fog Pedersen,* fra *Laurids Skau* til *Mads Gram,* har der gaaet samme linie, til tider maaske noget bugtet, men stadigt baaret af ordene fra dens første dag: Stig op af graven, du slægt, som døde ...

Den første højskoleforstander efter 1920 var Cornelius Appels sønnesøn, *Erik Appel* (* 1880 paa R højskole, † 1964), søn af højskolelærer, senere red Matthias Appel († 1916) *Herdis Høgsbro,* dt af hrsagfører, justitsmin Svend H (søn af Sofus H) blev 1907 gift med Erik Appel, saa baade han og hans hustru var ved nære slægtskabsbaand knyttet til R. Erik As fader flyttede til Odense, Erik A blev c mag i naturfag 1906, elev paa Askov, og da der i hans barndomshjem var levende interesse for danske i USA (faderen Math. A red 1896–1909 dsk am folkesamfunds blad »Kors og stjerne«), faldt det naturligt for Erik A at optage et arbejde bl danske i USA, var 1907–13 lærer ved Grand View College i Des Moines, Iowa, blev saa lærer hos *Th. Bredsdorff* ved Roskilde højskole og 1920 højskoleforst i R, hans fødeby. Traadene var knyttet: En sønnesøn af højskolens sidste forstander og en sønnedatter af en af de første forstandere ledede nu Danmarks ældste højskole. Men 1926 maatte han bryde op p gr a tiltagende tunghørighed. Han vedblev dog at virke i Sdj, idet han forpagtede Ellehus domæne ved sydgrænsen, og her fortsatte han under andre former og vilkaar sit folkelige og kirkelige arbejde. Han ledede indtil 1947 en privat børneskole, byggede en lille kirkesal ved Ellehus, blev 1929 fmd planteavlsudv i Slogs herr, og 1934–51 fmd for Dsk samfund i Højst sogn, vandt ved sit omfattende virke en fast position i grænselandet, og har været en skattet ordfører i sin hjemstavn og rundt i landet ved folkelige og kirkelige møder. Folketingsmand 1939–50 (Venstre, Tønder), tog navnligt ordet i nationale og folkelige spm, fmd Skibelundforeningen 54, virksom for ordblinde og tunghøre. Opgav forpagtningen af Ellehus domæne

51 og flyttede til Skibelund, Malt sogn. Udg bl a 19: Præs Wilson, 22: De forenede Stater siden borgerkrigen, 46: Det tyske mindretals stilling gn 25 aar, 53: Sofus Høgsbros folkelige og politiske gerning, 55: Svend Høgsbros folkelige og politiske gerning m m. En dt er seminarielærerinde, c mag Elin Appel, medl af Folketinget 45–50.

Fr. Nørgaard: Danm folkehøjsk, 1940, 13 f, Højskolebl 1920, sp 1369 f, 1964, R højsk aarsskr 1925, 1964 DBL XXVII, 31.

1926–52: *Hans Lund,* * 90 Varde, † 1969. Faderen: Avlsbruger. C mag 16, højskolelærer Askov 17, medejer af gaarden Mejerholm v Tønder 1935–47, ejer af Tanderupgd v Ribe 1949, bor der siden 1952. Har foruden sin indsats ved højskolen og i det alm kulturelle arbejde især viet egnens og landets historie sine interesser. BM Hist smf for Sdj, for Dsk kultursmf, og Jaruplund højskole, fmd Sdj skoleforening 57, for ugebl »Landet« 56–58, og Dsk smf i Had Vesteramt 39–46. Medred »Dsk udsyn« 20–40, og af Sdj aarbøger 1927–52. Udg bl a 1924–25: Sofus Høgbros brevveksl og dagbøger I-II, medudg: The High-Schools of Denmark and the Development of a Farming Community (Oxford 26), skr om forbundet ml konge og adel 1533–88 (Schultz: Danmarks hist II), og om Tyskland i Engelstoft-Nørgaard: Verdenshist fra 1866 til vore dage. Om den politiske og nat udvikl i 1864–1920 i Sdj hist, V, samt 60: Historiker i højskolens tjeneste, taler og artikler, 61: Seks engelske politikere, 65: Askov højskoles historie. (Hans Lund, som har gennemgaaet stoffet hertil om Rødding, sendte sine sidste værdifulde tilføjelser hertil 3 uger før sin død april 69).

Professor, dr. phil *Roar Skovmand* skriver i Kristeligt Dagblad 18. april 1969:

Hans Lund kom til Askov paa en tid, da denne gamle traditionstyngede højskole blev fornyet ved unge lærerkræfter. Hans Lund var her samtidig med naturfagslærerne *J. Th. Arnfred* og *Jens Rosenkjær,* og med historielæreren *C. P. O. Christiansen,* for blot at nævne de ypperste, vel den bedste lærerstab, nogen dansk skole har haft. De var ikke oprørere. De følte sig hjemme i højskolens verden, men de havde i højere grad end tidens ældre højskolemænd tilegnet sig den moderne videnskabs resultater, og de ejede i usædvanlig grad evne til at aabne de voksne elevers sind for tidens spørgsmaal. Et udtryk herfor var deres fælles tidsskrift, *Dansk Udsyn,* som de udgav fra 1921.

Det varede ikke længe, før der gik bud til *Lund* om selv at blive højskoleforstander. Blandt flere tilbud valgte han Rødding højskole. Det var paa forhaand en vanskelig opgave. Rødding var Danmarks ældste højskole. Den havde været standset i størstedelen af den tid, hvor Sdj havde været taget af tyskerne. Den var kommet i gang igen efter genforeningen i 1920, men var ikke gaaet godt. Nu tog *Lund* og hans kone fat med unge lærerkræfter, og Rødding blev i deres tid ikke blot en stor højskole, men ogsaa et brændpunkt i sønderjysk folkeliv. Den havde mange dygtige lærere, men de skiftede af og til, mens forstanderparret blev paa deres post i de bevægede aar under krister og krig. Lund havde selv altid mange timer, især i dansk sprog og litteratur, i samfundslære og i historie, og de, der har været hans elever i disse fag, regner disse timer for de bedste, de har haft. I hans indledningstale ved Rødding højskoles aabning i 1926 erklærede han, at han ville lægge mere vægt paa »tingenes tale« end paa »tingenes tolkning«. Det var *Hans Lunds* tanke hermed, at de historiske begivenheder og personligheder skulle komme til deres ret paa deres egen baggrund, men ogsaa saaledes, at tilhørerne kunne forstaa, at historien kom dem ved. Hans Lunds tale var altid præget af, at uden et historisk perspektiv er vi ikke i stand til at forstaa vor egen tids problemer. De taler, som Hans Lund har holdt ikke blot for eleverne pas Askov og Rødding, men ogsaa paa tusinder af møder i danske forsamlingshuse, er nu forstummet, men de vil aldrig glemmes af dem, der har hørt dem; ogsaa i radio og fjernsyn har han været en flittig taler. Det var i sig selv en fryd at lytte til hans smukke, rene stemme, – til hans ord, der altid virkede velformede og vel forberedte, – til hans domme, der blev fældet ud fra et humanistisk-liberalt grundsyn. I sine unge dage var han anset for radikal. Paa sine ældre dage virkede han langt fra radikal, – nogle ville maaske snarere kalde ham reaktionær, men kom man først i samtale med ham, opdagede man snart, at han ogsaa i den henseende vedblev at være en god højskolemand, at han gerne lyttede til andres udtalelser. Kun paa ét punkt skulle man ikke træde ham for nær: det var, naar det gjaldt opretholdelsen af de værdier, der prægede det danske liberale bondesamfund. Med sorg saa han den skæbne i møde, som i dag truer dets bestaaen.

Hans Lund var først og fremmest ordets mand paa gammel højskolevis. Men han var ogsaa en fremskridtsmand som pædagog. Allerede i sin Askov-tid indførte han studiekredsarbejde paa smaa hold, og saa ypperlig han var som foredragsholder, var hans bedste timer altid samtaletimerne med eleverne. Her var han en mester af Sokrates' skole.

Nu, da man ikke længere kan høre hans tale, er det en trøst, at han har efterladt et rigt historisk forfatterskab. Den bog, der kom ved hans 70-aarsdag 1960, »Historiker i højskolens tjeneste«, indeholder et repræsentativt udvalg af hans taler og artikler. De spænder over emner som Sønderjylland, Danmark, England, Højskolen, Bonden. Men der er ogsaa større værker. Fru Lund har engang fortalt, at den kloge præst *Carl Koch* sagde til hende, da de var kommet som unge lærerfolk til Askov: Nu maa De sørge for, at Deres mand altid har en bog i arbejde. Det er vidnesbyrd om en usædvanlig arbejdsevne, at Hans Lund overkom et forfatterskab, endda tit paa strengt videnskabelig plan, men altid med folkeligt sigte, ved siden af sin undervisning, sin skoleadministration og sin foredragsvirksomhed. Her maa særligt fremhæves hans bidrag til den store Sønderjyllands historie og hans bog om Askov højskoles historie fra 1865 til 1915.

Da *Ellen Margrethe* og *Hans Lund* i 1926 flyttede fra Askov til Rødding, tænkte de, at det var kun et par mils vej, der skilte dem fra deres gamle arbejdsplads. De opdagede snart,

at der var dybere skel mellem landet nord og syd for Kongeaaen. Men det gav en ny og stor opgave: at skabe forstaaelse for sønderjyske forhold i kredse nord for Kongeaaen – og at skabe forstaaelse for sammenhængen med Danmark i Sdj. Det var med god grund, at Hans Lund fik formandsposten i Sønderjysk Skoleforening og i det hele en central stilling i oplysningsarbejdet i Sdj. Han har været en af drivkræfterne i Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark. Han har ogsaa rakt haanden til de trofaste kredse syd for grænsen, der føler tilknytning til det gamle land.

Fra Rødding flyttede Lunds til en marskgaard ved Ribe, ikke for at lægge op, men for at leve som bønder. Han var, som en af digteren Karlfeldts skikkelser, en mand, der forstod »at tale med bønder paa bønders sæt, men med lærde mænd paa latin«.

I Højskolebladet 15. april 69 skrev Johs. Rosendahl om **Hans Lund** paa talerstolen:

Een gang maanedligt fyldtes den store gymnastiksal med tilhørere. Hoved ved hoved sad de bænket om talerstolen, der var anbragt midt for den ene langvæg. Fra møde til møde var forsamlingsbilledet nogenlunde det samme. Gaardene mødte fuldtalligt op, husbond og kone, karle og piger. Unge naboer, ofte skolens tidligere elever, anbragte sig midt i salen, ældre mænd og kvinder foran talerstolen, og bagest paa de daarlige bænke sad de yngste tilhørere. De var alle trofaste folk. Paa tredje række kunne man vente et solidt, gammeldags hørerør. Paa sjette række et langt, graagult fuldskæg. Overalt rolige og opmærksomme ansigter, hærgede eller forbeholdne, ofte med lune om øjne og mund — sjældent intetsigende.

Taler var saa godt som hver maaned skolens forstander **Hans Lund**. Det var Hans Lund, der skabte maanedsmødet. Der havde vel tidligere været holdt møder paa højskolen; men maanedsmødet udviklede sig i Lunds tid til en særpræget og usædvanlig forekomst i skolens og landsdelens historie. I samtaler mand og mand imellem kunne man stadig høre folk fra egnen vende tilbage til betragtninger og oplysninger, de havde modtaget ved disse møder. Højskolen var egnens kulturelle centrum.

Naar **Lund** stod paa talerstolen og saa ud over salens tre til fire hundrede tilhørere, var hans autoritet solidt funderet. Det er i den nordiske tradition en kendt forestilling, at den, der nævner mandens navn, faar magt over ham. Uvilkaarligt maatte man erindre dette, naar man saa **Hans Lund** henvende sig til sine tilhørere. Ikke blot kendte han hver af dem ved navn; men han vidste for manges vedkommende bedre besked om deres slægt end de selv. Hans hukommelse var enestaaende. Blandt sine samtidige kunne vel kun professor **Kuhr** nævnes som hans jævnbyrdige. Ofte og gerne talte man paa egnen om elevernes ankomst til skolen den 3. nov eller den 3. maj. De indfandt sig i eftermiddagens løb — i alt ét hundrede og halvtreds — enkeltvis eller i flokke. De hilste paa **Lund** paa gaardspladsen og nævnte navn og hjemsted. Han saa sammenbidt paa dem og bød velkommen. Da de kl 18,30 gik til spisesalen for at indtage deres første maaltid, modtog han dem i døren, og uden vaklen præsenterede han samtlige elever for sin kone og for en altid forundret lærerstab.

Maanedsmødets mange tilhørere vidste, at de ikke udgjorde en anonym masse. De var savnede, hvis de udeblev.

Allerede paa forhaand var der saaledes skabt kontakt, naar **Lund** aabnede mødet i den store sal. Opmærksomheden samlede sig straks om hans person. Han var ikke høj, nærmest rund og tæt. Hans hoved forekom stort; men det var sagligt og blottet for forlorne særheder. Læberne var smalle og munden fast. Blaagraa øjne og myndige bryn beherskede ansigtet, medens næsen var regelmæssig og lidet dominerende. I tilhørernes erindring fæstnede sig billedet af en pande, der hvælvede sig stort over et ansigt med mange og fine tegninger.

Lund lagde roligt hænderne paa talerstolen, og der blev de liggende. Gestikulationen og den letbenede talekunst var ikke for ham. Han formede endda sine sætninger tungt. Naar han alligevel fastholdt sine tilhørere, havde det andre aarsager.

Lund begyndte altid sit foredrag uden brug af manuskript. Først efter nogle minutters forløb kom de gule blade frem af inderlommen og røbede, at han alligevel var vel forberedt. Og fra da af stod det klart, at taleren havde et ganske omfattende kendskab til sit emne, og at han bevidst sigtede mod at meddele oplysning. Hans stemme kunne blive nok saa streng og pædagogisk, naar kendsgerninger skulle slaas fast, og han kunne endog føre kanten af haanden haardt mod talerskolen for at markere, at en oplysning var væsentlig. Typisk nok gjorde han brug af tal og tabeller. Tilhørerne maatte forstaa, at den skude i hvert fald ikke sejlede i ballast.

Men omfattende viden og grundighed var ikke alt. Det er det for videnskabsmanden; men Lund havde én gang for alle sagt nej til en videnskabelig karriere og havde valgt højskolen, d v s en skole form, der orienterer sine elever om tilværelsens vilkaar ikke blot objektivt, men i forlængelse heraf ogsaa ud fra subjektive vurderinger. Lunds foredrag som hele hans personlighed gav udtryk for dette og røbede en klar livsholdning. Dens farve var bestemt ved ord som alvor, ansvar og taknemmelighed. Umiddelbart maatte tilhørerne fornemme, at det, der her blev sagt, kom dem ved. Deres anliggende var det ogsaa. Ganske vist fortalte **Lund** historie ud fra troen paa de fortidige begivenheders egen evne til at kaste lys over menneskelivet; men det betød aldrig, at han var uengageret. Og nok lagde han vægt paa, at man skulle staa ret over for kendsgerninger; men alligevel havde han altid et ærinde, og i den henseende spændte han vidt. Men det var Sønderjyllands og den danske bondestands historie, der i særlig grad havde hans bevaagenhed. Lund deltog i den saakaldte »anden kamp om Sønderjylland«, da danskheden i tyverne og trediverne var truet af økonomiske kriser. Og han støttede de danske bønders selvtillid, da de i samme tidsrum var truet paa deres eksistens. Men baade i den nationale og i den politiske kamp ville **Lund** alene gøre brug af demokratiske midler. Han var fra første færd en fjende af nazisme og en stærk modstander af L S.

Der var saaledes ikke blot orienterende elementer i Lunds tale, men ogsaa tilskyndende. Han var ganske vist historiker; men han var historiker i højskolens tjeneste. Enkelte af tidens skolefolk kunne være nok saa valne, naar det gjaldt at tage et standpunkt. **Lund** derimod udtrykte frygt for, at højskolearbejdet kom til at »lide af blegsot, som det kan ske, naar man gemmer sig bort fra livets haarde realiteter«.

Herudover havde maanedsmødeforedragene komponenter af mere ubestemmelig art. Maaske paa grund af sit store personkendskab havde Lund en alsidig forstaaelse af menneskelige forhold. Ikke alene de brede bevægelser og strømninger i folkets historie blev omfattet af hans fortolkningsevne, men ogsaa enkeltmenneskers levnedsløb, og her rakte han fra Churchill og J. M. Keynes over danske politikere til nordslesvigske bønder som **Niels Skrumsager** og **Mads Gram**. Han kunne i sin menneskeskildring paa én gang være kontant og frodig, og han kunne afsløre et gemyt, der i mangesidighed ogsaa havde et forhold til sarte livsomraader som poesi og religion. Dertil kom, at **Lund** i levnedstegningen blev hjulpet af en ejendommelig formuleringsevne. Stilen afslørede klart en sans for lydmæssig vellyd og for rytmisk virkning; men den bar altid mærker af at være forarbejdet, ja, den kunne til tider synes knudret. Men gang paa gang dukkede da korte, fyndige og ofte billedrige formuleringer op, der i deres ordsprogsagtige knaphed bed sig fast i tilhørernes sind. Saadanne formuleringer var fra eget værksted, eller de kunne være frugter af en omfattende læsning. Men citaterne fik aldrig lov at bryde fremstillingens organiske enhed.

Folk huskede disse fyndige vendinger. Man mødte dem i samtaler paa egnen. Det skulle naturligvis bekræfte en liberal indstilling og en almindelig mistillid til statens formaaen, naar Lund i forbigaaende citerede **Hørups** ord: »Man skal lade skoven springe ud af sig selv.« Eller tilhørerne fik en fornemmelse af den historiske fremstillings art og betydning, naar det blev sagt, at historien »hjælper os til at se det, der sker, i det, der synes at ske«. Og adskillige gamle og midaldrende sønderjyder genkendte med taknemmelighed **Martin Hammerich**, direktøren for Hypoteklaanefonden, og hans menneskelige og hjælpsomme væsen, naar de mødte ordene: »En stilfærdig styrke, en bunden varme, en selvfølgelig trofasthed.« —

Naar maanedsmødets mange tilhørere forlod sa-

len og kom ud paa højskolens gaardsplads, fik de aldrig det indtryk, at de dumpede ned i en prosaisk hverdag fra en fjern verden. Der var sober atmosfære saavel inde som ude. Traf de Lund, blev det let faglige og dagligdags problemer, der kom paa tale. Det var ham en livsfornødenhed at se mennesker i en anden funktion end den, de var i som tilhørere ved et foredrag, og samtidig var det et behov, han let fik tilfredsstillet. Han var ivrig landmand og var stolt af, at han i længere tid havde en af Sønderjyllands bedste besætninger. Hver enkelt ko kendte han nøje, og helt selvfølgeligt havde han rede paa baade mælkeydelse og afstamning. Han glemte ikke, han var af bondeæt. Til gengæld havde bønder tillid til ham — ikke blot paa Rødding-egnen, men ud over landet. Hans dom var dem aldrig ligegyldig.

Fru *Ellen Margrethe Lund,* f Bagge (søster til professor Poul Bagge, og overbestyrerinde Karen Bagge, Zahles skole) betød meget for højskolen.

1953: *Arne Fog Pedersen,* * 11 Hinnerup. Faderen: Kommunelærer, c theol 39, højskolelærer Rødding 39, chef for Statsradiofoniens foredragsafd 50–53. Har været red af »Studenterkredsen« 33–35, medarb »Dsk ungdom« 46–50, Højskolebl 53–57, fmd Liberalt oplysningsfbd 54, medl UNESCO-nationalkomm 55 og Had amts ungdomsnævn 55–59, næstfmd Dsk folkescene 55, medl reprsk foren »Norden« 56, BM foren »Dannevirke« 56, medl Statens udv t støtte for dsk sprog og kultur i udlandet 57, Had amts fredningsnævn 58, Radioraadet 59–63 og dettes programudv 59, af Kulturmin kulturudv 62. – Udg 44: Danmarks første højskole, red »Fyraften«, statsradiofoniens grundbøger 53, medarb det af Dsk sprog- og litteraturselsk udgivne værk: Højskolens ungdomstid i breve.

Jan 68 blev Arne F P kirkeminister i regeringen Baunsgaard, hvorefter c polit *Thomas Rørdam* (søn af frimghpræst T. Skat R i Ryslinge) er konstitueret som højskolens forst. Fru *Mette Fog P,* f Høyer, dt af ltm, forpagter Jens Høyer, betyder meget for skolen.

Blandt *lærere* ved R højskole nævnes:

C. F. Müller, c 1844–46, se ovf.

C. M. Poulsen, dr phil, lærer v R højskole 1845–46. Se Dsk biogr leksikon XVIII pag 509.

J. L. Knudsen (lærer her 1852–62) se sp Lejrskov-J.

Cand pharm *J. A. Viinsted* (lærer her 1856–63), oprettede Aagaard højskole ved Flensborg, senere apoteker i Horsens.

Gotfred Rode, forstander, dr phil, lærer v R højskole 1857–58. Fader til Ove og Helge Rode. Se Dsk biogr leksikon XIX pag 580.

Svend Krøigaard, c theol, lærer v R højskole 1920–23. Sp Tæbring, frimghpræst Mors.

Marius C. Skar († 1950), som sm m sin dygtige hustru, Ellen, født Feilberg, gjorde et udmærket arbejde paa højskolen fra 1920. (Højskolebl 1950, 333).

Frede Hansen (lærer her 1922–36), nu seminarielektor, Tønder.

Arne Brandt Pedersen, c theol, lærer v R højskole 1926–34, forst Vraa højskole.

Fridlev Skrubbeltrang, lektor, dr phil, lærer v R højskole 1926–28. Se »Blaa Bog«.

Povl Bagge, prof, dr phil, lærer v R højskole 1927–29. Se »Blaa Bog«.

Sigurd Brøndsted (lærer her 1929–35), nu højskoleforst Søllested.

Tage Rydal Kristensen, c theol, lærer v R højskole 1931–33. Sp i Halk, senere frimghpræst i Ryslinge. Død.

Johs. Dons Christensen, lærer i R 1932–33. Senere forst Ladelund Landbrugsskole. Se »Blaa Bog«.

J. H. Monrad (lærer her 1934–35), nu rektor Høng gymnasium.

Johs. Rosendahl, c polit, lærer i R 1938–46, nu forst f »Søhus Gartnerhøjskole« v Odense.

Rich. Andersen, c theol, lærer v R højskole 1934–39, senere frimghspræst Aagaard, nu lærer v Askov højskole.

Ejner Jensen, c agro, lærer R højskole 1944–53, nu forst Riber Kjærsgaard Landbrugsskole.

Asbjørn Mandøe, c mag, lærer R højskole 1953–55, nu forst Ry højskole.

Jakob Krøgholt, c theol, lærer R højskole 1953–56, nu sp i Jernved.

Carl Fuglsang-Damgaard, c theol, lærer R højskole 1956–65, nu sp Havnbjerg.

Litt foruden ovenn: (Hovedværket er Arne Fog Pedersens bog fra 1944): Højskolens aarsskrifter, Karl Jørgensen: R Højskole, Højskolebl XV, H. Rosendal: Nogle bidr t R højskoles hist, 1894, L. Schrøder i »Den nord folkehøjsk I, 1904, 34 f, 185 f, Om 100 aarsfesten, Højskolebl, 1944, 510 f, Carl Hermansen i Menighedsbl, 1944, nr 44, Rødding Højskoles aarsskr 1930, 60 ff, 1931, 70 ff (art af I. N. H. Skrumsager), R H aarsskr 1932, 65 ff, 1933, 64 ff (art af Hans Appel), Peter Skau (1844—45 og 45—46): »Minder«, Poul Terp: »Erindringer« (Clausen og Rist: Memoirer og breve XXXX) 61 ff (meget morsom skildring af højskoleliv i gl dage), Ole Wivel: »Kunsten og Krigen« (1965) 41: Møde med højskolen.

Rødding frimenighed

Den aandelige baggrund for Rødding frimgh og det aandelige liv, der vaktes her i 1860'erne er pastor *Hans Svejstrups* virksomhed, se ovf.

Om frimenighedens dannelse har *Erik Appel* skrevet udførligt i Vartov-bogen 1966, s 23–52. Under henvisning dertil oplyses flg:

Da Svejstrup (1867) blev tvunget til at søge afsked, samlede han sin menighed i højskolens gymnastiksal, og her var et enestaaende sammenhold. *P. Larsen-Skræppenborg* tilskyndede Svejstrup til at optage en regulær gerning som fripræst, men S ville ikke forlade folkekirken. Alligevel blev han, menneskeligt set, redskab til oprettelsen af R frimgh.

1870 blev Svejstrup sp i Vejen-Læborg. Her var han sin gamle mgh saa nær, at de fra Rødding-Skrave kunne bruge ham ved kirkelige handlinger og lade deres børn gaa til præst hos ham.

Men det blev *Cornelius Appel,* som kom til at føre hans gerning videre i Rødding. Appel var af nordslesvigsk slægt, lærersøn, selv uddannet som lærer. Han havde paa Lyngby sem oplevet et aandeligt gennembrud; talen om synd og naade blev grundtonen i hans kristendom. Han lærte ogsaa *Grundtvig* at kende gn hans søndagsbog. Han blev lærer paa Vesteregnen i Sdj, hvor han følte sig bedst hjemme.

En stormfuld efteraarsnat 1847 i Ballum blev »hans sind og øje aabnet for det straalende lys af Guds levende ord i den kristne menigheds daabspagt« under læsning af Grundtvig i »Nordisk kirketidende«. Da han efter krigen blev lærer ved borgerskolen og seminariet i Tønder 1851, (hvor man lempeligt gik over til dansk skolesprog, idet mange familier talte dansk), ville man kun bruge den frisindede grundtvigianer som timelærer i skrivning paa seminariet. Men han fik ved sine sjældne evner til at omgaas unge og drøfte livets spm med dem den største indflydelse paa et kuld af prægtige unge mænd (bl a *L. B. Poulsen, N. Lycke*), der rustede sig til arbejdet for at vække den slumrende danskhed. Han tog ivrigt del i Dsk samfunds stævner blandt de »Klosterpolitikere«, der efter Løgumklostermødet i 1861 kæmpede for kulturel frihed, og 1864 var *Appel* ordfører for sønderjydernes adresse til kongen imod afstaaelse af hele Sdj: hellere Slesvigs deling, end at det danske Nordslesvig skulle overgives i tyskernes vold! 1864 blev A afskediget af tyskerne.

Appel fik tilbudt en stilling som seminarieforstander i Danmark. Men hans hu stod til fri undervisning og til at blive i Sdj. Nytaar 1865 flyttede han ind i den ledige forstanderbolig ved Rødding højskole. Om hans forsøg paa at holde højskole er fortalt ovf, han havde pigeskole til 1885, børneskole til 1870, og karleskole 1869–70. Men mange vanskeligheder blev lagt i vejen, og krigen 1870 betød, at de to afdelinger maatte lukkes. Han tog ivrigt del i det grundtvigsk prægede folkelige, kristelige og politiske arbejde, havde god stilistisk evne (skrev bl a indskriften paa mindestenen i Brøns). Hans udvikling var gaaet baade over Martensen, Kierkegaard og Herrnhutismen (som han mødte i Løjt, hvor han kom ind i en aandelig krise) til *Grundtvig,* og i Grundtvigianismen fik han sit faste staasted, paavirket af sin ven *Hans Svejstrup,* der talte i højskolens sal.

Saa kom forbudet mod, at *Svejstrup* udførte embedshandlinger for medlemmer af den evg luth kirke syd for grænsen, (problemet med daaben hos *Skrumsager,* Københoved, de unaturligt uhyggelige begravelser), og 1873 kom den skærpede kurs, da *v Bitter* blev overpræsident, og *Svejstrup* fik bøde, da han holdt altergang i Bovlund uden at spørge, om altergæsterne var udtraadt. Da opstod tanken om at præstevi *Cornelius Appel. Birkedal* kom paa besøg i Rødding og tilraadede. *Appel* holdt igen. Men han var nu ubetinget ordføreren ved møderne i R. Nov 1873 erklærede han, at de var ikke modne endnu til frimgh i Rødding, men i febr 1874 udtalte han, nu var der talt saa meget om, at de var smaafolk, men det kunne ikke nytte at gøre sig selv alt for smaa. »Begynder vi med de kræfter, vi har, lægger Gud nok sin velsignelse til!« 12. juni tog man den endelige beslutning, men 8. juni havde overpræsidenten faaet konsistoriet med til at udstede et forbud mod, at udenlandske præster holdt gudstjenester i Nordslesvig, en forordning, der dog først blev bekendt gn »Dannevirke« 5. juli 74. Derved blev det udelukket, at *Birkedal* kunne komme til Rødding og indfri sit løfte om at præstevi *Appel* dér. Da *Appel* fik denne meddelelse (paa en rejse til Aarhus), henvendte han sig til *Ludvig Schrøder,* der gerne gav *Appel* og hans venner husrum paa Askov til præstevielsen. *Appel,* der klogt og forsigtigt havde sikret sig landsraadets tilladelse til at fortsætte Svejstrups møder 1870, sikrede sig nu ogsaa landsraadet ang præstevielsen. I forordningen, der udelukkede de udenlandske præster, hed det: »Derimod kan det ikke forbydes den tidligere lærer *Appel,* Rødding, som indlænding at holde gudstj for folk, som er udtraadt af landskirken. Det er i den henseende ligegyldigt, om A et eller andet sted har forskaffet sig en saakaldt præstevielse eller ej.«

Svejstrup og *Ludvig Schrøder* formede saa *Cornelius Appels* »kaldsbrev«, hvori der henvises til, at Appel »gn 4 aar har været ordfører i forsamlingerne til kristelig opbyggelse paa højskolen og i Københoved«, og der rettes en indstændig begæring til ham om hos trosfæller i kongeriget Danmark, som har modtaget indvielsen til embedet som Guds ords tjenere og forvaltere af Herrens daab og nadver, at søge en lignende indvielse, for at han kan øve fuldstændig præstetjeneste, og søndagsmøderne kan faa den rette fylde ved at samle sig om sakramenterne. Kaldsbrevet er dateret 24. juli 1874 og underskrevet af *Skrumsager,* Københoved, *Juhl Boysen* og *H. J. Physant,* Langetved, og *C. P. Möller,* Hjerting. Den mand, som aaret før havde været ivrigst for at faa *Appel* til at modtage præstevielse, *Nik. Dam,* Brændstrup, og som gn de fynske gudelige forsamlinger havde fundet vej til Grundtvig, var død kort forinden. *Thade Petersen* slutter dette afsnit af sin fremstilling i bogen om de sdj frimenigheders historie saaledes: »En forsamling var nu vokset op til at blive en levende menighed. Præst og mgh kendte hinanden, havde tillid til hinanden og mod til gensidigt at sætte over vedtægtskløften.«

Mange gange er der paa *Askov* holdt store møder for kirkelig frihed, og flere gange har man givet ønskerne fast form i adresser, men intet stævne har virket saa stærkt eller faaet en saadan betydning som *stævnet 30. juli 1874,* da *Birkedal* og *Svejstrup* dristigt, bistaaet af en række præster, foretog *Cornelius Appels* ordination i den som løvsal smykkede gymnastiksal paa Askov højskole.

C. Appels præstekjole var ikke færdig til ordinationen i Askov. Derfor laante *Fr. Topsøe* Appel sin kjole, og Topsøe fik derfor ingen bøde, da det ved domfældelsen blev anset for afgørende, om de medvirkende præster havde været i ornat. Under højesteretssagen mødte i øvrigt *Vilh. Birkedal* selv op i retten i ornat og forsvarede sig. Præstekjole indførtes først i Rødding frimgh i 1922, da pastor *Svendsen* begyndte.

Svejstrup holdt intimationstalen med historisk redegørelse for udviklingen i Rødding: *Appel* attraar præstelig vielse, men lige saa lidt som vi har myndighed til at give, lige saa lidt begærer han adgang til embede i den danske Folkekirke. Hvad han attraar er, med mgh i Sdj at vokse en stille vækst som gren af den danske kristenmenighed. Gn den forsamling, som her er til stede, rækker den de

sønderjyske brødre haand over den unaturlige landegrænse. De helliges samfund trodser alle verdensmagtens grænsepæle. Deri opholde Gud Fader for Jesu Kristi skyld os ved den hellige Aand! – *Vilhelm Birkedal* prædikede over Paulus' tale i Athen om folkenes beskikkede grænser og Kristus som den store grænsevogter. Efter Appels ønske var der tre lægmænd fra Sdj, tre lægmænd fra kongeriget, som var med til ved haandspaalæggelse at nedbede Guds velsignelse over ham. En af dem, *N. J. Termansen,* skrev samme dag: »Er nogen sinde en mand viet til ordets tjeneste ved mangfoldige hjerters brændende bøn, er det *Appel!*« *L. Schrøder* og *L. Helveg* udg bagefter en meget smuk og udførlig skildring af ordinationen.

De danske præster, som medvirkede, og hvis navne bør huskes, var: *Ludv. Helveg,* Odense, *Mads Melbye,* Asperup, *Hans Svejstrup,* Vejen, *Morten Lange,* Nyborg, *Johs. Clausen,* Ryslinge, *Jens Knudsen,* Lejrskov, *Kr. Konradsen,* Hvirring, *Rasmus Lund,* Mors, *Hans Lillelund,* Tæbring, *Bredsdorff,* Jernved, *Ludv. Wagner,* Seest, og *Otto Jacobsen,* Børglum, *Fr. Vinsnes,* Norge. Til stede var ogsaa præsterne *Jens Terkildsen,* Hedensted, *H. Fr. Feilberg,* Darum, *Chr. Heiberg,* Feldballe, *Fr. Topsøe,* Hejls, samt *Albert Lange,* Norge, og *Jahn Møller,* Norge (uden ornat). De danske kirkelige myndigheder fandt paa at anlægge provsteretssag, der fik sin endelige afgørelse ved højesteretsdom 17. april 77, hvorved processens omkostninger samt en bøde paa 200 kr idømtes *Birkedal* og *Svejstrup,* hver af de andre danske præster fik en bøde paa 100 kr for deltagelse i ulovlig ordination. (!).

Men for Rødding frimgh blev ordinationen indledning til en velsignelsesrig tid. »Med sin ærværdige, høje skikkelse med det prægtige hoved, der ombølgedes af det store (efterhaanden hvide) haar og skæg, med sit inderligt varmende blik, der uvilkaarligt skabte glæde, hvor det ramte«, blev *Appel* en menighedens høvding; til mgh hørte især *Kloppenborgernes* og *Skrumsagernes* stoute slægter.

Foreløbigt indrettede mgh sig med sine ca 40 familier i en kirkesal i højskolens gymnastiksal. I stedet for alter havde man et kors af mos, døbefont og alterstager var af træ. Slyngninger af mos om korbuen med et kors foroven bødede paa tarveligheden. Det vigtigste var, at her samledes altid en levende, lovsyngende mgh. Man brugte *Fengers* alterbog, og *Appel* foretog visse ændringer i indgangs- og udgangsbønnen. Mgh maatte finde sig i, at der først kunne holdes gudstj kl 16, naar landskirkens »helligtid« var til ende. Derved blev det umuligt samme dag at samles i Rødding og Københoved. En gendarm med pikkelhue og sabel ved lænd anbragte sig paa en af de øverste bænke og blev demonstrativt siddende, naar mgh rejste sig under gudstj. Han skulle ved daab og nadver notere op, hvem der deltog. Appels søn, *Matthias,* var kirkesanger. Man forærede Appel en præstekjole. Inden han tog den i brug, spurgte han sig for hos amtsdommeren, som svarede, at han ville gøre, hvad der stod i hans magt for at faa Appel dømt fra kjole og krave. Saa blev præstekjolen hængt hen, ingen savnede den (dog brugte han den nord for Kongeaaen). Hensigten var at berøve sammenkomsterne det gudstjenstlige præg, men det betød saa lidt og prellede af paa mgh. (1907 var der tale om at indføre præstekjolen, men der var ingen rigtig stemning derfor, og man indførte den først efter genforeningen).

Som aandelig baggrund for frimgh kan ogsaa nævnes, at der efter 1864 kom en fattig tid, mange af de ny præster var fremmedartede, der kom forbud – med trusler om bøder og fængsling. Forældre blev anklagede, det hed sig, »at de havde ladet deres børn døbe af en fremmed, omrejsende præst«. Det var pastor *Hagen,* sidst i Stepping, før i Mjolden, der betegnedes saaledes. Kirkebesøget blev tyndt. Efter en rejse hernede udtalte dr *Jens Nørregaard* engang de forfærdende ord: »Sdj bliver afkristnet«. Og da en del gode præster saa det samme, traadte de sammen og udsendte et dybt bekymret, fortroligt opraab »om kirkelig virksomhed i Sdj«, undertegnet af sognepræsterne *Johs. Clausen, A. Hey, P. N. Petersen, Prip,* valgmenighedspræst *Jungersen,* overauditør *Bjerre* og højskoleforstanderne *Nørregaard* og *Schrøder.* De gengav udtalelser fra sønderjyder i landsdelens forskellige egne, de stemmer alle overens i klagen over aandelig nød og fattigdom, hunger og længsel efter sjæleføde i fædrenes tungemaal og aand, som man lever i den danske moderkirke. Der maa gøres noget. (J. Jørgensen i Ribe st aarb, 1947–48).

Appels præstegerning medførte haarde kampe med myndighederne. Man forbød ham ikke blot at holde gudstj i »helligtiden«, men ogsaa klokkeringning samt tale, bøn og sang paa kirkegaarden ved de udtraadtes begravelse. Ogsaa jordpaakastelse paa kirkegaarden var forbudt. Præsten kastede jord paa kisten i hjemmet, før man drog til kirkegaarden.

(Disse vanskeligheder med myndighederne var i øvrigt ikke noget særligt i Nordslesvig. Pastor *Svendsen* fortæller, at i hans drengeaar i Himmerland gjaldt de samme forhold for frimenighederne i Himmerland. Danske myndigheder stillede sig altsaa ikke anderledes i hine tider over for »de frie kredse«).

Samtidig forlangtes det, at medlemmerne skulle melde sig ud af den tyske evg-lt kirke. Trods alt samlede A en stor og trofast kreds om sine gudstj i Rødding og Københoved, i de første aar ogsaa i Bovlund, Øster Aabølling og Forballum. – Over hans tale var der altid friskhed og varme, ofte oprullede han billeder fra folkelivet. Hans mine, stemme og bevægelse var i samklang med ordene. Sin styrke havde han i fremstillingen af Guds fadergodhed og kærlighed, menneskets barneforhold til Gud, kærligheden i menneskelivet. *Svejstrup* havde ikke brugt for stærke ord, da han paa Askov karakteriserede *Appel* som »en mand af prøvet tro og bekendelse, hjemme som de færreste i den hellige skrift, vel kendt med kirkens historie og en ikke ringe skoling i tænkning, med rig livserfaring og forstaaelse af sjælelivet, en god skriftefader at hente raad og trøst hos«. Han vedblev at læse og var stadig i udvikling, men han holdt sig tilbage fra den nationale kamp (dog var der 1881 tale om at vælge ham til *Krügers* efter-

Til abonnenterne:

Efter pastor Paul Nedergaards død – den 25/1 1970 – fortsætter fru Yrsa Nedergaard med at forestaa udgivelsen af de resterende hefter (antagelig 3) af Ribe stift. Til disse hefter foreligger der manuskript fra pastor Nedergaards haand.

Udgivelsesretten til det endnu manglende af værket, nemlig Haderslev stift, samt eventuelle suppleringshefter, overgaar fra 1/1 1971 til patronatet for Dansk Præste- og sognehistorie. Som redaktør har patronatet efter pastor Nedergaards ønske antaget provst J. Juul Sørensen, Hellerup, og som medarbejdere desuden sognepræst dr theol Hejselbjerg Paulsen, Fjelstrup, sognepræst Georg S. Geil, Haderslev, og pastor emer Aage Dahl, Virum.

Pris for dette hefte: 26,25 kr.

heri medregnet moms og porto. Prisforhøjelsen skyldes stigning i moms'en. – Hvert hefte med den vanskelige sats indeholder stof som en bog i tilsvarende oplag til ca 40 kr.

Patronatet for Dansk Præste- og Sognehistorie:

Baun, C., biskop, fh Viborg, *Birkelund, Palle*, rigsbibliotekar, Kbhvn. *Dahl, Aage*, sognepræst, Virum. *Fabricius, L. P.*, dr theol, sognepræst, Charlottenlund, formand. *Fabritius, Albert*, dr phil, kgl historiograf, Kbhvn. *Fuglsang-Damgaard, H.*, dr. theol, biskop, Kbhvn. *Georg S. Geil*, sognepræst, Gl Haderslev. *Holt, Paul*, seminarierektor, Aarhus. *Hvidtfeldt, Johan*, dr phil, rigsarkivar, Kbhvn. *Paulsen, H. Hejselbjerg*, dr theol, sognepræst, Fjelstrup, *Riisager, Vagn*, mag art, provst, Randers. *Sommer, Otto*. kordegn, Kbhvn (redaktionssekretær). *Sørensen, J. Juul*, provst, Hellerup. *Topsøe-Jensen, Helge*, dr phil, overbibliotekar, Kbhvn.

Som medlemmer er for *Ribe stift* indtraadt:
A. Bork Hansen, sp, Løgumkloster. *Steen Christiansen*, provst, Gram. *A. Fog Pedersen*, kirkeminister, højskoleforstander, Rødding. Chefredaktør *Knud Rée*, Esbjerg. *M. L. Skovsborg*, sp, Tinglev. *Ingrid Vig-Jensen*, overbibliotekar, Esbjerg Centralbibliotek.

Redaktørens adresse er: Hellerupvej 84, 2900 Hellerup.

DUPLEX-TRYKKERIET